

FORUM

OŽUJAK – TRAVANJ 1990

**NEDJELJKO FABRIO/KUKAVICA
JOZO LAUŠIĆ/SUTOKA**

PULITZEROVA NAGRADA ZA POEZIJU 1990.

CHARLES SIMIC/SVIJETU NEMA KRAJA

**ANTUN ŠOLJAN/KANAĐANI
PIERRE JEAN JOUVE/MRKLINA
VIŠNJA MACHIEDO/PIERRE J. JOUVE ILI NAGOVOR DUSE
SUNČANA ŠKRINJARIĆ/STIDNA BAJKA
DALIBOR CVITAN/KOCKA
MIROSLAV BRANDT/TRI KRATKE PRIČE
STJEPAN VUKUŠIĆ/GRLE
UGO FOSCOLO/ODE I SONETI
ANDRIJA MUTNJAKOVIĆ/SRETAN GRAD
IRVIN LUKEŽIĆ/DVA GLAGOLJSKA PISMA
JOSIP BRATULIĆ/MIHOVIL PAVLINOVIĆ I BORBA ZA
GLAGOLJICU U DALMACIJI U XIX. STOLJEĆU
JASNA MELVINGER/EKSPRESIVNOST
STROSSMAYEROVA JEZIKA
PETAR ŠEGEDIN/O GOTOVCEVOJ
ZABRANJENOJ VJEČNOSTI
NEVEN JURICA/VERTIKALA LJUBAVI
U POEZIJI ZLATKA TOMIČIĆA**

U DVA NASTAVKA

VIKTOR P. NJEKRASOV/MALA TUŽNA PRIPOVIJETKA

ROMAN U NASTAVCIMA

DANIEL IVIN/HRVATSKO PITANJE (I)

3-4

FORUM

Osnivač i izdavač: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, Trg Nikole Šubića Zrinjskog 11.
Uredništvo i uprava: Zagreb, Ulica braće Kavurića 1. Tel. 433-859.

FORUM

Urednički savjet: Razred za suvremenu književnost JAZU

Uređuju: Dubravko Jelčić, Slavko Mihalić (glavni i odgovorni urednik)

Tajnik: Ivan Pandžić

Korektor: Nada Anić

S A D R Ź A J

NEDJELJKO FABRIO	KUKAVICA	229
JOZO LAUŠIĆ	SUTOKA	238
Pulitzerova nagrada za poeziju 1990.		
CHARLES SIMIC	SVIJETU NEMA KRAJA, ciklus pjesama u prijevodu Tomislava Mihalića	263
ANTUN ŠOLJAN	KANADANI	271
PIERRE JEAN JOUVE	MRKLINA, ciklus pjesama u prijevodu Višnje Machiedo	280
VIŠNJA MACHIEDO	PIERRE JEAN JOUVE ILI NAGOVOR DUŠE	292
SUNCANA ŠKRINJARIĆ	STIDNA BAJKA	296
DALIBOR CVITAN	KOCKA, ciklus pjesama	301
MIROSLAV BRANDT	TRI KRATKE PRIČE (Hridine; Kucanje sata; Bor)	319
STJEPAN VUKUŠIĆ	GRLE	330
UGO FOSCOLO	ODE I SONETI, ciklus pjesama, prijevod i komentari Frano Cale	341
ANDRIJA MUTNJAKOVIĆ	SRETAN GRAD	363
IRVIN LUKEŽIĆ	DVA GLAGOLJSKA PISMA	377
JOSIP BRATULIĆ	MIHOVIL PAVLINOVIĆ I BORBA ZA GLAGOLJICU U DALMACIJI U XIX. STOLJEĆU	385
JASNA MELVINGER	EKSPRESIVNOST STROSSMAYEROVA JEZIKA	401

(Nastavak na 3. str. korica)

Forum izlazi mjesečno. Cijena pojedinom broju 15 din, dvobroju 30 din. Godišnja pretplata 150 din, za inozemstvo 40 \$, odnosno odgovarajuća protuvrijednost u drugoj valuti. Narudžbe prima FORUM, Braće Kavurića 1, 41000 Zagreb. Žiro-račun Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti 30102-678-66984. Devizni je račun JAZU: 25730-3205207 (Zagrebačka banka). Prilikom uplate molimo da se na virmanu odnosno na poledini bankovne uplatnice označi da se doznaka odnosi na časopis FORUM.

Tisak: NIŠPRO »VJESNIK« — ZAGREB

FORUM

ČASOPIS RAZREDA ZA
SUVREMENU KNJIŽEVNOST
JUGOSLAVENSKE AKADEMIJE
ZNANOSTI I UMJETNOSTI

Godište XXIX. Knjiga LIX. Broj 3-4. Zagreb, ožujak-travanj 1990.

KUKAVICA

Quasi una fantasia

Onamo, odostrag morā i gora, onamo kamo zbog daljina više ne dopire ni priča, tamo gdje ni pogled ne može dalje, jer zakrivljenost prostorā što su sačinjeni od veličajnih udaljenosti lomi sunčane zrāke i pretvara ih u ono ništa, srebrno i bljeskovito, onamo dakle pružalo se carstvo ptica, steralo s onu stranu domašaja od sjećanja i od svjetlosti, a završavalo nije nigdje i ni na koji način, to carstvo ptica, jer kako da igdje i ikako završi nešto što je vječno i vodoravno.

Onamo, radalo se sunce.

Prekriv ukošenu glavu desnim krilom, kako je to još uvečer, prije sna, uvijek činio kad bi završio pjevati, osjećao je sada toplinu vlastita perja, i bio bi kljunom mazno pročešljao paperje na prsima, kako je to prije buđenja, ne otvarajući oči, uvijek činio kad bi ga jutrom zadržalo mlado sunce, da mu baš jutros nije bilo nekako naročito dragotno i toplo, pa je oklijevao da učini ikakav kret, nego je još uvijek drijemao, pretvoriv se u mlačnu drhturavu paperjastu grudicu što je skrivala i glavu i rep.

Kraljevstvo crvendača, kome je i on pripadao, rasulo je svoja obitavališta dokle seže drveće u nizini, iako je on čuo da ih ima i u gorama, onamo kamo se zalijetao da znatiželjom ugasi nedoumicu, ali su daljine bile tako silne u poredbi s njegovom sićušnošću te se on, u velikom luku, morao vraćati u nizinu, u svoju duplju, amo.

Najviše što je mogao učiniti da jednom zauvijek otkrije ima li onamo, dalje, još njegovih, bilo je da u letu prhne još kojim dodatnim zamahom krila prema gorama, da oba krila potom priljubi uz tijelo kako bi dobio na brzovitosti, i da u onom djeliću vremena, kad bi istodobno i brže poletio dalje i već počinjao padati kao mrtav predmet na zemlju, izoštri sluh ne bi li čuo i prepoznao zvonko zviždanje ili ćurlik crvendaća. Ali, ne samo da ništa prepoznatljivog ne bi čuo, nego bi svaki put, baš kao kakav mrtav predmet, gotovo tresnuo o zemlju. Pa bi se vraćao, u žalosnom prizemnu luk, tu gdje sada još drijema.

A pričalo se da ih u gorama ima barem koliko i u nizini, ali su udaljenosti i dalje gutale i skrivale istinu, koju bi stari crvendaći, ponosni na svoju starost i vrstu, prenosili mladim crvendaćima kao lijepu laž o vlastitom značaju i brojnosti.

Pa ipak, on se ovdje, u duplji sred carstva, osjećao sigurno, pače kad bi mirni batići i klanjave bjeloguze, uz treperave crvenorepke, kosove i drozdove, pred zimu napustili nizinu i samo ostali još neko vrijeme jedino crvendaći, a potom u najvećem broju i oni otišli kljunom za toplim suncem, on bi ostajao, i pjevao, u nizinskoj pustoši, pod praznim nebom, kao kakav slavuj, prelijepo. Samo jedanput, sjećao se, bio je, u kasnu jesen, odletio i on, ali se već u ožujku prvi vratio, da bi u samoći pjevao, spuštenu repa i uspravna tijela, prelijepo, kao kakav slavuj, pod praznim nebom.

Od starih je crvendaća zapamtio da su oni stara vrsta, pravo kraljevstvo, starodrevno na ovim prostorima između nedohvatljivih brda i naptičene nizine, kamo je mladunčad od jutra do mraka stjecala prve vještine, s mijenom godišnjih doba naglo starjela, i prije smrti novim pokoljenjima i sama prenosila lijepu laž o njihovoj vrsti.

Uskoro i njega to čeka, to pričanje vlastitoj mladunčadi o rodu crvendaćkom, jer se travanj evo primiće kraju i krajnji je čas da svije gnijezdo.

A sunce je u travnju bitko, i više nije onako položito kao zimi, i dugo još poslije praskozorja moraš mirovati sklupčan u perjastu grudicu dok ne osjetiš da te njegova svijetla toplina ipak obliznula kao mlada vatra. Kao sada, dok drijema prekriv ukošenu glavu desnim krilom.

Sunčeva zraka tražila je, dugo, izlaz iz grančica i lišća na putu do njegova krila i oka, i sad ga je, kao ljeskav trn, ubola kroz paperje na kapku.

Činilo mu se, dok se rasanjivao, da slušne podražaje prima nekim vanjskim, okruglim i plitastim uhom, jer je zamjećivao naj-

finije šumove buđenja uokolo, zuj insekata, trljanje vlati trava, trepet kožljastog lišća, brskut učestalih dalekih kapi rose...

Protegne se, krila mu prvo spuznu ustranu, nizdol, potom se rašire, i u obje se lepeze ukažu badrljice iz kojih lijevo i desno izbijahu isperci, a svjetlo bijaše tako mlado i prodorno da se na ispercima ukažu čak i ona dva reda isperčića, i tek kad poslije protezanja sklopi krila mogaše se na njima vidjeti red žutih pjega.

Kupao se u suhoj sunčanoj zrāci, još uvijek ne podižući kapke, odlazeći na taj način lijeno i mazno još samo za koji tren bezbroj poslova koji danas čekaju na nj, i koje je sve do ovoga trenutka iz dana u dan odlagao, pa mu svjetloća jutra već rasanjenome upali crvenilo najfinijeg perja na čelu, grlu i na prsima te na leđima zaiskri u bljeskut maslinasto-smeđe boje. Kao u kap biserne vode pogleda on duboko poda se u vlastito bjelilo, iz koga su izvirivale majušne nožice, zatim prvo desnim, pa lijevim pogledom iz žeravičasta oka zaokruži sliku svega sebe, čak tamo do repa, i sav savcat bi zadovoljan što se poslije umrtvljujuće okrepljujućeg sna oćutio opet cijel i bodar.

Zri mladošću sunce uokolo, izljeskuje zelene dragulje rose, plav sedef trave i modro listova, raščinja pamuk noćne izmaglice, a u suncu se kupu, na grančici tik ponad zemlje, crvendaćeva družica: čeka ga, jer im je danas, zajedno, saviti gnijezdo.

Oglasila se, istihano; ugleda je, odgovori, resko.

Bio je radostan, od one najveće sreće radosti kad ni sam ne znaš zašto si radostan, ali jesi, radostan. Pa je ćutio tu svoju lakoću radosti u svakom pokretu, u svakom percu, u ustroju mišićja, u sebi, ćutio kao napetu strunu koja će ga, silovito, ponijeti u modrine, zabost će se u visine, od radosti, lako, toliko visoko da ga nitko više sa zemlje neće ni ćuti a kamoli vidjeti, pa će on, ovamo gore, visjeti prikačen o visinu sámu, i stajati tako kao jedina čvrsta točka u svemiru, dugo, a onda, kad opruga radosti malo popusti, tek toliko da se otkaći od sebe samoga kao od jedino čvrste točke u svemiru, poletjet će on kao kamen nizdol, nadlijetat će poljevitu zemlju i vrhovite gore, neće ga uplašiti ni stijene što su se ustrmile ni dubodoline, jer ne plaši se tko je kao on radostan, nego nadlijeće ševarik i guštaru, mladikovinu u proljeće i mukljive panjeve u mrtvu jesen, njegova sjena klizi kamenjakom i odvalinama koje je napala mahovina, odrazuje se u vodi snježanici, vidi odozgor, dok nadlijeće groblja svojih predaka, jer kamo mu oko stiže njihovo je, njegovo i predaka mu, i on to nad svojim leti, nad ostrminama i brstinom, a možda će i koga od svojih susresti dok bude letio, crvendaćicu ili crvendaća, pa će dio neba letjeti udvoje, kao da ih je nevidljiva paučina

povezala, dok se ne razdvoje, i on ponovno vrati svom naumu i svojoj volji da leti kuda on hoće, radostan, radostan...

Opet se oglasila, crvendaćica, istihano; odgovori joj, reskije. Bio ih je pun svod nebeski.

A onda se sve zbi strelimice, i po tko zna koji put.

Ona se pojavila baš kad su uvelike svijali gnijezdo.

Kukavica! Letjela je, danima, kloneći se visina, sporo nadlijetajući gnijezda zviždaka, carića, grmuša i drozdova, neodlučna, razdražljiva, a kad bi je otjerali, ona bi kao taman grumen pepela svojim šiljastim krilima i dugim repom prhnula nakratko uvis, pa se crvendaću, u prvi mah, bilo pričinilo da to kobac oblijeće i drži na oku gajić u kome bijahu svili gnijezdo. I bilo mu je nekako milije oko srca kad je umjesto kopca prepoznao kukavicu. A ona se sve češće zadržavala u njegovu vidokrugu, birajući niže grmlje u kome će predahnuti te se postavljala tako da su je njih dvoje, iz još praznoga gnijezda, mogli dobro vidjeti. Pa bi sve troje, dugo, šutjeli.

A kad je crvendaćica, zorom, nešto ranije nego inače, odletjela u kaljužast bukvik koji pamti po crvićima i kukčićima, primakla se kukavica crvendaću. Učinila je to tako nespretno, šireći noge i gegajući se po ravnoj zemlji još svilenoj od jutarnje vlage, da mu se morala ispričati. Reče:

— Nije rosa kriva. Moje su noge slabe.

On ništa ne reče, nego brže-bolje pogleda za crvendaćicom, koja na sreću već bijaše nestala u mladom lišću.

— Ja sam stvorena za visine — reče. — Za visoke krošnje, znaš.

Gledala je čas njega, čas gnijezdo. A on je i dalje, iz pristojnosti, šutio i mirovao.

— Slušala sam te kako pjevaš — opet će ona. — Divno to činiš.

Kamo sreće da mu to nije rekla, jer on u bezazlenosti svojoj smjesta radosno poskoči na sam rub nedopletena gnijezda, nadme se i u proljeće oko sebe utakne svom dušom dugi svoj sunčani, melankolični pjev:

— Criss ricicerici — — — criss ricicerici — — — — —

Pjevao je o radosti, o mladom gnijezdu i o starim crvendaćima, o družici svojoj i o dalekim letovima, nije zaboravio ispjevati što je putem vidio, sjetio se mrtvih svojih davnih i neznanih, gomilā njihovih kostiju što ih je prelijetao, sjetio cijeloga kraljevstva crvendaća, svakom mrtvom pretku i živom srodniku darovao po

ćurlik, onako kako je najbolje umio i onoliko koliko je najviše mogao...

— A sad ti slušaj mene! — ogласi se kukavica, ali tako iznenada i odlučno da se on, onako pahuljast, na rubu gnijezda zaljula, i bio bi se strovalio na tlo, ali se kandžice na njegovim prstima, svom silinom odluke koje nije bio svjestan, zakačiše čvrsto čvrsto o grančice ležaja.

Kukavica se već glasala:

— Kikikiki!

I opet zvučno:

— Kikikiki!

I to je bilo sve, ali on reče:

— Lijepo!

Ona ušuti, gledala ga je u nevjerici, pa prostodušno upita:

— Zaista?

— Da. Lijepo pjevaš — reče on, jednako prostodušno.

Kasnije, mnogo kasnije, prisjetio bi se on njezina pitanja i svog odgovora, i sjećao onoga što je poslije toga uslijedilo. A bilo se zbilo sljedeće.

Polaskana crvendačevim priznanjem, koje nije bilo ni iznuđeno ni ishitreno, nego je dolazilo iz beskrajne njegove dobrote i bezazlenosti, razvezla je kukavica priču o sebi, napunila mu glavu hvastanjem o svojoj ljepoti te pred njim uzvišeno širila u krilima jedno za drugim svih deset velikih letnih pera, i u repu preostalih dvanaest, odozgora tamno pepeljasto-sivih, odozdola sivo-bijelih s poprečnim crnkastim, valovitim prugama, pa onda pred njim smućenim zakikikala o moći njezine vrste koja da živi i u tropskim krajevima, o kojim daljinama da on može samo sanjati, i gdje god se pojavi i ogласi kukavica da je to kukavičji kraj, još mu reče; slušao ju je pozorno, i divio se njezinu pripovijedanju i kako umije kititi, jer što je ona više gatala i pripovijedala to je on u vlastitim očima bivao sve sporedniji, zatrpavala ga je imenima i odlikama svoje vrste, prizivala u svijet lukavstva i junaštva svoje vrste, a on nikako da iz svega toga isprhne na zrak, nego se iz pristojnosti davi, guši, ne hotеći pokvariti dobrosusjedstvo... i sluša skrušeno, očaran tim tamnim grumenom pepela s crvenkastim prugama na vratu, koje pruge prije nije ni zapažao, a sad mu se čine kao da su od samog plamena, kao da su sazdane od ognja, od vatre, od krijesa, tolika je moć njezina pričanja i uvjeravanja te je riječima, golim riječima, užgala sebe samu i podsjetila ga na oluju u šumi kad tresne grom i plane suhovina.

— Moraš priznati da pjevam ljepše od tebe, i da vi crvendači zapravo niste nikakve ptice, a ponajmanje pjevice.

Vruć pepeo njezinih riječi padao mu je na ledeno srce, i on ništa ne odgovori.

— Pjevaj kao što ja pjevam — ona reče, i ponovno se oglasi.

Ali sad je teret tijela meškoljenjem bila prenijela na obje noge, glavu važno zabacila unazad. Glas joj je bio grlen, činilo se kao da ne dolazi iz dušnika nego iz prostorā dubljih i tamnijih grudnoga koša, toliko je naime taj glas bio samouvjeren, bahat i isključiv; i dok ju je slušao, počela se u njemu oblikovati misao koje sudbonosan zaključak međutim još nije mogao dokučiti. Za sada mu ta misao govori tek to da čak i takav pjev i takvo držanje daju tom stvoru važnost, koja njega, crvendaća, posramljuje i čini nevažnim, ništavnim.

— Rekla sam ti da pjevaš! — ona će osorno, usred vlastita pjeva.

I on zapjeva, oglasi se neprirodno, sebi tuđim glasom:

— Kikikiki! Kikikiki!

A ona je, slušajući ga, cupkala na mjestu od milote, i povlađivala mu, sokolila ga da joj bude čim više nalik, da bude isto što i ona, da se jednostavno pretopi u nju, kao što se jedna sunčana zraka pretapa u drugu, vrlo važno, tã sve su ionako zrãke božjeg sunca! I još mu reče:

— Posluhni!

te on ne začuje jedino sebe kako pjeva tuđim glasom, nego naprotiv svi njegovi uokolo, koliko god ih ima pod božjim suncem, cijelo kraljevstvo crvendaća pjevalo je u taj čas tuđim, kukavičjim glasom:

— Kikikiki! Kikikiki!

Predosjetivši skori povratak crvendaćice (ali mu to ne reče) kukavica bez riječi iznenada udari krilima, i nestade u suncem pcrumenjenom granju.

Kasnije, mnogo kasnije, u nemjerljivoj tišini noći, dugo je stajao sam i budan, i na srebrilu mjesečine što je plavila šume, gajiće i lugove ispod oka gledao jad svog perja, svojih krila, jad cijeloga sebe, i širio taj svoj jad na cijelo kraljevstvo crvendaća, i bio bi od očaja zapjevao, sred noći, kao što je često na srebrilu mjesečine znao uraditi, da se sada nije plašio čuti *svoj* glas, koji će biti jednako kukakav kukavan, mislio je u noći, kao što je kukavan sada i sam.

Nadlijetali su crvendać i crvendaćica ševarik i guštaru, njihova je sjena klizila kamenjakom i odvalinama koje je napala mahovina, odražavala se u vodi snježanici, vidjeli su odozgor, dok su

nadlijetali groblja svojih predaka, gomile njihovih kostiju, ali prema kojima je sada osjećao daleko manje poštovanja, i u kljunu nosio čak mrvicu prezira, no svojoj družici ne reče ništa

a s ostalima se sporazumijevao sámim migom, u šutnji, dok su dio neba letjeli u jatima, svi ćuteći isto, jer je vrijeme za sve bilo kukavičje, i sve ih trpljiva šutnja povezivala kao opasna paučina.

Bilo je već rano ljetno i gnijezdo je poodavno bilo svito.

Da, i bilo je jutro, ljetnje, rano.

Probudila ih je oboje laka drhtavica bijele zore koja se u njihov dom uvlačila zajedno sa sve glasnijim zvocanjem roda, ćirikom jarebica, prebiranjem slavuja; preko njima najbližega modrog komada neba, vidjeli su to, već je teško letjela dobroćudna šljuka, a s obližnjega divljeg kestena, iz gnijezda od sivih lišaja, vlakana, niti i pređe gusjenica, glasao se češljugar. Četiri grane ponad njega, pa malo udesno, a tamnocrveni su krstokljuni već izvodili svoje prve današnje bedastoće, obješeni o granu s glavom nizdol sunovraćenom te se crvendaćima zavrti pred očima cio krajobraz.

Jedna za drugom gasile su se zvijezde na sve svjetlijem nebu, ali njih dvoje to nisu mogli ni znati a kamoli vidjeti, jer ih je vid služio jedino do iza sve rjeđeg mraka, a iza toga, s onu stranu ostataka noći, prostiralo se mlječikasto prostorje slobode i slutnji.

Ali zato njihove kao crn žižak poskočive male žive oči dobro i gotovo mazno uočavaju i razlikuju svaku šaru na plodu njihove ljubavi, na tri, četiri, pet (broji mati) jaja, žuto-bijelih i rdasto pjegavih, koja su položena u životinjsku strunu.

Zalahorio je rani vjetrić i oni pogledom brižno svrnu uvis: trava i lišće posvuda oko njih bili su ovlaženi draguljskim kapljama rose, u kojima se još čuvao trag srebrila mjesečine. A da im je bilo dano vidjeti dublje uvis, bili bi ugledali kako ponad vrbika i kurikovine, kako ponad bistrih izvora i mläka, kako ponad obližnjih brezika i jasikovine plove oblaci podrošnjaci, što su noćnu rosu navukli na se pa se, i sami rosuljavi, dijele i kidaju na sve usukanije bičeve, bijele, na sve modrijem svodu nebeskom iza sebe.

Da je jesen, njih bi dvoje, sada, otrpnuo brže-bolje među kuriku tamo u grmlju, i zobali sjemenke što su, pamte, omotane mesnatom narančastom korom i koje, oh kako dobro pamte, same od sebe, slasno, klize niz jezik, ali sad im je zadovoljiti se onim što od sitnoga u zraku i po vlatima trave ulove, bubama, muhamama, svježim mravljim jajima...

Nadlijetat će, kad za čas-dva sve ustreperi od granuća sunca, a zažara prošara i osjeni svaku travku i svaku graničicu, nadlijetati

polja zlatnožutog jaglaca i ljubičaste brnduše, plave otoke grahorice u moru visoke divljike... jer moraju biti uhranjeni, njih dvoje, kad se za koji dan izlegu iz jaja njihovi ptičići. Pa, neprežno, oboje, svatko na svoju stranu, otprhnu u lov.

U grmlju, u sjeni, strpljivo je čekala na taj trenutak. Ona, kukavica!

Iskorači na čistinu, i tek sad se moglo vidjeti da pod jednim krilom, ispomažući se okretno kljunom, gura ispred sebe jaje, svoje.

I dalje je držala na oku dom crvendaćevih, no tek sad joj uspije postaviti se sučelice bočnog otvora na gnijezdu. Istodobno kljunom uhvati jaje, a krilom ga kroz otvor, s naporom, ugura u gnijezdo.

Radila je promišljeno, i sad je drhtala od zadovoljstva. Kroz otvor na gnijezdu crvendaćevih izbacila jedno njihovo jaje, a na njegovo mjesto, kljunom, oprežno, dovalja svoje jaje. Ali morala je požuriti, jer joj se pričinilo da u granju čuje crvendaće, pa stoga, kroz otvor, kao vjetar netragom brizne tamo otkle je došla.

Trinaest dana kasnije, kako to već biva po veličajnom božjem naumu, izvale se grijani tijelima skrbnih roditelja crvendaća ptičići iz jaja: četiri imađahu rep smeđast, a peti ptičić prokljuca na svijet iz jajeta koje bijaše nešto veće od vrapčjeg, jer to bijaše ptičić kukavičić.

Ali tko da u ljubavi gleda na svaku dlaku!

A događalo se to posvuda u njihovu kraljevstvu, iz ljeta u ljeto, i svaka nova trava prekrila bi stare tragove, a milosrđe i slabost izbrisali sjećanja.

Pa su roditelji jednako mazili sve svoje potomke, i hranili ih sve samim poljskim i šumskim poslasticama pomnije no što su sami sebe smogli hraniti.

O bešćutna Prirodo! O prirodo bešćutnosti! O velika pjesmo o dopuštenosti zla i zločestoće! O rede stvari koji svemir i dvorište usrećuješ nepomičnošću! Jer jedva nekoliko dana kasnije, dok su sretni roditelji bogzna gdje lov lovili, stane mlada kukavica prvi put čvrsto na svoje noge. Čutjela je da je jača od polusestara i od polubraće što su, još uvijek krmeljivi, ležali zajedno s njom u istom gnijezdu, i drijemali, lijeno. Ali zornu potvrdu da je od njih uistinu jača i nazlobrzlija, dobi tek sada kada se, u svoj krupnoći vlastita tijela, što je nabubrilo u jedva nekoliko dana, ogleda oko sebe, i kad shvati da joj je vrijeme osloniti se na vlastite snage i um.

Tada se, munjevitom brzinom i lukavom domislicom, dogodi sljedeće: drhteći i dalje od sreće, oglasi se kukavica na jeziku crvendaća:

— Criss ricicerici — — — criss ricicerici — — —

pa se zavuče, tiho, pod najbližega golišavca i — na uho mu sve-udilj šapćući lile mile na njegovu jeziku — ljuljuškala ga, oprezno i ustrajno, sve dotle dok prvi drijemalo ne dospije u jamicu na njezinim leđima, a onda se, stržući trbuhom po gnjezdovini, privuče otvoru na gnijezdu, digne učas prednjim dijelom tijela uvis, i kroz otvor sunovrati teret.

Diljem drevnoga kraljevstva leže kroz stoljeća jedna povrh druge porazbacane sve nove i nove kosti potomaka, a njihovi roditelji trse se nasititi gladna usta uljezā, sretni i nijemi na vlastitu stratištu jer, na očigled pjesniku koji u njima htjede užeti vatru simbola, oni radije izabrahu biti samo kost i perje.

O hrvatske šume, gajići i lugovi! Hoće li ikada svanuti dan kad će iz vas nestati sve crne kukavice, i kad će božje sunce obnoviteljskim zracima napokon obasjati i naše uniženo kraljevstvo?

(1989)

Nedjeljko Fabrio

SUTOKA

Unespokojeni duh pokojnoga Mihovila Plećaša, navlastito tijekom ovih nekoliko tjedana otkako se počeh baviti sređivanjem njegove spisateljske ostavštine, polagano se a ustrajno u me useljava. Ali ne tako da bih ja otjecao pa on na moje mjesto u meni dotjecao, nego kao da, nekom drugom i drugačijom posebnosti, postajem sutokom Mihovilove njemušte bune i stare svoje postojanosti. I tako, događa se ovo što se događa: pokojni Plećaš postupno sa mnom biva jedno. Štoviše, oćutim ponekad kao da me i nadrasta, nekako onako kao što cijep nadrasta podlogu: postajem hraniteljem njegovoj plodovitosti, ali o kojoj, zasad, ne znam zapravo ništa. Čak ni toliko, kakvom bismo vrstom roda mogli uroditi.

Evo, i jutros, koračajući Teslinom na putu u redakciju, u jednom se trenutku zbude da mi cijelo biće, da mi tijelo, da mi noge ne slušaju moj, već njegov naum. Nije to čak ni naum, nego posve hirovita, napasnička prisila. Jer kako drugačije protumačiti da sam se, kao zauclaren, uveo u *Pandurbar*, zalogajnicu koju je on, pokojni Mihovil, tako okrstio, pristupio toćioniku i, jasno se začuh, njegovim glasom i načinom zamolio kavu i konjak; kako, dakle, sve to razumjeti kad mi, nepunu minutu ranije, ni u primozgu ne bijahu ni piće ni napitak?

— Sad će, drugar, tek što nije... — podbuhao i neobrijan, hrpavim glasom odgovara pipničar. A nije me ni pogledao, već, ruku prekriženih na utovljenim grudima, zatravljeno bulji preko mojih ramena u dvojicu uodorenih brkaša za stolom u kutu.

— I tako ti, Lazo, kažeš: ni da trepne... — sudionički poslovno obraća se oružnicima.

— Ma jes, Pero, majku mu jebem: ni da trepne. Evo, pitaj Krstana...

— Fakat. A mi, cijelo odelenje, stoprocentno bili ubijedeni da će da se u gaće usere. Ne, nego se uspravio ko direk i ... gleda li nas — gleda! Znaš, bilo mi je da okinem prije komande, toliko me onim svojim očurdama ritiriso. Ali, jebi ga, disciplina — disciplina, moraš po pravilu službe. Sem toga, nikad nisi siguran da baš u tvojoj puški nije onaj posrani oprosni čorak, pa će si onda?! Ma, šta ja tebi sve to, kad znadeš kao i mi...

— Nije da ne znam, ali, opet, druga su sad vremena...

— E, u tom grmu baš i leži zec: drugačija vremena, pojačana odgovornost... Jer, gledaj: ja bi svatio da je u pitanju politički kriminalac, pošto ta vrsta zločinaca, očeš-nećeš, uvek ima neke svoje kurčeve idejale i štatigajaznam, ali ovo, obično jedno radničko govno, kako smo svi mogli pratiti u štampi, ulazi u direktorovu kancelariju, zatiče tamo i presednika sindikata, iza pojasa poteže francuski ključ ter — zviz!

— Pa dobro, bog mu jebo nanu, njija je bilo dvojica, zar ga nisu mogli...? — pipničar sad raskrstio ručetine, naorlušio kobasičaste prste i navijački se zadreljio u brkaše.

— Jesu, Pero, jesu: i mogli i trebali, u smislu predostrožnosti po pitanju šljakerova predumišljaja. A oni, šta su uradili? Stali ga, bog te mazno, samoupravljački ubjeđivati! Što je njemu, a i meni bi, išlo na kurac. I tako, dok je diša proklikeriso ter po ladici paplo za pištoljem, dotle je sindikalac već riknuo. A kad se onaj mekoser konačno domogo pljuce, šljakeru je to bilo taman ko crljena krpa juncu, pa, u jednom skoku i — tres po tintari! Ukratko, ni papcima ne otresoše, obojica. A on, pička jedna katolička, skrušeno u stanicu: »Drugovi, ubijo sam krvopiju direktora i njegova glavnog govnoždera.« Bog te jebo! I sad će meni ovdeka neko prdukat, a takovi su već počeli dizat glavurde, da su komiteti Društvene samozaštite po preduzećima obične policijske ispostave, koje da kontrolišu radničko samoupravljanje i ostala sranja. Ma nemoj mi kaziti! Nego, moj Pero, od brigadira i poslovođe pa do generalnog direktora, a o sindikalnim i partijskim ljudma da se i ne govori: ročkana za kaiš, šest mu metaka u stomaćiću, i da sad vidimo ko je tutek da određuje plate, dodeljuje stanove i organizuje kojekakve zborove, da ne kažem štrajkove. Jerbo, bog te dragi popišo, radnička bi rulja da živi amerikanski, a da poslove i radne zadatke otaljava robijaški, prekorkurca. E, drugari, ne oda to tako!

— Pravilno, Lazo, pravilno... — hripnu pipničar izduboka.

— Ma odjebi ti, moj Pero, pravilno i nepravilno, kad smo ja i Krstan, u cik ove ledene zore, morali u streljačko odelenje. Pa, sunac li mu krvavi, i sam znadeš kako po tim pitanjima stvari

stoje. Jerbo, ročko si ga moj, prali se mi lugom i sapunom, smaknuli smo oca troje nejake dece. A da je bilo budnosti, da su ona dva usranca za kaišom imali šta je bezuslovno trebalo da imaju, sad bi se oni, a ne ja i Krstan, češali po, metnimo kazti, nekakvoj tamo savjesti...

— Ajde, Lazo, bogati, ne prdokljači! Savjest...! Pod stare dane, pred penziju pa — savjest! Ja, braćo, šta se toga tiče, spavam ko anđeo: oborim dva-tri srka konjaka, glavu pod krilo i — rikanac. A ti, Krstane, kako mi tebe sanak služi? — smijuckavo, kao da štuca, upita pipničar nekako obrambeno.

— Sjediš, Pero, na ušima i đokan ti usto puca što Madžarska mora nema. E, a vidiš, meni i Lazi treba da ga ima pod svaku cijenu, jer nema li ga...

— Ma koga, nema li ga...? — izvana otromboljen, uskoči pipničar bojevno.

— Nepretelja, burazeru! Bilo kakvog: vanjskog, unutrašnjeg, političkog, nepolitičkog, klasnog, besklasnog, kurčevapalčeva, mora da ga ima! Jerbo se od njega živi. Razumeš? Ma božu mater ti razumeš! Nego si, moj Perkane, najmanje dvadest godina u zaostatku, točnije: od onoga dana kad si odbjego službu i lijepo se najaslao u ovu ovđe bezbednost. I sad se postavlja pitanje: zbog čega je Pero Mažibrada, da tako kažem, dezertiso iz našije redova? Kratko i jasno: zbog nedostatka pravog nepretelja. Jerbo, fakat, u tvoje vreme pravog, oću da kažem, klasnog i političkog nepretelja bilo je ko govana, mogo si da tamaniš po izboru: ovog oću, ovog neću; ova mi se pasmina zamerila lično, ova pak opštenarodno itakodalje...

— O, jebo te, Krstane, ćaća tvoj izbirljivi! Moje pokolenje imalo pravog, a tvoje, kobajagi, spalo na sitnu boraniju, kriminalčice i njima sličnu štetočinu... Grešiš, burazeru, i to vapijuće! A grešiš stoga jer si omekoputio, zajebo si budnost u sebi: oslijepio, oglušio... Deder, poslušaj ovo što ću ti sad... Evo, nekidan, stojim ja ovđeka đe stojim, a njija dvojica đe stoji ovaj tu... O, drugar, izvini, bogati! Mi se, evo, zapričali, a ti pokorno patiš žeđ. Šta ono beše...?

— Kava i konjak.

— Kave nema, pokvario se parat, ali konjaka kakva i koliko želiš... — isprično se smiješeći, gledao me pomalo začuđeno, kao da sam se tu, pred njim, iskukuljio iz nečega što je, kad sam u gostionicu ušao, bilo neko drugo i drugačije biće. Pa, možda, i jest: ušao otjelovljeni duh Mihovila Plećaša, a iz njega se sad izlegao ja.

— Evo ga, taze, izvoliš, tri i pedest — izgovorio je ravno i, kao da me opet nema, upravio pogled na stol u kutu.

— E, sad ga moreš popišat šta ja pamtim đe sam ono stao... — prijekorno se lupka noktom kažiprsta u nisko masno čelo i nemoćno koluta zasaljenim očima.

— I onda meni kažeš da sam budnost u sebi zajebo, a ti za pola minuta zaboravio kako si...

— Otkrio toplu vodu! — u Krstanov uvrijeđeni prosvjed Lazo se ubacio rugalicom, pa onda velikodušno: — Stojiš ti nekidan tu đe stojiš, a s ove strane dvojica...

— Jes, jes, majku im pokvarenu jebem! Stojim i slušam: »Nema tu, moj Ante, kruha sve dok se ne razvjenčaju, te dvije slizane lezibiljke, drugarica Partija i gospođa Država, dok se bezuvjetno i zauvijek ne razvedu politika i gospodarstvo i, što je najbitnije, dok đavo ne odnese sovjetski boljševički imperij« — od riječi do reči, evo sam i zatefteriso, kaže jedan od te dvojice kúćakā. I: ni da trepne. Dece mi moje, ni da trepne! Na javnom mjestu, u tri popodne, ovđeka sve puno, moglo ga je čuti, da je slušalo, cijelo pojilište. Bog te zakarto! A onaj drugi, taj Ante, krvavi mu Ante Pavelić majčicu naguzio, on još glasnije: »E, moj Ivo, samo ti čekaj dok se ruski imperij raspadne! Čovječe, zar ne znaš što je čak i papa Lenjin tvrdio? Da je svaki Rus, bio on boljševik ili pop, uvijek velikorus. A to praktički znači da bi, ako boljševizam jednog dana i krepucne, na njegovo mjesto stupilo samodržačko pravoslavlje. Dakle: isti drek. Bar što se nas, inovjeraca, tiče. Prema tome, kume moj, u se i u svoje kljuse: Partiju partiji, a gospodarstvo gospodarstvu. Silom ili milom!« Doslovice ovako, jerbo sam i to, na licu mesta i navruće, također ubeležijo.

— A telefon...?

— Pokvaren ima već petnaest dana. I ajde ti sad dejstvuj! — odgovara pipničar smalaksalo.

— I tako: top puko, Bajram prošo...?

— Tačno. Jerbo šta sam mogo? Legitimisat ne smem, a službenog lica, baš tada, ni od korova, i jebeš mu nanu: ode nepretelj da rovati dalje...

— Veliš, kažu: izvršiti razvod Partije i Države...

— Jes, braćo, ko da na svoje uši slušate. A meni prokuvalo u glavi, mislim: Pa na kojem će mom kurcu da opstane Država kad joj ispod nogu Partiju izmakneš? I obratno. Ima da se obe, jedna o drugu, objese i potom skljojaju ko da ih nikada bog... to jest bratstvo-jedinstvo i ostale tekovine naše revolucije nisu stvorile. Nego: rasap, peta kolona, izdaja, ustaška koljačina četres-prve-četrespete...

— I sve si im to skreso u klerofašističke njuške?

— Ma jesam božu mater! Nego, do daske zaprepašćen, čeko...

— Limun! Čeko i čekaš da ti dođu na krsnu slavu, pa da ih tamo, uz trpezu, politički ubjeđuješ kako su skrenuli sa zacrtane linije i tome slično. E, moj Pero sero!

— Lazo, svoji jesmo, ali biraj riječi, ne dozvoljavam...

— A onoj si dvojici šoviništa dozvolio da ti pred nosom miniraju granitne temelje na kojima počiva... umjesto da brže-bolje zaključaš birtiju i stupiš u dejstvo, tojest na ulici potražiš pomoć u vidu nadležnog organa. E, jebla te tvoja samoicjativa! Jesam li, Krstane, na liniji pravila službe?

— Stoprocentno!

— E, drugar, ti si ovđeka obična stranka, pa deder im reci kako bi ti, kao, prepostavka, svesan građanin, u ovom predmetu postupio? Da li bi, na milost i nemilost gore spomenutim podrivačima i ostaloj neprovjerenoj bagaži, ostavio ovaliki inventar, robu i kasu punu para ter se bacio na teren u potragu za organom, ili bi pak osto na svom radnom položaju da štitiš državnu imovinu? Ajde, ako imaš i mrvičak društveno-političke svijesti i podobnosti, kaži: šta bi uradio? — uvrijeđen a službenički važno ustobočen, još uvijek skrštenih ruku na utovljenim prsima, strogo a molbeno zurio je pipničar u moje lice.

— Pa... ja bih... — bijaše sve što uspjedoh promucati, te, kao da me i opet tuđe noge ponesoše, okrenuh se i zabrzah prema vratima.

— O, jebo te ćaća tvoj nesvrstani! — pogrdu sam manje razumio sluhom negoli je oćutio kao opak udarac tůčkom u potiljak.

I, tako ošamućen, obeznanjeno sam prešao Prašku pa tek pred *Lažnim svjedokom*, iz kojega je, pjevušeći, izlazio nakresan dugajlija, osjetih u želucu, kao da sam maloprije ugljen progutao, smrdljivi žar ispijena konjaka. A lice mi se koćenilo u mrzlini prosinačke magle. Zastadoh i, kao da sam netom izronio iz ledene neke splačine, udahnuh svim plućima. I tako se uprisebih, mogao sam, dakle, pouzdano zaključiti: sad više nema nikakve dvojbe da sam ja u njegovoj, Plećašovoj vlasti. Jer da nisam, zar bih u *Pandurbar* uopće svratio, i kad sam već, onako zaoglavljjen, svratio, zar bih u tom starom policijskom pojilištu morao zateći ugođaj kakav sam zatekao, slušati i gledati predstavu koja mi se evo već sad ukazuje prereziranom? Ili, ako možda nije tako, ako nisam u Mihovilovoj vlasti, onda sam, znači, prokazan kao supripadnik neke njegove, meni posve nepoznate bratovštine. I klopka mi je, jutros, lukavo namještena. A to pak, jesam li se ili nisam u nju ulovio, ni to ne znam pouzdano. Da nisam, dokazom je

moje nesudjelovanje u provokaciji; ali da jesam, svjedoči što sam dotičnu izazivačinu odslušao i odgledao dokraja, pa, dakle, time potvrdio svoju posrednu umiješanost. I, gdje li mi je sad više ona moja takozvana postojana dosljednost u svrhovitu odolijevanju izvanjskim napadajima ili, kako je govorio pokojni Mihovil, samotvorbenim opsadama?

Nego, umjesto svih ovih mojih okolokole, ne bi li pametnije i poštenije bilo da se smjelo upitam: A nisam li ja, kao što se govorkalo i govorka za pokojnog Plećaša, običan paranoik? I ako već jesam, otkada sam to: od onog njegova davnašnjeg pristupa u redakciju *Ogledala*, kad mi je, onako tajnovito, uručio prva tri poglavlja svoga zlosretnog *Apostola*, od zabrane dvobroja u kojem bijahu objavljena, ili se pak moja pretpostavljena paranoja počela ovako bujno razvijati tek otkako se dadoh na sređivanje njegovih rukopisa? Naime, sve ovo što se događalo i događa između Plećaša i mene na neki je način urotničke naravi. I to u tolikoj mjeri, da sam ja uvijek bio samo puko oruđe, produžena ruka, izvršitelj i platilac posla koji mi je, ne smijem kazati, silom bio nametnut, ali, doduše obazrivo, poturen — to svakako.

Evo: visok, okošt, malčice poguren čovjek tridesetih godina, smeđe ravne kose, isposnički dugoljasta lica i blagih, pomalo tužnih očiju, gotovo bešumno prilazi mom tajničkom stolu, uljudno pozdravlja i tiho kaže:

»Trebao bih glavnog urednika, gospodina Marijanovića...«

»On dolazi kasnije. Ja sam tajnik uredništva, izvolite vaše potrebe povjeriti meni« — čujem se da izgovaram ako i ne njegovim glasom, a ono svakako načinom na koji se i on obratio meni.

»Donosim rukopis, tri poglavlja nečega što bi se moglo nazvati romanom. Možda je, u ovom opsegu, rukopis neprikladan za samo jedan broj *Ogledala*, ali je relativno cjelovit, pa stoga...« — nije dorekao, nego otvorio torbu i, više ustrašeno nego bojažljivo, preda me položio bijel, crnom tintom, krupnim krasopisom, naslovljen fascikl:

»Mijat Velmožić: *Apostol*« — pročitao sam naglas. »Još, gospodine Velmožiću, molim vašu adresu i broj telefona, da bismo vas, za kojih mjesec dana, mogli obavijestiti...« — naslijepo se mašajući olovke, izgovorio sam u njegovo sad već uznemireno lice. »Nešto nije u redu?« — priupitah.

»Pa... znate... to je, recimo, pseudonim, odnosno... No, dobro, kad se već mora: Mihovil Plećaš, Trnsko trideset osam, telefon... Ostavimo telefon, radije vi meni, jer će nam obojici biti bezbolnije, dopisnicu...« — sad je on, smučeno se smiješeći, naslijepo

zatvarao torbu, a ja, u sebi ponavljajući njegovo ime i adresu, u hipu se pretvorih u tješitelja:

»Ali, gospodine Velmožiću... tojest Plećašu... pa *Ogledalo* je ozbiljan časopis, jedini u nas koji se, u ovom bolesnom množenju crnih lista, isključivo pokušava držati, najbanalnije rečeno, metra umjetničke kakvoće, bez obzira na takozvanu pravovjernost ili još takozvaniju heretičnost onoga što naši suradnici zastupaju. Svjetonazor je stvar slobodne volje, a slobodna volja najveći dar Gospodnji. Prema tome...«

»Prema tome, neka nam Alah pomogne!« — upade, tanašno se osmjehnu, uljudno nakloni, okrenu, te, kao što je i pristupio, gotovo bešumno ode. Nekako ovako kao što sam, evo, i ja ušao u predsoblje svoje današnje redakcije, jer gospođa Zlata, uistinu zlatna tajnica *Biblosova* uredništva, zabavljena razvrstavanjem pošte, nije ni opazila moju nazočnost pred svojim stolom, sve dok nisam, šaleći se kao i obično, naglašeno pozdravio:

— Toplo jutro i još topliji rukoljub lijepoj gospi nudim ja!

— I ja vama slično, jer, bogme, ova mrzla magla ište više žara od samo toplih riječi — nasmiješi se mekano.

— Stoga ja i jesam, u jednom andeoskom kutiću, natašte drmnuo konjak, koji, doduše... — opet, za samo sitan korak pred maloprije jedva izbjegnutom zamkom, navrijeme se zaustavih.

— Koji vam, doduše, nije prijao, ali: što se moralo nije bilo teško, u dvosmislu: svaki otrov je lijek i svaki lijek otrov. Jest... a gospođu Plećaš, jeste li možda susreli? — sveder se onako mekano smiješeći, nelužnim pitanjem pogodi me urotnički.

— Kad... gdje...? — zamucuh.

— Pa sad. Izišla je prije minutu-dvije, mogli ste se na ulici, na stubištu... Evo, ovo je ostavila, i da će vas nazvati kasnije... — pružajući mi fascikl, bijel, kao i onomadne Mihovil, samo što ovaj bijaše malčice požutio i nenaslovljen, gospođa Zlata motrila me sad posve drugačije, nekom vrsti vragoljaste zabrinutosti.

— Dama i pol! — reče gotovo kliktao, kao da mi u nečemu svesrdno odobrava.

— Tko...? — pokušah je suzbiti.

— Pa... gospođa Plećaš — ustrajala je tajnica dobroćudno.

— Heroina, gospođu Zlata, heroina! Nešto kao realsocijalistička Penelopa i Ksantipa ujedno, samo što... — uvidjevši koliko sam omahnuo, prekido se postideno.

— Ali ni njezin Odisej ni njezin Sokrat nikada se neće vratiti. Ona je pustošno slobodna u svojoj tuzi, i sad joj treba...

— Što, tješitelj? — ne htijući, ipak sam se okosio.

— Oprostite, ništa ružno nisam mislila... — A rekla je: ako pročitate ranije, da i vi možete nazvati nju... — nije popuštala.

— Dobro, vidjet ćemo, hvala vam lijepo... — odbio sam napad smušeno i smušen se obreo u svojoj radnoj sobi, ne znajući što bih prije: svukao kaput ili na stol odložio fascikl. A kad se napokon, razodjeven, nađoh u stolcu, i kad se stekao čas da pribrano prionem poslu, iznenada oćutjeh kako se polagano napuštam, kako u prazninu mene u meni useljava pokojni Mihovil. Stoga, raskriliti požutjeli fascikl, koji iznutra bijaše djevičanski bijel, i dohvativši pogledom dvolist ispisan sitnim a odlučnim rukopisom, što bijaše spajalicom prikučen uz petnaest uredno fotokopiranih kartica, doista se osjetih kao da je sve ovo upućeno osobno meni, da nisam ni posrednik ni gonetač, nego pravi pravcati sudionik igre koju, unatoč posvemašnjem neznanju njezinih pravila i, što je u svemu najbesmislenije, njezine svrhe — moram, evo, odigrati dokraja.

Zaosjenuti moj Mihovile,

dugo sam premišljao kako da Te oslovim, i onda se prisjetih jednog našeg prastaroga razgovora, na Peristilu, u *Luxoru*, dok smo čekali pokojnoga Paža, za kojega si baš tada ustvrdio da on nije nikakav zašlac, kako sam ga ja neprimjereno krstio nego, nažalost, čovjek *zaosjenut* obiteljskom i svojom osobnom nesrećom, i da Te strah te bi ga ta njegova zaosjenutost najstvarnije mogla potopiti. Dogodilo se, kao što znaš, samo za nijansu drugačije: on je, pijan, sebe i svoju zaosjenutost utopio u kloaci matejuške lučice, iznad koje se i rodio. »Smeće smeću« — kako je čak i pred Gorkom, koja je, nažalost, Tebi privoljela, samožderski znao ujedati, što se podjednako odnosilo i na cijelu našu oholu družinu.

I tako, moj zaosjenuti Mihovile, koji si, usput, i patvoren zašlac, evo nas na početku i svršetku našeg ishitrenog heretništva. Želim odmah i bez oklijevanja kazati: nema nam više spasa. Oda-kle mi, možeš upitati, pravo na ovako bezprizivan pravorijek. Odgovaram: iz *Tvoga Apostola*. Naime, kao što sam Ti i onomadne pisao, pročitavši prva tri poglavlja u *Ogledalu*, još uvijek sam se potajice nadao da ćeš se makar Ti, jedini od cijele naše klape, nekako spasiti, jer imao si za to čvrst zalag u tragediji svoje obitelji: Tebi se katarza naprosto nudila. Ali kad jučer, u *Agori*, pročitah *Apostola* dokraja, bijaše mi jasno: opsade su učinile svoje, pade i Plećašev tvrđalj *Sveukrug*, šaptom, kao što mu i prazavičaj šaptom pade. Ali sad se, za razliku od onodoblja, više ne može iz *Bogumilije* u *Kostolomiju*, jer su obje, kako si ih volio nazivati, uistinu postale *jedno gumno*

na kojem se, po Tebi, evo dovrhla naša sudbina. Ali bez traga krušnu zrnu, nego se, kažeš, svekolika žetva u pljevu samljela, što zapravo znači da smo milenij i kusur stoljeća vrhli jalovinu. Je li moguće, Mihovile? Eto, izgleda da jest. Jer ako Tvoj Apostol završava onako kako završava, obesmišljenom smrću Jude Bogotvorca, pa, dakle, time i posvemašnjom uzaludnošću Kristove žrtve, onda ja ne vidim kako se drukčije može završiti i Tvoja obrana opsjednutog Sveukruga doli istim takvim nesmisлом, da ne kažem: izdajom.

A sad: zašto Ti u prilogu ovoga, možda i oprostajnog pisma šaljem poglavlje iz romana *Maria Pomilia, Il quinto evangelio*, što se u cijelosti prevodi, nadam se da ćeš sam odgonetnuti. Jedino moram priznati da me na to potakla, ali ne i opredijelila, puka slučajnost Tvoga i Fratrova imenjaštva, dok je sve ostalo, i sam ćeš se uvjeriti, mnogo dublje naravi: negdje u sukladništvu Tvoga nesretnoga Jude u Apostolu i Tebe, samoizdajnika, u Sveukrugu. Ali ni to nije sve, pa čak ni ona naša duhovna mladenačka radoznalost koju smo, onodobno, iskazivali zajedničkim i uvijek nazočnim pitanjem: Što je i što se zbiva s druge strane svake pojavnosti. Dakle, uvjetno upitano ovoga časa: Što je i što se zbiva s one strane davnog fra Mihovila minorita i vegetirajućeg jurista Mihovila Plećaša, alias Mijata Velmožića? Možeš svakojako, samo nemoj sebi odgovoriti da sam ovaj upit na brzinu izmislio, u svrhu Tvoga i Fratrova poniženja. To nikako, jer svatko umire kako mora. Ja se samo bunim svojim bespomoćnim pitanjem: Smije li se čovjek, u ime one božanske iskre u sebi, dovesti u položaj da svoje duhovno samoubojstvo opravdava stjecajem izvanjskih okolnosti? I da onda, cendrajući, još i milosrđe ište u Darodavca čiju je životvornu iskru, svojom slabodnom voljom, izvolio u sebi zatrti?

Oprosti, jer evo se oholo na Te bacih kamenom, i to kamenicom iz obrušenih bedema Tvoga oduvijek opsjedanog Sveukruga, što zapravo svjedoči da, odsad, ni ja nisam posve nevin glede njegova razaranja. Stoga, savjesno se kajući, ipak bih Te, nakraju, poticajno upitao: A kako bi bilo da još jednom stisneš zube te Apostola, nekom vrstom zaglavka, pokušaš osoviti djelom Svetog Pavla i bunom Stjepana Prvomučenika? Možda Ti u tom, vapijućem i krajnje zahtjevnom pothvatu, pomogne i ovaj Pomiliev apokrif.

U to ime, a iskreno Ti želeći sabrano i ponizno čitanje, supripadnički, u Tvom starom preslobodnom prijevodu prijevoda, pozdravlja Te Tvoj

Aleksandros

— O, prizemlji me, Gospode, da bih bio bliži tebi — šapnuh jednu od bezbrojnih vapajnica iz Mihovilova Apostola, jer mi se doista učinilo da lebdim. Pismo, ovako nelocirano, bez nadnevka, potpisano grčkim imenom, djelovaoše poput sna, kao da i nije napisano već izgovoreno, i da mu je govor posredovan nekom napasničkom silom. Tko je taj Aleksandar, dakle Branko, Branislav, Branimir, zar stari Mihovilog zloduh Aco Milošević? Nemoguće, jer poslanica seže iz Splita, iz adresantove mladosti, napisana je hrvatski, u čemu je Aco potpun tuđinac te, unatoč Mihovillovoj tvrdnji da je Satan mnogolik, preporodiv i raznouman, ipak je on, lukavi napasnik, u svojoj biti bezuman, pa, stoga, Milošević ovdje otpada. Onda, znači, valja nazvati gospodu Plećaš, jer nije vrug da ni ona... Jest, nazvati ili pričekati da se prva javi, ali prije toga svakako pročitati

POVIJEST FRA MIHOVILA MINORITA

Osim verzije iz četrnaestog stoljeća, koju je tiskao u Bologni Francesco Zambrini 1864, postoji i ova obradba *Povijesti fra Mihovila*, koja je praktički sva u znaku petoga evanđelja, a sačuvana je u rukopisu u Laurenziani u Firenci; napisao ju je vjerojatno neki sljedbenik Savonarole nakon njegove smrti. Ali okolnosti koje su me dovele do toga rukopisa mnogo su složenije i zaslužuju da ih spomenem. Oko 1550. neki je talijanski heretik Geronimo Lisio stigao u Ženevu iz Firence noseći sa sobom latinsku verziju — na lošem latinskom, pravo da kažem — u namjeri da je objavi. Budući da se on i Kalvin u nečem nisu slagali — možda baš zbog te povijesti (bilo je to vrijeme kad je i Kalvin potpaljivao svoje lomače), Lisio, prisiljen bježati, ostavi rukopis u rukama tiskara. Otkrio ga je prije nekoliko godina moj kolega iz Basela i upozorio me na nj. Na margini sam našao bilješku koja me dovela na trag izvornog djela.

1. Po svom običaju, siromašni fratri svetog Franje, koji bijahu toliko progonjeni zbog stroga opsluživanja svog Pravila, poslase iz Marke fra Mihovila minorita i njegova mladog druga, imenom fra Petra, da tješe i poučavaju vjerne firentinske kršćane.

Stigoše baš na početku korizme, godine Gospodnje 1389, i na Cvjetnu nedjelju, rečeni fra Mihovil, pošto je zadovoljio potrebe naših duša i blagoslovio maslinove grane, reče da bi rado otputovao. Zamolismo ga da još ostane, i on nam udovolji. No u nedjelju, na sam Uskrs, pošto je propovijedao i ispovjedio neke vjernike što su kriomice došli, ponovio je da bi rado sutradan

otputovao i vrlo se ponizno oprostio sa svakim pojedinim, rekavši da doista ne zna što bi još mogao učiniti, i da mu oprostimo ako je što pogriješio. Ipak, sutradan, kad je već bio pripremljen za put, reče da mu srce ne da otići tek tako, i počeo nas pitati što da nam još učini.

Mine tako više od polovice dana. I oko devete ure, kao da bijaše određeno da se tako dogodi, neke Judine kćeri, potaknute vragom (bijahu u svemu tri bogomoljke i četiri udovice koje življahu u nekoj zabiti poput pokajnica), poruče mu da bi ga za spas duše rado saslušale, ako im dođe u pohode. Fra Mihovil s drugom radosno ode; i kako je k njima došao, ne gubeći vrijeme na isprazne razgovore, kao što su one pokazivale da bi htjele, predloži odmah ove riječi iz Evandjelja: »Čuvajte se lažnih proroka«, i govorio im je štošta o istini današnje Crkve. Potom govorao je o siromaštvu prema zapovijedi svetoga Franje i doda: »Ako ne nama, vjerujte Svetom pismu, gdje ono kaže: 'Ne uzimajte sa sobom ni zlata, ni srebra, ni novca, ni kruha'«. I mnogo im je još zborio da iskuša njihovu postojanost: tako da su se samo dvije, hineći da su prestrašene, pokazale spremne da se ispovjedu, a druge su se pravile nekako neodlučne i pune obzira, i pitale su ga je li grijeh posjedovati kuću u kojoj obitavaju i mali posjed oko nje od kojega su se izdržavale.

U tim razgovorima smračilo se. A one, Judine kćeri, pod izlikom velike ljubavi, nagovore fratra i njegova druga da ostanu tu večer jer su ga još mnogo šta željele pitati. Pošto su povećerali, navedu ih da govore o Bogu i Pismima, o svetom krštenju, i kada je dopušteno krstiti, i jesu li korisni sakramenti i bogatima, kako ne bi, umorni i svladani snom, poslije zamijetili njihove namjere.

Pošto je ojutirilo, one Judine kćeri, hineći da su se u duši teško borile i da su još preveć zbunjene a da bi se mogle ispovjediti, zamole ih da im oprostite i žurno ih povedu k izlazu. I jedna od njih, pogledavši kroz okance, naglo raskrili vrata. Kad ona dvojica iziđu, a već se počelo razdanjivati, na njih odmah navale mnogi žbiri i nitkovi. Vezavši im ruke, odvedu ih u biskupiju i, dok je fra Mihovil uzalud molio da mu ostave barem brevijar, uz mnoge ih pogrde bace u tamnicu.

2. Oko večernje ure, Bartolomej, zvani biskup, firentinski glavar novih farizeja, pošalje po fra Mihovila i uze ga ispitivati: »Kakva ste vi čeljad, kojega se zakona držite i koju nauku sijete i što svjedočite?« Prisutni bijahu inkvizitor, koji se zvao magistar Luka, dominikanac, biskupov vikar i još neki magistri. I fra Mihovil ponizno iznese istinu i objasni da pripada onima koji

su vjerni istinskom pravilu svetoga Franje. Tada se biskup okrenu onima što ga okruživahu i gotovo kao da se čudi upita: »Dakle, nije istina ono što vi brbljate optužujući da propovijeda evanđelje različito od našega?« Fratar odgovori da je to laž i kleveta, jer se, ako netko potraži, u Evanđelju nalazi sve ono što on i njegovi propovijedaju. I kad mu je biskup, strpljivo, rekao: »Ako je tako, kako to da ima malo onih koji vas slijede i u vas vjeruju?«, on odgovori izrekom iz Evanđelja svetog Ivana: »Gospodine, a tko je povjerovao u naše propovijedanje?« A biskup negodujući: »Dakle, ti misliš da si samo ti u pravu protiv svih nas, papa i biskupa ujedno?« »Ti si to rekao«, odgovori fratar. »Dakle, mi smo heretici?« »Heretik«, reče fratar, »je bio papa Ivan XXII. koji se udaljio od Evanđelja u pitanju siromaštva, i heretici bijahu njegovi nasljednici koji su mogli poništiti njegove naredbe, a nisu to učinili.« Tada reče glavar novih farizeja: »Jeste li čuli kako huli? Treba li da ga još ispitujemo?«

3. Sutradan inkvizitor i notar pođu u tamnicu sa svjedocima kako bi izmamili priznanje. Ponajprije mu predlože jedno već pripremljeno i kad su mu ga pročitali, upitaše: »Što kažeš na to?« Na što fratar odgovori da nije tako i zaište da se napiše ono što će on reći, a kako bijaše uporan, notar premišljajući dugo odluči pisati. Fratar tada vrlo smjelo reče da Krist kao čovjek putnik i smrtnik nije bio kralj ovoga svijeta; i da ni on ni njegovi apostoli, slijedeći put savršenstva, ništa nisu posjedovali i ničim gospodarili, ni zasebno ni u zajednici, nego htjedoše živjeti siromašno i bez svjetske ili građanske vlasti; i da to reći nije krivovjerje nego zdrava i vjerna i katolička nauka. I pridodao je u svoju obranu odobrena Pravila, osobito ono svetoga Franje, i dodao da je Isus započeo govoreći: »Blago vama siromašnima«, i »Jao vama bogatima«. Na to su oni zakolotali očima jer mu ništa nisu mogli suprotstaviti. Tada inkvizitor reče: »Mi znamo da ti propovijedaš protiv poslušna našem zakonu«. A fratar odgovori, da ne zna drugoga zakona osim onoga napisana u Evanđeljima, to jest nasljedovanje života Isusova koji nije došao da opslužuje Zakon, nego radi ljubavi i navještenja svoga Kraljevstva. Upitaše ga još, izjavljuje li se pokoran svetoj Crkvi. »Znajte, ukoliko čuva i slijedi Evanđelja ja joj se pokoravam i smatram da je sveta, no ukoliko posjeduje i vlada i upravlja svjetovnim i građanskim stvarima, sudim je heretičnom i pokvarenom. I ako bih ikada rekao drugačije, napišite da bih to učinio od straha pred smrću.«

4. Sutradan biskup dade sazvati u skupštini zbor farizeja, među kojima je bilo mnogo magistara. I fra Mihovila izvedu iz tam-

nice i dovedu pred njih. I nakon mnogo pogrda pročitaoše njegovu ispovijed, kojoj su dodali mnoge laži. I on reče odgovarajući: »Zašto ste napisali laži za koje ćete morati da odgovarate na dan suda?« A jedan reče: »Gle, molim te, kako je ohol i tvrdoglav.« A drugi: »Što ih više tučeš, to su gorljiviji«. I smijahu se i pitahu, zašto ne prizna je da je istina ono u što vjeruju toliki magistri i sav kršćanski svijet. A drugi mu reče s lažnom ljubavlju: »Ne vidiš li, sinko, da nije članak vjere vjerovati da je Isus bio siromašan ili bogat, te da o tome svatko može misliti što hoće?« I iznese mu riječ iz Staroga zavjeta: »Ako se istinski podvrgavate Zakonu, Gospodin će učiniti da obilujete svakim dobrom.«. A fra Mihovil će na to: »Oh, ne znaš li riječ svetog Pavla, da se strasti služe Zakonom kako bi urodile našom smrću?« I na njihovo čuđenje doda: »Eto, vi poznajete Stari zavjet, ali ste Novi, Kristov zaboravili!« I još nadoda da se neće držati drugoga zakona osim Kristova, koji je zapisan u njegovu Evandelju. »Tko se ne odrekne svojih dobara, ne može biti moj učenik.« Kad mu je netko protuslovio da je to Krist rekao za svoje učenike: »A vi, što ste?« odgovori smjelo. Tada će mu glavar novih farizeja: »Dakle, ti niječeš Stari zavjet?« »Ne niječem ga; no mislim, gdje se ne slaže s Novim i našim, da je za osudu i valja ga odbaciti.« Tada će biskup, okrenuvši se bijesno notar: »Napiši i to: neka bude potvrda hereze koju propovijeda«. Na to fra Mihovil, videći oko sebe nekoliko njih koji se zavjetovaše na Pravilo svetoga Franje, reče: »Ne vidite li da niječete ono na što ste se zavjetovali? Ili ste zaboravili ono što reče naš Svetac?« A kad jedan od njih zbunjen započe govoriti: »Zaista ne bih zanijekao naše Pravilo«, biskup ga prekine oštro i bijesno: »Recite mu radije da poreče svoju zabludu«. I ponovno ga baci u tamnicu, a noge mu stisne u klade.

I dolazili su tamo često farizeji i njihovi sljedbenici da ga nagovore da zaniječe. No fratar nije za to mario, štoviše, čuvši kako je u tamnici velika pogibelj od odmetništva, tješio je, kao dobar pastir, svoga mladog druga govoreći: »Odakle nam tolika milost da nas tako vrijeđaju i tuku? Molimo Boga da nam udijeli milost da se dogodi ono što smo toliko propovijedali«. Katkada se pak činilo da je sav slomljen: »Takvi ljudi, a tako pokudni! Uistinu ne mogu vjerovati da moram svjedočiti istinu Isusa Krista«.

5. Četvrtoga dana ponovno se sastala skupština novih farizeja u Crkvi svetog Spasa gdje je i narod bio prisutan. I tek što dovedoše fratra, pročitaoše mu dva zapisnika. Jedan je sadržavao...

Telefon! Zvoni nekako porugljivo. Slušalicu dižem strahujući, kao da će me kroz žicu nešto opako zaušniti, a čujem:

— Dobro jutro, ovdje Svjetlana Plećaš, gospodina Vlahu Jožića...

— Pri aparatu. I ja vama, gospođo, dobro jutro želim. Da vi niste mene, bio bih ja nazvao vas, ali nešto malo kasnije, kad pročitam cijelu *Povijest fra*... — prekidoh se, jer bijaše mi nekako zazorno izgovoriti ime i zvanje uznikovo.

— A pismo ste pročitali...?

— Naravno. I, što bi se u mom zavičaju reklo, ostao zavrteć. Vi sigurno znate tko je taj Aleksandros?

— Pojma nemam. Zato sam, ponadavši se da možda vi, kao izdavač prijevodne književnosti... A, eto, čujem, i vama je taj nadobudni prevoditelj... Onda, oprostite što sam vas time zagnjavila, jer sve ovo ima vrlo malo veze s Minjinim spisima, budući da je on meni, odmah po tiskanju drugog dijela *Apostola*, govorio i o trećem, u kojem bi »zaigrali« Toma Sumnjičavi, Sveti Pavao i Stjepan Prvomučenik, kao oporba Jakovu Pravednom i njegovoj zakrećenoj bratovštini. Uostalom, ako ste dospjeli pregledati zeleni fascikl, tamo su fragmenti...

— Ne, nisam... Ali to ne znači da se nije poveo Aleksandrovim nagovorom, odnosno...

— Znači. Jer Pomilievo *Peto evanđelje* objavljeno je tek sedamdeset pete, u Milanu, što dokazuje da se Aleksandrovo pismo moglo dogoditi samo poslije te godine, dok su fragmenti u zelenom fasciklu pisani, kako rekoh, odmah po tiskanju drugog dijela *Apostola*, u *Agori* broj tri-četiri sedamdeset treće...

— Ali zašto onda Aleksandros kaže... čekajte... evo: »Ali kad jučer, u *Agori*, pročitah *Apostola* dokraja...« To: jučer...?

— Ne znam... A, možda, jednostavno stoga što mu je dotični broj časopisa tek tada dopao ruku, poslije onoga, ako ste slučajno čitali, također debelo zakašnjelog ali upravo time i podlačkijeg, napadaja u *Conciliumu*, iz žlijezde nekakva praznovjerna reponje prezimenom Gavran...

— Jest. Kao da je netom izletio iz Edgar Allan Poeove balade i, sad, još sablasnije zagraktao nad... Pročito je, pročito i prohodo... Ali, svedjedno, nije li čudno da, nazovimo prijatelj, mislim na Aleksandrosa, ovako ubojito reagira povodom nečega što se, u najboljem slučaju, dogodilo tri godine ranije...?

— Čudno jest, ali poznavajući čudake s kojima se Mihovil družio, iščašenike koji su ga oduvijek više zanimali od, uvjetno rečeno, normalnih osoba...

— Zaboga, gospođo Svjetlana, onda smo i nas dvoje...?

— Pa, naravno. Ali što se pak mene tiče, tu je problem mnogo složeniji, što nikako ne znači da i ja nisam... Oprostite, doista postajem nametljiva, oduzimam vrijeme i mir...

— Ni govora! Nego mi dragocjeno pomažete proniknuti u... Jer, znate, meni valja napisati i predgovor ovom, odista, torzičnom djelu, u koju svrhu ste mi vi prvi i najvjerodostojniji izvor i svjedok. Pa bih vas ja, stoga, zamolio da se ne ljutite ako koji put nazovem ili...

— Gospodine Joziću, mislim da bi bilo čak i neuljudno odgovorim li da samo stojim na raspolaganju, nego, kako da kažem, izvolite se mnome poslužiti kad god ustrebam, u bilo koje razumno vrijeme i na bilo kojem mjestu: u vašem uredu, u mom stanu...

— Hvala vam lijepo. Uskoro bih mogao nazvati... Do viđenja! — odvalih. I učini mi se da njezin otpozdrav bijaše kao da već otvara vrata i kaže: »Penelopa i Ksantipa, unatoč svemu, oprastaju svojim pustolovima svaku njihovu nehotičnu i hotimičnu nepodobštinu, jer, ne znajući s kim imaju posla, nisu mogli znati ni što im je sustavno činiti...«

»A svako neznanje suprotnikova neznanja plaća se opakom cijenom. I to obostrano« — zamišlju odgovornih Svjetlani te se, varljivo smiren, spremih na čitanje apokrifa, još uvijek ne nalažeći pravog razloga zbog čega se Aleksandros baš njime obratio Mihovilu, budući da se i u samu apokrifu radi o jeftinoj konstrukciji. No, možda se nešto i otkrije, pa da vidimo...

5. Četvrtoga dana ponovno se sastala skupština novih farizeja u Crkvi svetoga Spasa gdje je i narod bio prisutan. I tek što dovedoše fratar, pročitao mu dva zapisnika. Jedan je sadržavao nešto malo toga što je on učinio, a drugi njegovu ispovijest, svu iskrivljenu i punu grešaka kako bi zaslijepili narod. I tako, dok je notar čitao, fratar bi ga prekidao: i mnogo je puta prosvjedovao da želi ponoviti svoju ispovijest; kako je puk mrmljao, morali su mu dopustiti. Tada fratar, zažaren i sav okrenut prema mnoštvu koje se stislo da bi ga iz što bližega slušalo, uze govoriti da postoje među kršćanima dvije obitelji: u jednoj se živi na način ovozemnoga Grada, a u drugoj na način onoga obećanog budućeg; prvi je onih koji bez nade ponavljaju: »Oh, gdje li je, dakle, obećanje njegova Kraljevstva?« a drugi je onih koji se nisu pomirili sa sudbinom i još čekaju da se ispuni obećanje prema Kristovoj riječi učenicima: »Očevo Kraljestvo je već u vama, i na vama je da pospješite njegov dolazak«.

Tako je započeo, no smjesta su ga prekinuli, i zamete se žestoka rasprava, i jedan od onih magistara poviče: »Ta izreka, za

koju ti tvrdiš da je Kristova, znam da nije napisana nigdje u Evanđelju«, našto će biskup: »Zacijelo je u novom koje on propovijeda«, i okrenuvši se notar: »Zabilježi i to kao dokaz i potvrdi njegova krivovjerja«. A Mihovil iz puna glasa, kako bi ga narod mogao čuti, odgovori da ne poznaje drugih evanđelja osim ona četiri. No, ako im to znači da zapovijed siromaštva nije napisana u Evanđeljima, i da ništa nije napisano protiv onih koji zgrću blago i odijevaju se poput kraljeva i vole prva mjesta u crkvi i na trgu i trguju svetim stvarima, o da, tada mogu mirno reći da je on sljedbenik nekog nepoznatog evanđelja, jer toga njihova zaista ne poznaje. I doda kako vjeruje da Isusova riječ, premda svršena i savršena u sebi, nedovršena je i nesavršena u tome kako se ljudi njome služe, jer se zbivaju nepravde i mrskosti što se mogu vidjeti, i slabi su sve slabiji, i moćni sve moćniji, i eto, ratova i nasilja umjesto mira i milosrđa, a vi biskupi i svećenici još ste pokudniji od drugih, jer ste od Krista učinili nekoga tko dijeli, a nitko ne želi živjeti nasljeđujući Krista. A tko mi kaže da, ukazujući na to i pozivajući kršćane da iščekuju ispunjenje Obećanja, svjedočim za neko peto nepoznato evanđelje, pa eto, neka slobodno tako kažu jer ništa ne držim o mnijenju pokvarenih i izopačenih ljudi. A glavari farizeja, čuvši to, problijedi u licu i reče: »Zabilježi i to, kad već sam to priznaje«.

Odmah potom narediše mu da po redu ponovi svoju ispovijest, a on počeo kazivati da iste obnovu Crkve, koja će biti siromašna, čista i mironosna, te da čeka da među ljudima bude Krist. »O, zar već nije došao«, prekinuše ga smijući se. »Jest, a vi ste ga raspeli.« »Tako govoriš svećenicima?« I jedan ustane i ćušnu ga. A fra Mihovil mu reče: »Zašto me biješ?« I načas gotovo zaplaka. Potom se ponovno trgne: »Zaista moramo čekati obnovu Crkve, potpunju i hitnu, jer Bog ne može čekati gledajući kako glavari Crkve tonu u opaćinama, a pravednici su proganjani, i silnici vladaju svijetom, i tvrdokorni grešnici ne mijenjaju život, čak krivovjercima nazivaju one koji ih potiču na obraćanje i tuku ih i rugaju im se. A ti, Rime, i ti se ukaljavaš. Pogledaj samo kako je Rim preplavljen ohološću; pogledaj kako se u njemu grijesi umnogostručuju, pođi i vidi što se u crkvama čini i s kakvom pobožnosti se u njoj čitaju Evanđelja«.

Dodao bi on još štošta drugo, no oni ga prekinuše i s mnogim pogrdama baciše opet u tamnicu. A neki su iz okupljenog naroda odlazeći govorili: »Ovaj kao da ima vruga u sebi«. A drugi: »Ne vidim zašto ga optužuju. Ta on govori samo po Evanđeljima«. A jedan, dok je fratar prolazio, kliknu: »Blaženi vi progonjeni zbog mene«.

Ovdje, točno na svršetku petog stavka, pretrgoh čitanje. Ali ne toliko da bih zapalio cigaretu, začudo prvu poslije noćasnijeg lije-ganja, nego, valjda, zato da bih, sukladnom, ikoliko doveo u vezu sudbine dvaju Mihovila. I doista, izvanjska sličnost postoji: ovako kako je Fratra ribala Crkva, tako je i pokojnog Plečša šupirala Partija, i to dvaput. Ali iznutra, u njihovim vjerama, razlika je upravo golema. Naime, koliko je meni poznato, ako posve nisam u zabludi, Mihovil je bio nepopravljiv sumnjičavac u svemu što je živio i promišljao, pa njegovoj majčici Partiji i nije preostalo ništa drugo doli da ga najuri iz svojih jednournih redova, dok je njegov srednjovjekovni imenjaka kremenit kristovac. Dakle, za Fratrovu nevolju isključivo je kriva uzoholjena Crkva, dok Mi-hovil, za sve što je trpio, može jedino optužiti sebe, svoju, kako je i sam govorio, bogumilsko-kostolomsku lakovjernost da će, iznutra, boljševički neum pretvoriti u razum, da će od jarma na-činiti križ, da će, jednog lijepog dana, falangu pendrekaša povesti u procesiju stvaralaštva i ljubavi. E, moj Judo—Toma—Sumni-čvi! — nasmijah se i, malčice time okrijepljen, dadoh se čitanju:

6. Ubrzo mu notar donese list, pero i crnilo rekavši da napiše svoju ispovijest u tijeku tri dana, kad mu nije dostatno ono što su napisali oni. I ako se u tom roku prizna kriv, bit će mu opro-šteno, ako ne, bit će predan svjetovnom sudu da ga spale. Kad zaiska knjige, a posebice Evanđelja, odgovoriše mu: »Zar ih ne znaš napamet?« I ne htjedoše mu dati. To pak učiniše kako bi ga lakše osudili, kao što će se uskoro vidjeti.

Napiše, dakle, fratar ono što je mislio o zapovijedi siromaštva i o dekretima pape Ivana i još mnogo toga sredeno doda, rekavši da kršćanin nema drugog primjera osim Kristova, pa prema tome ne postoji za njega drugi zakon osim onaj što ga je objavio Krist svojim riječima, in primis i osobito u besjedi na gori i potom passim na drugim mjestima, te u parabolama u Evanđeljima: zbog toga ne samo što kršćanin dragovoljno postaje siromah te dijeli svoje s onim koji nema, i novac što ga ima ne posuđuje na kumate, nego solum onome za kojega zna da mu ga neće vratiti, nego štoviše kršćanin je siromašan u duhu, kako kaže sveti Matej da označi poniznost srca i spremnost da sve očekuje od Gospodina. I on, osim toga, ne teži za građanskom i svjetov-nom vlasti, niti drži s moćnima, nego sa slabima, i ne laća se službe da uspostavlja pravdu po zakonima i pravilima svijeta, koji, jer su ih ustanovili ljudi, opravdavaju nepravdu, i u po-gledu rata on se uzdržava po svaku cijenu, čak ako ga nazivaju svetim ratom ili pravednim ratom. I posebice je istina da upo-

treba mača nije dopuštena ni u obrani, jer oružje pravih kršćana nije ni snaga, ni nasilje, nego molitva i krotkost kako bi dobrim pobijedili zlo. A kad bi me tko pitao kako usklađujem sve to s naravnim zakonom i nužnostima svijeta, odgovaram da kršćaninu nimalo nije stalo biti poput ostaloga svijeta, niti on teži da bude u skladu sa zakonima svijeta, nego kako da izmijeni življenje svijeta, samo mu je do toga stalo, i to je u pravom smislu i specialiter kršćanski. A onome tko bi mi protuslovio da to što kažem nije po ljudskoj mjeri, odgovorio bih sa svetim Pavlom: »Znajte, braćo. Evanđelje koje sam vam objavio nije po ljudskoj mjeri«. I neka ne misle da će ga prestrašiti nazivajući ga pobornikom nekoga nepoznatog evanđelja, štoviše, neka samo tako kažu, kad već laž treba da bude drugarica istine.

Dođe notar po pismo, a s njim i inkvizitor. Pošto je pročitao, reče mu: »Pazi, mnoge stvari za koje ti kažeš da su u Evanđeljima, znam da nisu napisane nigdje u Evanđeljima«. A fratar će na to: »Vidim da dobro poznaješ Evanđelja. Kad bi se tako držao!« A on će bijesno: »Ti zaista želiš umrijeti!«

Kad je došao treći dan, u uru večernje molitve, glavar farizeja, šetajući po terasi, dade ih dozvati iz tamnice, gdje su bili, i reče im: »Neću da zbog vas budem osuđen pred Bogom. Hoćete li se sada pokajati za svoje zablude?« Na to će mu fra Mihovil: »Nisu to zablude nego katoličke istine koje sam napisao kako biste i vi uznastojali obratiti se«. A biskup se tada obrati njegovu mladom drugu: »Je li moguće da ti tako mlad hoćeš umrijeti da bi slijedio tvrdoglavost ovoga luđaka?« A fra Petar hrabro odgovori: »Recite što hoćete, no ja ga ni za koju cijenu neću zaniijekati«. Tada će onaj srdito: »Nisam ovdje da dalje raspravljam. Odvedite ih dolje«. Malo potom, dok su bili u molitvi, dođu neki po fra Petra s nalogom da ga puste slobodna. A on se branio: »Oh, zašto vas ne mogu slijediti? Ovako mi se čini da vas se odričem«. No, fra Mihovil mu odgovori neka samo ide, ali je ipak bolno gledao kao da mu kaže: »Sine, sine«. No to ne reče, nego reče: »Evo, molim se za tebe da ostaneš u svojoj vjeri«. Tada ga čvrsto zagrl i izgura kroz vrata. Ostavši sam, dugo se molio govoreći: »Gospodine, ja sam spreman. Neka bude kako ti hoćeš«. I cijelu je noć probdio u patnji.

Opet telefon, točno na izmaku šestog stavka, ali ovaj put zvoni nekako pitomo, kao da oklijeva, pa se i ja odazivam nehajno:

— Uredništvo Biblosa, izvolite...

— A ovdje direktor *Biblosa*, slušajte! — srdačno se smije Tvrtko. — Nego, što trenutno radi moj vrijedni urednik, osim ako...?

— Ne muze jarca u rešet? — odgovaram nadostavkom upita. I potvrđujem: — Upravo to. Ali je negdje prikraju...

— Što znači da bi bez velike štete mogao načas k meni. Ovdje je i doktor Vlašić...

— Dohrljujem, gospodo drugovi — spustih slušalicu i, u pred-soblju, obavještavam tajnicu: — Ako me netko traži, u direktora sam, na sastanku...

— Čak i za gospođu Plećaš? — pita smjelo.

— Već je zvala...

— I sve je u redu? — gleda me izazivački.

— Ali, gospodo Zlata, što je vama? — okosih se sad još obram-benije.

— Ništa mi nije. Samo pitam, glede moga posredništva u nje-zinom jutrošnjem posjetu... Kamo ćete, pa direktor je tu, u svo-joj sobi, s netom pristiglim doktorom Vlašićem... — kad, sme-ten, htjedoh na hodnik, oprostivo se smiješeći i rukom je čak pokazala na Tvrtkova vrata.

— Senilia ante portas! — pokušah se izvući šalom. Uzalud, gospođa Zlata nije popuštala:

— U trideset osmoj godini?! Isuse, pa muškarci vaše dobi lju-buju s gimnazijalkama...

— Prvo, gimnazije su, samo zbog toga, to jest tjelesnog i du-hovnog nemorala, u nas ukinute; a drugo, ja sam zakleti ne-ženja...

— Što, oprostite na izrazu, ne znači i da ste uškopljeni...

— Po meni, draga gospođo, ustrojen i uštrojen znači isto. Pa kako o prvom nema nikakve dvojbe, drugo se podrazumijeva.

— Živi bili pa vidjeli! Još ću ja, nikada u to nisam bila sigur-nija, prije mirovine ispiti vašu svadbenu zdravicu. A sad, tamo u direktora, čeka vas kava i natočen viski. Uslast!

— Hvala! — pritisnut, bijaše sve što sam joj mogao odgovoriti iz već poluotvorenih vrata Tvrtkova ureda.

— Na čemu, kad još nisi ni ponuđen? — pokazujući rukom su-čelnu fotelju, nasmiješi se ovaj dobrodošlo.

— I te kako jesam, od gospođe Zlate. Čak i nuđevinom kakve ne može biti, niti sam je dostojan... Dobar dan želim obojici!

— Bog nam pomogao, svoj trojici. Ali, izgleda... — doktor Vlašić preleti pogledom s mene na Tvrtka.

— Stoga, o andres Crobatoi, na kukutu! — čaše se prvi mašio domaćin.

— Što znači da se ja, uljez vlaški, s vama, plemenitim domo-rodcima, ne smijem ni otrovati — smijući se, doktor Vlašić slasno potegnu gutljaj.

— E, to vam se dopušta. Po tom je pitajnu bratstvo-jedinstvo navek štimalo kakti švicarska vurica... Vlaho, Doktoru sam već priopćio, ja, evo sad, iz Komiteta...

— I, pretpostavljam: Bog se dragi na *Biblos* razljuti / Rad' njegova grdna sagrješenja... Ako je samo to, ništa novo: Psi laju, karavan prolazi...

— Ovaj put, bogami, mogao bi biti naduže zaustavljen. Stroga karantena. Jer znaš li koga nam spremaju za predsjednika Izdavačkog savjeta? Doktora Vječeslava Katanca.

— Tko ti je pak taj?

— Čekić, bog te molovo! Zar si ga zaboravio?

— Čekaj, ali Čekiću je prezime Troskot...

— Bilo! Ali kad mu plemeniti roditelj pronevjeri grdnu lovu u miševačkoj cementari i s ljubavnicom strugnu preko grane, on, naš studijski kolega Vječeslav Troskot zvani Čekić, postidjen i zgađen izdajničkim očevim činom, slavno ime ostavi, a prezime promijeni, kažu, u majčino djevojačko. Sad je predstojnik katedre za Općenarodnu obranu i Društvenu samozaštitu na starom našem faksu i, pride, predsjednik Ideološke komisije u ovdašnjem Komitetu. Dosta? — jedovito upita Tvrtko.

— Pa, meni ni malo ni puno, ja nisam član Partije, fućka mi se. A ti i Doktor, valjda ćete sa svojim stranačkim drugom...

— Vlaho, nemoj da ti ne kažem što! Čovječe, zar si zaboravio tko je Čekiću, na cijelom faksu, najslasnije sisao krvcu? Dobro, meni nije smio ništa, jer mi je Stari bio ono što je bio; tebe, van-partijca, nije tada mogao čestito dohvatiti iz, dakle, organizacijsko-tehničkih razloga. Ali sad, kad su se stekli svi uvjeti za njegovu jednomnu osvetu, uvjeti ideološki, politički i svakakvi drugi, sad će nam taj boljševički šinter obojici kožu oderati. I zato, kako Doktor reče, neka nam Alah pomogne! Dragec lubleni, si zabil kaj je drug Jaša nekidan, kak usput, podrignul na Cekaju? Da se *Biblos* specijalizirao u podmetanju kukavičjih jaja našoj lijevoj misli. Praksisovci, Marcuse, Bloch, pronacist Heidegger, čak i mladi Marx... Jer, kao doslovno reče: »To je, drugovi, isto kao kad bi se danas, za potvrdu teorije relativnosti, objavile Einsteinove gimnazijske matematičke zadaće, budući da je poznato koliko se baš u tom predmetu nije u mladosti isticao«. E pa, ako ti sad vjeruješ da je sve ovo lovac Jaša sam smislio, grdno mi se varaš. Jer taj, kladim se u zlatan dolar, osim *Pitanja lenjinizma*, *Kratkog kursa* te, eventualno, pokojeg Iličeva brevijara...

— Nego mu je referatinu napisao glavom naš Čekić?! — uskočih nervozno.

— Sumnjam da je, zasad, tako visoko uzletio. Ali odsad...

— Slušaj, Tvrtko: ja sam jutros sebi dijagnosticirao paranoju, a evo ću, samo tri sata kasnije, otkriti i njezino kućište...

— Koje sam, naravno, osobno ja?

— Ne samo ti, nego svaki stvor s kojim, usmeno ili pismeno, stupim u vezu, sve se preobrazilo u голу urotu, ili, kako bi točnije pokojni Plečaš rekao, u samoopsadu...

— Oprosti što te prekidam u pravednu gnjevu, ali da ne zaboravim, reci mi: kako ti napreduju njegova slavna sabrana djela?

— Bolje da nisi pitao...

— I ne bih, kad drug tata Martin svakodnevno mene ne bi davuckao. Tako, on ga uvalio meni, ja tebi, a obojica *Biblosu*...

— Da možda i ovdje ne strahuješ pred Čekićem?

— Pa, bogamu, makar ti znaš kako se provelo *Ogledalo* s prva tri poglavlja *Apostola*. Ne bih želio...

— Čujete li vi, Doktore, viteškoga našeg direktora?

— Čujem. I mogu vam, kolega Joziću, nedvoumno reći da dije lim njegov oprez. Iz jednog sasvim praktičnog, da ne kažem taktičkog razloga. Naime, ako već moramo pod čekić toga vašeg kolege Čekića, onda budimo stucani zbog, recimo, *Arhipelaga Gulag*, a ne zbog tamo nekog...

— Domaćeg Pedra! Pa, prema tome, neka Pedro visi! I neka Čekićeva bratovština, na čelu s drugom Jašom, oko mrtvog Pedra pleše svoje boljševičko kolo kozaračko. E, drugovi, nećemo tako, ne dam svoga nesretnoga Pedra. Uostalom, ja sam ga, a ne vi, ulovio u svoje *Ogledalo*. Ne dam se, ne dam ga! Ali ne zato što bi on bio nekakav proročki veleum u ovoj duhovnoj vukojebini, nego stoga što je imao muda, pa makar i onako hajdučki, srčano se pobuniti — ispalih nadušak, digoh se i, cepteći, krenuh prema vratima.

— Ma, čovječe, daj se smiri, čekaj! Ni piće, ni kavu još nisi popio... Vlaho, bogamu, pa nitko nije rekao da...

— Nije nego!

— Kolega Joziću, poštenu vam riječ dajem, da mi ni nakraj pameti nije bilo...

— Ali u podsvijesti svakako jest! U redu, znam, svi smo mi isprepadani, ne rekoh li da nam je paranoja postala svenarodnom bolešću, no, svejedno, da baš moram trtariti pred onim drvenim Čekićem, to je ipak malo previše. Ô kê, ništa nismo rekli, ništa čuli, nitko se nije uvrijedio, idemo dalje... — ne okrećući se, kazah u već otvorena vrata pred sobom, zapravo u

iznenađeno lice gospođe Zlate i, gotovo preponaški, opet se nađoh za svojim radnim stolom. Ali, začudo, bijaše mi kao da sam izišao iz kupelji: čio i svjež nadnesoh se nad sedmi stavak Mihovilove povijesti:

7. Kad je novi dan svanuo, skupiše se farizeji da se dogovore kako da ga umore. I stoga, čitajući njegovu ispovijest, saberu sve riječi koje je naveo iz Evanđelja, no koje, jer ih je napamet naveo, nisu bile suglasne sa slovom Evanđelja. I te su riječi, sa zaključcima što ih je odatle izveo, prikazali u optužnici kao da su iz onoga petog evanđelja kojega su ga proglasili sljedbenikom. Nakon toga poslaše po njega; no prije negoli je došao na zborište, odjenuše ga u crveno ruho. Ponajprije ga upitaše hoće li se pokazati, a kad je rekao ne, pročitашe mu novu optužbu koju on šuteći sasluša. Samo, kad su spomenuli peto nepoznato evanđelje, primijeti da ne zna za kakvo ga peto evanđelje optužuju. No ako time hoće reći da je vjeran drugačijem evanđelju od onoga kojega se pridržavaju oni koji mu sude, očito to mora da je istina kad se uzmu u obzir njihove klevete i nedostatak ljubavi što ih čini isuviše slične poganima. »Ti, dakle, izjavljuješ da ne slijediš ista naša Evanđelja?« »I kad bih to zanijekao, vi to ne biste napisali.«

Tada ga prisile da klekne sagnute glave k zemlji; i čitajući neke knjige skidali su s njega jedan po jedan komad ruha dok nije ostao samo u tankoj tuniki. Nakon toga obrijaše mu tonzuru pa ga, ruku vezanih za leđima, predadu žbirima i nitkovima koji ga psujući odvedu na sud pred prokonzula. Ovaj upita zbog čega ga optužuju. »Pronašli smo da iskrivljuje Evanđelja i dokazano je da govori protiv naših zakona.« A prokonzul, ne slušajući dalje, svojim mu rukama stavi noge u gvožđa i zapovjedi žbirima da ga odvedu u tamnicu.

8. Sutradan ujutro ponovno su ga doveli preda nj u veliku dvoranu gdje je pročitana optužba farizeja. A fratar se na svaki član branio: »Grešnik jesam, no katolik: krivovjernik nisam. A vi vurate narod pismima i riječima«. A kad su mu branili govoriti: »Pustite me da govorim, ta ja sam ovdje zbog duše«. I ponovi sve ono što je rekao i napisao, jedno po jedno, s mnogo žara i rječitosti. Skupilo se bijaše mnogo naroda; i mnogi koji su se prije veselili, smeli su se čuvši njegove riječi. I mnogi su mrmljali. I čulo se kako je sam prokonzul, koji se povukao u stranu s biskupovim vikarom, kazao: »Ne nalazim u njemu nijednu krivnju s koje ga optužujete«. Na što vikar reče: »Mi imamo zakon po

kojemu mora umrijeti«. Prokonzul reče: »Ma kakvo je zlo počinio?« »Vidiš kako buni narod i prezire naša vjerovanja.«

Tada prokonzul pođe prema fratru i smrknuta lica reče: »Zašto hoćeš umrijeti umjesto da vjeruješ u ono u što vjeruju svi ostali?« A fratar će njemu sa smjelom blagošću: »Rekao sam vam: ovdje sam zbog duše i radije ću umrijeti negoli zaniijekati istinu«. Odgovori mu prokonzul: »A što je istina?« Nato povuče opet u stranu onoga vikara: »Učinite s njim što hoćete jer ja ne nalazim razloga za osudu«. »Mi smo ga ispitali i osvjedočili se da je krivovjerac. No ti znaš da po našem zakonu osuditi ga nije na nama.« »No kakvo je zlo učinio?« A vikar mu reče: »Hoćeš li, dakle, da se kaže kako ne cijeniš biskupa i mišljenje magistrata koji su ga osudili?« Prokonzul se prestraši pa se vrati fra Mihovilu: »Ti, dakle, ne povlačiš?« »Rekao sam vam«, odgovori fratar. »Uistinu hoćeš umrijeti. No neka mi svi ovdje budu svjedoci da nisam kriv za tvoju smrt.«

9. Sutradan pošalju po fra Mihovila da ga stave na muke. Pošto je doveden u dvor sudnice, stane spuštene glave među narodom i vojnicima i samo je molio i molio. Bijaše jutro 30. travnja, i padala je gusta kiša, a fratar je imao na sebi samo kratku tuniku u kojoj se sav stisnuo. Napokon dođe prokonzul i sjedne, a sudski notar započe čitati osudu, našto se prokonzul obrati fratru: »Vidiš li s koliko te stvari optužuju; zašto ništa ne odgovoriš?« Na to Mihovil za sve vrijeme ne izusti ni riječi, tako da se prokonzul čudio.

Pošto je čitanje završeno, prokonzul se vrati unutra a da nije proglasio osudu i ništa nije naredio od onoga što se čini u ovakvim slučajevima; tako je učinio da pokaže da nije kriv za smrt toga čovjeka, kako je i rekao. Čim je on otišao, vojnici s velikom žestinom odvuku fratra izvan vrata sudske palače. Ostao je posve sam među vojnicima na konju, bos, s kratkom tunikom na sebi, napola razdrljenom. Hodao je duga koraka i spuštene glave moleći se, te se uistinu činio mučenik.

Toliko je ljudi bilo da se jedva moglo što vidjeti. I mnogi mu govorahu: »De, nemoj umrijeti.« I jedan vjerni kršćanin se umiješa među druge pa će mu: »Fra Mihovile, moli Boga za nas.«

I blizu podnožja Svete Liberate reče mu jedan: »Ne budi glup, vjeruj u papu!« A on digavši glavu: »Vi ste sebi činili Boga od toga vašeg pape. Čuvajte se farizejskog kvasca«.

Na Trgu dei Priori imao je mnogo neprilika od jednoga koji mu je rekao: »Kakav si ti vražji mučenik. Misliš li da znaš više od tolikih učitelja prema kojima jedva umiješ čitati?«

Kad je stigao do Trga del Grano drugi mu reče: »O, vi tvrdite da nismo ni kršteni ni kršćani«. A fratar: »Naprotiv, kažem da kršteni jeste, no ne živite kako kršćanin mora živjeti. Pokajte se zbog lihve i krive robe, pokajte se za grijehe, izmijenite život.«

Stigavši do San Romena neki ga vjerni kršćanin pozove po imenu i reče mu neka misli na muku Isusa Krista. A on će mu: »O vjerni kršćani, molite Boga da mi dade snage.«

Pred Crkvom santa Croce podigne oči k nebu: »Sveti Franjo, oče moj, moli Krista za mene«. Tada, okrenuvši se fratrima koji su stajali na stubištu, reče: »Pravilo našega reda, na koje ste se zakleli, osuđeno je: a vi tako ispraćate one koji se žele pridržavati?« Mnogi od njih slegnuše ramenima, drugi sakriše lice u kukuljicu. Samo jedan odgovori: »Glas naroda je glas božji.« A fratar će glasno: »Glas naroda razapeo je Krista.«

Malo potom, kad je stigao blizu vrata Porta alla Giustizia, rekoše mu: »Opozovi, nemoj umrijeti.« On odgovori: »Nije li Krist umro za nas.« »O, pa ti nisi Krist, zašto bi ti za nas umro.«

Dok se to tako odvijalo, onaj mladi fra Petar, koji mu bijaše drug, prikuči mu se i uze ga tješiti: »Budite jaki«. I pruži mu rubac videći ga sva oblivena. Zamijeti to jedan žbir i upita ga: »Nisi li ti učenik ovoga čovjeka?« A on odgovori: »Nisam«. I drugi: »Znam da jesi, vidio sam te dok si išao s njim«. I opet fra Petar zaniječe da ga je ikada poznao i malko se odmakne i pomiješa među svjetinu.

10. Pošto su prošli kroz vrata, požuriše se do kolibice koja je bila pripremljena da tu fratra spale. Buka bijaše velika. Glasnik objavi neka se narod odmakne a vojnici na konjima naprave krug. Stigavši do kolibice, fra Mihovil hrabro uđe, i odmah mu povežu zapešća za stup. Mnogi su zavirivali unutra govoreći: »De, nemoj umrijeti«, a mnogi su, da ga prestraše, hinili da potpaljuju vatru. No svetac je hrabro stajao, i jednome koji mu je pokazivao vatru: »Zar ćeš ti to učiniti?«, a drugome: »Neka ti bude oprosteno jer ne znaš što činiš«. Pokazaše mu i nekoga momka s deset vojnika što ih je prokonzul poslao da ga živa i zdrava vrate ako opozove. I jedan od tih vojnika, videći njegovu čvrstoću: »Što je to, kao da imaš vruga u sebi?« Na to će onaj momak: »Možda ima Krista«.

Napokon je potpaljena kolibica, a fra Mihovil izmoli Vjeronje i počeo pjevati Te Deum. Možda je otpjevao osam stihova, tada časak zastane kao da je upravio oči i lice prema gore i reče: »U ruke tvoje, Gospode, predajem dušu svoju«. Pošto izgorješe vezovi, pade na zemlju, licem prema nebu, otvorenih usta, mrtav.

Neki zamole za milost u glavara vojnika kako bi mogli pokopati tijelo. A on, uzevši zapis o njegovoj smrti, dade im dopuštenje i ode sa svojima. A oni umotаше tijelo u plahtu i pokopaše ga blizu kolibice. I mnogi su, vraćajući se kući, bili smučeni. I poneko je rekao: »On je mučenik«. A drugi: »On je svetac«. A poneko je podržavao suprotno mišljenje.

One iste noći, ne znajući jedan za drugoga, mnogi vjerni kršćani nađoše se zajedno ondje gdje je on bio pokopan i potajno odnesu njegovo tijelo. Tako ga u subotu ujutro više nisu našli. I odmah se po Firenci prosu glas o tome, pa su neki propovjednici s propovjedaonice morali reći: »Trebalo je da postavimo straže, jer će ga ovako proglasiti svecem«.

— Njega, patvorena, svecem, a tebe, moj stvarni pokojni Miho-vile, jer si uistinu bio zaosjenut zloduhovim krilima, evo još uvijek drže opasnim zašlacem. Što hoće reći da se zadugo još, ni mrtav, nećeš upokojiti. Pa kad je već tako, i tako mora biti, dopusti mi da makar ja, živ, budem tvojom grobnicom i stražom — nisam izrekao glasno, ali sam zato, čvrstom namišlju, ovu zamolbu, današnjim danom, preokrenuo u zavjet.

(Prvo poglavlje romana)

Jozo Laušić

SVIJETU NEMA KRAJA

Mati mi bijaše pletenica crnog dima.

Nosila ime u pelenama nad gradovima u plamenu.

Nebo bijaše golemo i vjetrovito mjesto djetetu za igru.

Upoznali smo mnoge druge upravo poput nas.

Trudili su se navući ogrtače rukama od dima.

Visoka nebesa bijahu prepuna malih usahljih gluhih
ušesa umjesto zvijezda.

Ugrabljen sam od Cigana. Roditelji me smjesta ugrabiše
njima. Potom me opet ugrabe Cigani. Tako je to išlo neko
vrijeme. Tren sam u kavani sisao mrku sisu svoje nove majke,
potom sjedio za dugim stolom u blagovaonici, doručkujući
srebrnom žlicom.

Bio je prvi dan proljeća. Jedan od mojih očeva pjevao je
u kadi; drugi je živoga vrapca oslikavao bojama tropske ptice.

Bili smo tako siromašni da sam morao primiti mjesto
meke u mišolovci. Posve sâm u podrumu, čuo sam kako se
uspinju stubištem, bacaju se i vrte u posteljama. »Ovo su
mračni i zli dani«, reče miš gricnuvši mi uho.

Prodoše godine. Mati je nosila ovratnik od mačjeg krzna koji
je gladila sve dok iskre ne zapališe hodnik.

»Svi znaju priču o meni i dru Freudu«, kaže moj djed.

»Zaljubili smo se u isti par postola u izlogu iste trgovine cipela. Trgovina, nažalost, uvijek bijaše zatvorena. Stajao bi natpis: SMRT U OBITELJI ili VRAĆAM SE NAKON RUČKA, no koliko god čekao, nitko ne bi došao otvoriti.

Jednom sam ondje uhvatio dra Freuda kako se bestidno divi postolama. Sjevernuli smo jedan na drugoga pa pošli svaki na svoju stranu, da se više nikad ne sretnemo.«

U četvrtoj godini rata pokaza se Hermes. Nije baš bio nešto. Poštarski kaput bio mu u dronjcima; iz džepa i u džep jurili su miševi. Na šeširu što ga je nosio, rupe od metaka. Još uvijek je nosio svoj čuveni štap kojim zatvara oči umirućim, no činilo se da je izgrižen. Da nije umirućima davao da ga grizu?

Što god bilo, za nas nije imao pisama. »Lopovski bože!« povikasmu mu za leđima kad nas više nije mogao čuti.

Sve je predvidivo. Sve je već predviđeno. Što je suđeno ne može se izbjeći. Čak ni ovaj kuhani krumpir. Ova vilica. Ova hrga crnoga kruha. I ova pomisao...

To zna moja baka koja mete pločnik. Veli da boga nema, tek tu i tamo neko oko što jasno vidi. Susjedi su prezaposleni gledajući TV da bi je spalili kao vješticu.

Scaliger mrtvački problijedi ugledavši salatu glavaticu. Tycho Brahe, znameniti astronom, gubi svijest netom vidi lisicu u kavezu. Mariji de Medici smjesta se zavrta čim opazi ružu, makar i na slici. Moji preci, u međuvremenu, jedu zelje. Stalno miješaju u loncu tražeći buncek kojega nema. Nebo je plavo. Slavuj zapjeva renesansni sonet i odmah netko liježe u postelju sa zuboboljom.

U dvorištu bolnice za umobolne sa šiljatim plotom izguraše na kolicima pepeljastu plavušu koja vjeruje da je već

mrtva. Ime joj je Amy ili Ann, ali se ne odaziva ni na jedno. Oči drži čvrsto zatvorene. Gura je bolničarka u bijelom.

Ponešto od toga ispričao mi je drhtavi mladić uporno tvrdeći da već godinama kiši, čak i unutra. »Doista gadno pada«, reče.

Jednoga psa zove Rimbaud a drugoga Hölderlin. Oba su mješanci. »Neispitani život nije vrijedan življenja«, najdraža mu je uzrečica. Žena mu je nalik na Delacroixovu polugolu *Slobodu*. Nosi kaubojske čizme, bere u šumi gljive opasna izgleda. Noćas će njih dvoje užgati visoke svijeće i piti vino. Kasnije, psima će otvoriti vrata da uđu i pojedu ostatke pod stolom. »Entrez, mes enfants!« povikat će on u noć, duboko se sagnuvši u pasu.

Moj je otac volio čudne knjige André Bretona. Podigao bi čašu vina i nazdravio dalekim večerima »kad su leptiri tvorili jednostruku neprekinutu vrpcu«. Ili bismo pošli pišati u pokrajnju uličicu i on bi rekao: »Evo dalekozora za povezane oči«. Živjeli smo u zapuštenu stanu što je mirisao na starce i njihove mezimice.

»Lebdeći na rubu provalije, natopljeni miomirisom zabranjenog«, na smjenu bismo rezali dimljene kobasice na stolu. »Volim Ameriku«, rekao bi nam. Kanili smo zaraditi milijun dolara praveći predmete što smo ih te večeri vidjeli u snovima.

Stvari ne bijahu crne kakvim ih je netko naslikao. Postojalo je lijepo dijete odjeveno u crno i igralo se s dvije crne jabuke. Bijaše to ili djevojčica odjevena kao dječak, ili pak dječak odjeven kao djevojčica. Svejedlyno, imalo je bijele zubice. Krajolik izvan prozora bijaše zacrnjen teškim i grubim slikarskim kistom. Sve bijaše vrlo teološki, osim kad dijete isplazi svoj crveni jezik.

Jesu li ruski ljudožderi gori od engleskih? Svakako. Englezi jedu tek stopala, Rusi dušu. »Duša je priviđenje«, rekoh Anni Alexandrovnoj, no ona svejedno nastavi jesti moju.

»Poput slasne pačje poslastice, ili blistave školjke kunjke u vlastitu soku?« raspitah se. Ali ona samo pogladi trbuh i nasmiješi se s druge strane stola.

Mrtvac siđe sa skele. Pod rukom drži svoju krvavu glavu. Jabuke u cvatu. Probija se put seoske taverne dok svi gledaju. Ondje sjedne za jedan od stolova i naruči dva piva, jedno za sebe, drugo za svoju glavu. Moja mati obriše ruke o pregaču pa ih posluži.

Na svijetu je tako tiho. Možeš čuti staru rijeku koja se u svojoj zbunjenosti nekad zaboravi i poteče unatrag.

Moj se anđeo čuvar boji mraka. Pravi se da nije tako, šalje me naprijed, kaže, odmah će i on. Vrlo brzo ništa ne vidim. »Ovo je zacijelo najmračniji kutak raja«, prošapta mi za leđima. Pokaže se da i njoj nedostaje anđeo čuvar. »Sramota«, velim joj. »Prljave male kukavice ostaviše nas samima«, prošapta ona. I naravno, koliko znamo, moglo bi mi biti već stotinu godina, a ona je tek pospana mala djevojčica s očalama.

Komedija zabluda u otmjenu restoranu u središtu grada.

Stolica je zapravo stol što ismijava sama sebe. Vješalica je upravo naučila da se konobaru daje napojnica. Cipeli se servira crnog kavijara.

»Moj dragi i veleštovani gospodine«, reče zrcalu palma u loncu, »posve je beskorisno da se uzbuđujete.«

Jednom sam znao, potom zaboravio. Kao da sam zaspao u polju samo kako bih pri buđenju otkrio da je oko mene izrastao šumarak stabala.

»Ništa ne sumnjaj, vjeruj svemu«, bijaše misao moga prijatelja o metafizici, premda mu je brat pobjegao s njegovom ženom. I dalje joj je svakoga dana kupovao ružu, idućih dvadeset godina sjedio u praznoj kući govoreći joj o vremenu.

Ja sam već drijemao u sjeni, snivajući da su šuštava stabla moja mnoga mojstva što se sva objašnjavaju istodobno, te nisam mogao razabrati ni riječi. Život mi bijaše predivna misterija na rubu razumijevanja, uvijek na rubu! Pomisli!

Prazna kuća mogega prijatelja sa svakim prozorom obasjanim. Svud se oko nje množila mračna stabla.

Dragi Friedrich, svijet je još uvijek lažan, okrutan i prekrasan...

Ranije noćas, gledao sam kineskog večera koji ne čita i ne piše našim jezikom, kako lista stranice knjige što ju je u žurbi ostavio naručitelj. To me učini sretnim. Poželjeh da je sanjarica ili zbirka budalasto osjećajnih stihova, ali nisam pogledao izbliza.

Sad će skoro ponoć, a svjetlo mu i dalje gori. Ima kćerku koja mu donosi večeru, nosi kratke suknje i hoda dugim koracima. Kasni, jako kasni, pa je prestao glačati i promatra ulice.

Da nema nas dvojice, postojali bi tek pauci što vješaju svoje mreže između uličnih svjetiljki i mračnih stabala.

Sve ovo vodi nas Nikamo — grad nalik na svaki drugi. Prodavačice Nikamo na kraju dana odlaze kući. Proseći jedan novčić moramo se uvjeriti da su stvarne. Ona me usluži i čak malko kucne po čelu. Spreman sam odbaciti štake i hodati, ali mi druga zaprijeti prstom i reče da budem pristojan.

Pegla me nježno vrućim glačalom na paru, ili u mene uvlači ruku kao da sam čarapa koju valja zakrpati. Konac kojim se služi nalik je na curak krvi, no šiljatost igle njezina je vlastita.

»Upropastit ćeš svoje oči, Henrietta, na tako lošem svjetlu«, upozorava je njezina mati. I ima pravo! Još od postanka svijeta nije bilo tako malo svjetla. Poznato je da nam ponekad zimska poslijepodneva traju stotinu godina.

Pomiješao je likove u dugome romanu što ga je pisao. Zaboravio je tko su i što rade. Mrtva žena ponovno se pojavila kad je bilo vrijeme večere. Trgovački putnik izroni iz prikolice u šumarku noseći kinesko ruho. Na dan kad je ubojica trebao biti pogubljen na električnoj stolici, kupovao je cvijeće stanovitoj Riti, koja na kraju bijaše desetogodišnja djevojčica s debelim očalama i pletenicama... I tako je to išlo.

No nikada ništa nije učinio za mene. Bio sam sve stariji i zajedljiviji, kako je i red, u zapuštenom malom gradu koji je on uvijek opisivao kao »mrtav« i »blizu ničeg«.

Ja sam posljednji Napoleonov vojnik. Prošlo je već skoro dvjesta godina i još se uvijek povlačim iz Moskve. Put je obrubljen bijelim brezama i blato mi seže do koljena. Jednooka žena želi mi prodati pile, a ja na sebi nemam čak ni odjeće.

Nijemci idu u jednome smjeru, ja u drugom. Rusi pak idu u posve suprotnom pravcu i mašu zbogom. Posjedujem svećanu sablju. Njome strižem kosu koja je duga metar i pol.

»Tropska raskoš oko ideje duše«, piše Nietzsche. I ja sam to svagda osjećao, Friedrich! Amazonska prašuma s pticama jarkih boja koje kriješte, kriješte, no njezine su dubine mračne i zamukle. Predivna izgubljena djevojka doji malog majmuna. Dežurni gušteri nose svećeničke odore i pjevaju joj francuski: »La Reine des Reines«. Ni najmanja draž ovog prizora ne bi bila u tomu da ga se odbaci kao besmislenog.

Štakor je držao nerazdružive papige. Otvoren prozor. Ptice gole. Drhtale su na jarkom suncu što je palo u kavez.

»To im je u naravi«, reče štakor, »da se bave samo ljubavlju i budu voljene!«

Raspeti Isus se suglasi. Činilo se da je duševan unatoč škiljavim očima i brcima meksičkog bandita koje mu je netko nacrtao.

Iz dubine lonca na štednjaku netko prijeti zvijezdama drvenom žlicom.

Inače, smirac bez oblaka. Pastirski sat.

Netko se vuče pokraj mojih vrata i mrmlja: »Naša je guska kuhana«.

Čudno! Držim nož i vilicu spremnima. Čak sam sebi oko vrata svezao ubrus, ali je tanjur preda mnom još uvijek prazan.

Svejedno, netko mi i dalje pred vratima mrmlja nešto o nekoj izmišljenoj, navodno kuhanoj guski, za koju tvrdi da nam je zajednička.

Sve muhe na Polarnom krugu dolaze iz mojih besanih noći. Evo kako putuju: vjetar ih nosi od mesara do mesara; potom u doba mužnje razmašu se kravljji repovi.

Noću u sjevernim šumama osluškujem losa, gnjurca... Ljeto je ondje tako kratko, jedva stignu izbrojati noge.

»Hrabre poput poštanske marke kad prelazi ocean«, gundaju i uzdišu, i već je vrijeme da se prave snježne grude, one male sive s kamenom u sebi.

Margaret je prepisivala naputak za »svece pržene s lukom« iz stare kuharice. Deset tisuća zvukova svijeta stižalo se kako bismo čuli škripu pera. Svetac je spavao u spavaćoj sobi s mokrom krpom preko očiju. S vanjske strane prozora autor knjige sjedio je na procvaloj jabuci ubijajući noktima uši.

Oblaci su mu rekli svoja imena u tišini ljetna poslijepodneva. Ali kad je upitao večernje oblake — »Jeste li vidjeli Mary i Priscillu?« — nije dobio odgovora. Bijašte to ozbiljna i nijema družba. Okrenuše mu svoja leđa i odlebdješe prema Sturgisu, gdje je farmer upravo bio ubio bolesnog konja.

Charles Simic

*Izabrao i preveo
Tomislav Mihalić*

KANAĐANI

DOČEKAO ME TAJ ZID LICA, jednakih, bezličnih, kao kod onih karikaturista koji bezbroj puta ponove isto lice da bi nacrtali masu — kontinuirana polukružna ploha preda mnoom poput nekoga konkavnog zrcala, tako da su mi se pomiješale u sjećanju dvorane u kojima su se okupljala, mjesta gdje sam ih gledao: Toronto, Ottawa, Calgary, Vancouver.

Katkad ga sanjam: priviđa mi se kao jedno jedino lice, živo, s tisućama užagrenih očiju, polipski gladno, puno nade. I mislim: to nije zid, to je zrcalo, to je moje lice koje vidim izobličeno u polukružnom odrazu, ozareno istim očekivanjem, nekom nadom koju sam već bio zaboravio ili potisnuo s godinama. To je zid koji je tu stajao, znali smo da je tu a da ga nismo bili svjesni, i sad smo se iznenada, na putu, s njime sudarili. Kao kad ugledaš svoje lice u zrcalu, pa iako ga gledaš svaki dan, iznenada ga vidiš bez iluzija, kakvo zaista jest — ono što se banalno zove trenutkom istine.

Osjećam se zarobljen tim zidom — zidom plača, zidom nade, zidom istine — uvučen u stupicu, stiješnjen. Tko je podigao taj zid između »njih« i »mene«? Taj zid do sada nevidljiv, kao sazdan u samim glavama, od puke paučine misli, a trajniji, viši i neprelazniji od berlinskog? Kako to da smo se tolike godine pravili kao da ga nema? Tko je tu, suočen s tim zidom, vani, a tko unutra?

Ali nema mi izlaza iz tog polukružnog slijepog bedema. Ne mogu se okrenuti, sjesti na avion i pobjeći. Kao što čovjek u zrcalu nema bijega od vlastite slike. Nema takvih aviona. Nema druge nego se suočiti.

I onda, postupno, udubljujući se, vidiš: to je zrcalo koje na svojoj tamnoj strani, u nepreglednoj dubini, skriva tisuće ljudskih sudbina. I što mu se više približujem, što me više pritišće, zid se

sve više rascvjetava u tisuće lica, lica izgubljena lica nađena, kao da ih se prisjećam nakon duga zaborava, kao da ih svakog pojedinačno prepoznajem. I svako od njih kao da mi vraća moju vlastitu sliku u tisuću varijacija. Tu sam, s malo više sreće ili nesreće, kako god hoćete to nazvati, lako mogao biti i ja, kao bjeGUNAC ili izopćenik, kao kruhoborac ili pustolov, kao sin ili brat, ili naprosto kao sunarodnik koji je po naravi stvari s tim ljudima mogao ili trebao dijeliti zajednički život. Tu u tom zidu sam mogao biti ugrađen i ja. Svako od tih lica moglo je biti moje. Moram se pogledati u lice.

Ima u tom zidu nešto prastaro, sudbinsko, biblijsko. Ali što dulje gledam, za cijelo to vrijeme mog boravka u Kanadi, zid se sve više raspada. Uskoro više nije potrebno ni svirati u trublje da bi se srušio, dovoljno je kako je netko rekao, sjesti preda nj skrštenih ruku i promatrati kako se raspada.

Iako ga katkad, ovih dana, još uvijek sanjam, znam da ga nema, znam da je privid sazdan od obmana, predrasuda, zabluda, iluzija, od izmišljenih krivnji, od starih nepravdi, od prešućenih uvreda i glasnih laži, nevidljive paučine koju je ispleo podmukli pauk povijesti. Proždrljivo isisavajući njihovu ljudskost, on od ljudi pravi zidove, kohorte, legije, vrste.

Što je na kraju ostalo od zida? Bilo je dovoljno prisloniti ruku da osjetiš mekotu ugrađenog ljudskog mesa. Ostali su, kao uvijek, ljudi koji se koprcaju u paučini. I zbog njih sve ovo pišem: zbog onog dragog čovjeka u Ottawi, tvrdog Hercegovca, koji se toliko grize što misli da neće doživjeti da vidi rodno mjesto, da mu to zagorčava inače lijep i sretan život: sjedio sam s njim, kad smo se opraštali, na aerodromu, možda cijeli sat, šutke: bilo je toliko toga što smo jedan drugome i mogli i htjeli reći, da je to bilo previše za riječi — u toj prisnoj ljudskoj šutnji usredotočio se kratki susret naših sudbina, naših pomiješanih sreća i nesreća.

Zbog onog mladog, marljivog i poduzetnog mladića u Torontu, koji je morao otići prije nego je završio školovanje pa sad, opsjednut hrvatskom kulturom, ulaže svu svoju neumornu energiju i sve slobodno vrijeme u njeno promicanje. Zbog one skladne, smirene zagorske obitelji u Calgaryju koja je svesrdno prihvatila širinu i slobodu okoline prerije kao svoj krajolik, koja ne gaji nikakve iluzije da će se vratiti, ali ne propušta da staru ljubav prenese na djecu. Zbog onih mojih razgovorljivih Dalmatinaca, koji po Vancouveru šetando, kao po splitskoj rivi, bistre politiku koliko našu toliko kanadsku, s mirnom distancom, kao gospodaruni. Zbog onog oštroumnog i strpljivog čovjeka (i njegove lijepe žene:

dvoje visokih, ponosnih ljudi) s kojim sam, u drugom životu, s nešto sreće, mogao poživjeti kao susjed, prijatelj, čovjek.

PUTOVAO SAM PO SVIJETU DA UPOZNAM DRUGE, sad kao da putujem da upoznam Nas. Nekoć, onih prvih desetak godina nakon rata, kada je putovati bilo teško, ako ne i nemoguće, gladno smo tražili »svijet«: na prvim putovanjima, kao zatvorenici pušteni na slobodu, udisali smo miris inozemstva, drugosti, razlike. Htjeli smo se često ututkati u spasonosnu anonimnost tuđine, da nas ne prepoznaju, da ne budemo ništa, to jest da budemo samo ono što jesmo — »naše« smo čak i izbjegavali. »Naših« smo imali i doma. »Naše« nam nije govorilo puno dobrog.

Svako »mi« u našem poslijeratnom životu izravno je ugrožavalo »mene« — i što smo se više busali u grudi »našim«, sve se manje zapravo znalo tko smo to »mi«. Zbog tog »našeg« sve više smo gubili svijet.

Onda je odjednom — prvo postupno, a onda nenadano — ispalo da su naši sve više svijet, da je svijet sve više naš: raštrkani kao Armenci pod vlašću Porte ili kao Irci pod vlašću krumpirove zlatice, kolonizirali smo i najudaljenije kontinente, Južnu Ameriku, Kanadu, Australiju. Ispalo je nekako da »naši« ne putuju da svijet vide, nego da tamo žive, da nisu na privremenim izletima, nego zauvijek. Koliko je trebalo da to »zauvijek« dopre do svijesti njima, ne znam, ali nama je trebalo dugo. Stalno smo vjerovali: sve će se to srediti. Čekali smo kao one legendarne žene moreplovaca. Vrijeme je za nas stalo. Rat kao da je bio jučer: godine mira prolazile su kao u nekom polusnu. Život nam se pružao, kao malo djeci, na žličice. Nismo ni primijetili kako se prorjeđujemo, kako ih sve više odlazi, kako smo »mi« sve manje mi.

I sada je, ovdje, nekako prvi put ispalo da sam preletio pola globusa i da sam među »svojima« — i dočekali su me kao svojeg. Gledamo se kao obitelj koja se okupila nakon dugog vremena, pa se jedva i prepoznaje: neki su stariji, neki su porasli, svi su se promijenili. Pokušavamo prepoznati što jedni za druge osjećamo. I nakon svih ovih godina, jedva više i sâm siguran tko sam, othranjen na zavičajnoj obrambenoj skepsi, na evropskom nasljeđu individualizma i kozmopolitizma, na hladnoj košti »slobodnoga strijelca«, postavljam prije svega pitanje: tko smo to mi? Ovako suočeni negdje u svijetu, jesmo li i mi sad samo Drugi? Slučajna, privremena enklava u svijetu, u svijetu koji kao da neminovno dolazi, u kojem će svi biti samo Drugi?

Ili putujem možda po svijetu kao onaj »nepotpuni gospodin« iz afričke folklorne priče, koji luta okolo da traži dijelove tijela koji mu nedostaju, da bi se upotpunio, da bi opet bio čovjekom?

Putujem po svijetu, a najradije bih se zavukao negdje kao pas u jazbinu i lizao rane.

KOLIKO SU HRVATI, TOLIKO SU I KANAĐANI. Tako ih često i zovu kod nas, kad navraćaju u zavičaj — naši Kanađani, ili Švicarci ili Šveđani. Koliko su naši, toliko su i njihovi. Koliko su mi toliko su i oni. Viđao sam, dakako, i prije po svijetu naše, kako ih, s nešto sućuti ili zavisti zovu »gastarbajteri«, i naslušao se sentimentalnih priča koje je naša licemjerna službena štampa promicala, o »čežnji za zavičajem«, o »raskinutim obiteljima«, o »porušenim ognjištima«, o »pečalbarskim sudbinama«, garnirajući ih folklorom, državnom propagandom i lažnim obećanjima — gledajući pri tom kako da uzme što više njihovih teško zarađenih deviza, a da im u isto vrijeme ne da ni udžbenike ni učitelje vlastita jezika. Susretao sam te nesigurne i uplašene, raspete ljude: jednom nogom u tuđini, odakle ih mogu svaki čas izbaciti, kao nepoželjne, a drugom u domovini, gdje ih mogu svaki čas više ne primiti kao sumnjive. Radnu snagu, nezaštićenu, raspršenu, koja po cijeloj Evropi obavlja poslove koje nitko drugi ne radi tako jeftino ili ne radi uopće, koja ne živi ni ovdje ni tamo, nego u nekom ekstrateritorijalnom limbu stravičnih vlakova i autobusa koji ih, onako pune stalnoga straha i stalne nade, prevoze gore dolje kao neke čunke koji tkaju našu istinsku vezu sa svijetom.

Ali ovo je nešto drugo. Ovdje me dočekuju samosvjesni domaćini, na svome, stanovnici Kanade, građani svijeta — ne odriču se ničega: ponose se time i što su naši i što su Kanađani. Žele zadržati prošlost, ali se ne odriču sadašnjosti, još manje mogućnosti koje im pruža budućnost. Zašto se ponose da su Kanađani, to je očito, manje je očito zašto se ponose našijenstvom. U svojim zanimanjima, u svojim godinama starosti, svi stoje bolje nego što u prosjeku stoje njihovi vršnjaci kod nas i bolje nego bi stajali da su ostali ovdje. Moj vlastiti ponos koji je od gledanja sunarodnika na privremenom životu u domovini ili na »privremenom radu« u tuđini već pomalo klonuo, opet se među njima rađa. Imaju dobre poslove, lijepe kuće, situirani su, adaptirani, na svome. Njihova djeca idu u dobre škole, sviraju violine, studiraju elektroniku, igraju *baseball*, odrastaju trojezično, imaju budućnost. Ravni su svakom oko sebe: biraju i bivaju birani. O da,

oni su bez sumnje Kanađani: velika ih većina zna, ma što govorili u kakvom slabom času, da se nikada više neće vratiti. A i zašto bi?

Zavoljeli su zemlju u kojoj žive, s ponosom pokazuju ljepote krajolika, kao svoga. A i ne mogu oni da ne vide: zemlja je bolja. Krajolik možda nije ispunjen osjećajima i uspomenama kao onaj u kojem su odrasli, ali ljudski je život bolji. I posve su u pravu da se ne zanose iluzijama o povratku: osobna sreća njihova i njihovih obitelji, njihove djece, važnija je od nostalgije, važnija od hrpe starog kamenja — pa čak i da im nostalgija ne stvara lažne slike i da ih povijest ne obmanjuje. Sreća? pitat će netko od njih. Sreća, odgovaram, istina malo okrnjena gubitkom, ali sreća. Nema druge sreće: i najsretnije lice obilježeno je ponekim bolnim ožiljkom. Pokažite mi sretnog čovjeka: samo onaj koji nikad nije ništa imao, ne zna što je gubitak. Hoćete li reći da smo »mi« prošli bolje, bili sretniji?

Ne kažem ja da je tamo lako: ni Kanađani ne dočekuju došljake raskriljenih ruku, i oni su neki »mi«, ne vole najezdu »drugih«, i oni misle da imaju nekakav svoj »povijesni teritorij« — ma koliko ta povijest bila kratka, a teritorij prostran. Nije lako počinjati ispočetka, ni od čega, bez pomoći rođaka ili susjeda. Nije lako naučiti jezik. Nije lako istovremeno htjeti se asimilirati i ostati što si bio. Ali kažem onako za utjehu: nigdje nije lako. Nije lako bilo ni »nama« — iako drukčije, drukčije, ali nije.

Prihvatili su emigraciju kao jednu od ljudskih sudbina — ima i gorih! — prihvatili su nostalgiju kao dio svoje naravi. I ja im kažem: možete ostati u svojoj zemlji i cijeli se život osjećati kao emigrant, a možete emigrirati i naći domovinu — ne samo novu, nego i svoju vlastitu, u jasnom pogledu na nju, u razumijevanju i svojega i njenoga mjesta. Nitko nije odgovoran za svoju sudbinu, ali je svatko odgovoran za svoje držanje u njoj. Narod se mora znati pristojno podrediti svojoj povijesnoj nevolji, ako hoće da preživi. Od svojih nedostataka stvorite vrlinu: budite građani svijeta! Na svakom se mjestu može graditi život: ljudi su kao ona mahovina koja uspijeva i na Sjevernom polu i u užarenoj Sahari.

O da, nostalgija im još ocrtava pred očima idealizirane slike staroga kraja, hercegovačke kamenjare, ličke pašnjake, ubavo Zagorje, neki »prirodan« život ututkan u *oikosu*, među »svojima«. Ali oni u dubini duše znaju da toga kraja, toga života više nema. Možda tu iluziju gaje još samo oni među njima koji se ne mogu ni na kratko vratiti da to vide svojim očima. Oni koji dođu u privremeni posjet brzo gube iluzije. I njihova čežnja za starim krajem utapa se postupno u opću modernu nostalgiju za jednostav-

nošću pastoralnog života, u ekološki pasatizam, u žaljenje za djetinjstvom ili mladošću.

I kad se vrate, pitaju se samo jedno: zašto Hrvatska ne može biti kao Kanada, zašto se *tamo* ne bi moglo živjeti i raditi jednako dobro?

Zašto se ne može tako živjeti u Hrvatskoj, preslab sam da odgovorim, možda bi trebalo pitati cijelu povijest — pa makar, kao obično, slegnula ramenima! Ali kad me netko od tih posjetilaca upita sa zgražanjem kako to da toliko mladih ljudi u starom kraju ništa ne radi i ne zna raditi, onda im kažem ono što znam: oni su kroz sve ove godine naučili samo jednu stvar — da se poštenim radom ništa ne može steći. Postići se moglo nešto samo ako odeš u političku školu ili u inozemstvo — to ti je gotovo sav izbor — a inače si, zna se što: crnac, *nigger*, kopač, i radiš tek toliko da preživiš. Praviš se da radiš da bi se pravio da živiš.

Oni među njima koji se ne vraćaju nego svraćaju, sve više vide razlike između svoje slike o domovini i domovine. Između nas i njih. I dok govore o tome, osjećam i sam jednu razliku: oni govore kao slobodni ljudi, koji se ne boje da istinu vide i da je slobodno kažu: ne boje se čak ni domovine. Govore bez onog stalnog opreza u riječima, bez značenja skrivenih između redaka, bez straha od »zlomamjernog tumačenja«, koji su se uvukli neizlječivo u naš govor, u samo mišljenje. Taj naš oprez nije oprez mudrosti, nego oprez egzistencijalni: govorimo ne da nešto kažemo, nego da preživimo. Pravimo se da govorimo. Slušam taj njihov govor, na lijepom neopterećenom hrvatskom, i dođe mi kao da slušam glazbu.

I dok o tome govorimo, dok se ovako uzajamno odmjeravamo ili tješimo, katkada, samo katkada se izbjegavamo pogledati u oči: ima u svemu neki mali, skriveni, podmukli osjećaj obostrane krivnje. Oni se osjećaju krivim što su otišli — čak i kad krivi nisu nimalo, kad su otišli prisilno, u potrazi za budućnošću, pomišljaju »da smo samo još malo izdržali« ili »da je samo ono bilo onako« — kao da bi njihova nazočnost, među povijesnim metlama koje su nas razbacale, bilo što izmijenila, bilo kome pomogla. Mi se osjećamo krivim što smo dopustili da odu — kao da smo se mogli suprotstaviti — što se nismo za njih odlučnije borili, što smo olako prihvatili njihov odlazak.

Gledam ih kao da gledam jedno od izgubljenih plemena izraelskih. I zaista, osjećam opet u njima nešto biblijsko, kao i na početku. »Narodi su«, kaže Giambattista Vico u *Novoj znanosti*,

»prvo sirovi, onda strogi, tek onda dobrohotni...« Oni su, nema sumnje, tvrdi Hrvati. Ono što čovjek u prvi čas ne shvati jest da su to tvrdi ljudi, očvrtnuli u borbi za opstanak, vrlo svjesni da su opstali samo svojom zaslugom. Odatle imaju nešto od onih prvih emigranata na Novom kontinentu, kao engleski puritanci u sedamnaestom stoljeću, »moral stegnutih zubi«: prkosni moral da se dokažeš unatoč svemu, strogi moral koji ne trpi slabost ni duha ni tijela, nepokolebljivu vjeru u one malobrojne zasade koje ih drže na okupu.

Jedna je od njih to što su Hrvati. I kad netko kaže da su tvrdi, kažem da je pravo čudo što nisu i tvrdi. Jer iza njih je život ne samo pun teškoća, nego i uvreda. Neke su od njih naprosto uvrede kakve život nanosi živima i njih je lako oprostiti i zaboraviti, ali ima onih drugih koje živima nanose živi: nasilje Drugih, osi-onost vlasti, glupost ideologije, koje ih vrijeđaju u osobnoj časti, u zdravoj pameti, u najdubljim osjećajima. A oni koji su im zagorčili život i natjerali ih, ovako ili onako, politički ili ekonomski, da odu, sada im još uvijek zagorčavaju život u tuđini time što ih proglašavaju ekstremistima, šovinstima, teroristima, ustašama. Kažem: pravo je čudo da nisu i tvrdi. Jer oni su tvrdi, ali ne bigoti. Čvrsti u onom u što vjeruju, ali nisu ekstremisti. Oni žele pravdu ali nisu revanšisti. Oni ne traže nemoguće: da im se vrati prošlost. Ali i kad traže moguće, uz sve uvažavanje »realnosti«, kad pokazuju političku pomirljivost, popustljivost, želju za mostovima, vezama, dočekuje ih uvijek isto lice domovine, s novim uvredama, s novim traženjem koncesija, novim uvredljivim uvjetima.

I iz sviju njih, iz cijelog tog klupka sudbina, izbija samo jedno jedino pitanje, koje će postaviti svakome koji pred njih stane: dokle *ovako*?

SUOČENI, STOJIMO I NIJEMO SE GLEDAMO. U tom dugom trenutku šutnje cijela je naša prošlost. U njemu nas dijeli golemi, nepremostivi jaz godina, daljina, infamija. U njihovim očima je ta iskonska, biblijska glad, a ja nisam nikakav Mesija.

Glas mi zastaje u stegnutome grlu.

Što oni očekuju, toliko željno, da čuju od mene, i što im ja mogu reći, i kao pisac i kao čovjek? Zacijelo ništa o politici. Što bih im ja mogao reći o politici što oni ne znaju bolje od mene, jer imaju distancu i vremensku i prostornu? Ja koji sam i kao građanin i kao pisac gotovo cijeli život isključen iz svake politike, gotovo izbrisan iz javnosti, i koji imam isto toliko malo prava

i, mogućnosti da odlučujem o sudbini domovine koliko i oni? A i ne želim se, u ovom gotovo svečanom času, olako svrstati u redove onih koji spremno grme o politici, znali nešto o njoj ili ne znali, nudeći prazna obećanja, lažne utjehe, jeftina proroštva. Takvih su se valjda i prije mene nagledali, i koliko će ih se još nagledati!

I pitam se što ih je zapravo okupilo tu ispred mene i što ih, bez obzira na razlike starosti, profesija, spola, vjere, imovnog stanja, trajanja i razloga izgnanstva, ujedinjuje? Samo to što govore istim jezikom. Ali jezik ne postoji u zraku, kao apstrakcija, jezik živi samo u ljudskom govoru, u pjesmama i pričama. Koliko pjesme i priče žive u jeziku, toliko jezik živi u njima. I oni hoće da ga opet jednom čuju: govor svoga plemena, priču oko vatre, oko koje se okupljaju u noći, najljepše riječi koje se pamte i koje griju iznutra, pjesme koje nas u hladnom svijetu zaogrću toplinom.

Hoće da čuju kako u riječima treperi glazba napola zaboravljenih glasova (njihovih rođaka, njihova roda), kako u sibilantima šumi vjetar u slavonskim šumama, kako se u grlenim glasovima kotrlja šljunak na baščanskom žalu. Hoće čuti da nisu sami na svijetu, da im život nije zauvijek presječen nadvoje, da nisu otuđeni od vlastite prošlosti. Hoće čuti glasove iz Atlantide. Tu literatura ima staro značenje: ona je pamćenje vrste.

Odlazem u stranu sva predavanja što sam ih za tu priliku pripremio. I kad počnem govoriti, spontano, izravno njima — otkrivam da govorim opet jednom kao pjesnik, nešto što sam već gotovo zaboravio u ovim ciničnim vremenima. Riječi ovdje opet imaju nekadašnju svježinu samoga daha. Govorim iz duše, kao šaman, kao vates. Riječi ne treba zapisivati, one su tu kao voda u svom prirodnom kruženju. Hrvatski sam pisac i oni su moja prirodna publika. Živimo, makar nakratko, u stanju prirodne razmjene dobara, u kojem smo, s nešto više povijesne sreće, mogli živjeti trajno.

Što im govorim? Priče, pjesme, legende. Kao u groznici, fabuliram na licu mjesta. Čitam iz pamćenja pjesme hrvatskih pjesnika. I znam da govorim dobro jer ih slušaju kao da su tu, na licu mjesta, i napisane. Ne slušaju smisao: slušaju samu glazbu riječi, pamćenje cijelog jezika. Jezik u mojim ustima opet pjeva kao nekoć, nepotrošen, nevin, svet.

I odjednom, godine više ne znače ništa, daljine, oceani, ratovi. Riječi su opet jednom čarobne i prepuštam im se kao dijete. Pjesme opet premošćuju jaz šutnje i zaborava, preko svih zavađa, svih ograda, svih nesporazuma i starih uvreda. Kaže se da pjesme

i priče grade mostove među narodima — ovdje ga grade između jednog naroda.

I zaista, makar nakratko, makar u samo ovom kratkom sretnom času, osjećam da smo jedan narod.

Antun Šoljan

MRKLINA

MAGIJA

(Magie)

Ti si moja bol moj užas moja ljubav
O imaginaciju
Ti si moj krvnik o knjigo gdje sam preveo
Planinu rijeku i pticu
Moja si bijedo o ispovijedi.
Tako je govorio odbačeni pjesnik
I derao je svoju knjigu tiskanu sred ljudskih gradova
Ali njegov drugi glas posvema ispunjen šumom vrba
Odgovaraše
O nemila knjigo o promašena pjesmo
Zabludo vječna zabludo onoga koji još nije stvarao,

Oh moje si posljednje mjesto moja tvrđava
Protiv vojske nevjernika
Drugdje je još samo propast a ti si sveto mjesto,
Možda je demon uistinu promašio sve što je želio?

I što hoće demon —

Knjigu

Odgovaraše njegov glas obasjan starodrevnim sunčanim

čempresom,

Tvoju moju ili drugu,

Pisane pod diktatom.

I sve ptice zapjevaše nekoliko puta na nebu.

I pjesnik bijaše još jednom ozaren

Nanovo skupljaše dijelove knjige, postajaše opet slijep i
nevidljiv,
Gubio je obitelj, pisao je riječ prve riječi u knjizi.

PLEMENITA OHOLA SJETO, gordost osmijeh i slobodu
Jesam li vas napokon našao na obali svojeg srca
Jedne večeri kad more prodire
U planinske krajeve
Jedne večeri kad smo mlađi i od mladosti
Jedne večeri kad smo mnogo trpjeli ali kad više ništa
Više ništa nije uzalud, više ništa nije za pepeo.

TAMNICA

(La Prison)

Jedan čovjek bijaše utamničen
Gušio se pod pakošću zidova
Htijaše li ih poništiti htijaše li ih zaboraviti
Zidovi prebacivahu na nj zlovolju stvari
Zidovi mu donášahu raznolike nemani njegove prošlosti
Htijaše li ih pripitomiti cerili su se kao živine
I približavahu se
I govorahu mu
Uskoro bi mu preostao još samo prostor njegova tijela
Mrtvački pokrov od kamena
Zatim bi se pod njim rasprсло njegovo tijelo i potom srce u
njegovu tijelu

Iskrsnu Anđeo, zidine razmaknu
Opet se vidjelo sunce svijet bezgraničan.

(Pirovanje, 1928)

M N E M O Z I N A

(Mnémosyne)

Kad prestrašene su zvijezde
 Što predsjedaju ustrojstvu duše
 Kad savršena je snaga
 Davno prije zore založena u težinu
 I umrtvljena u jezgri puti i tu ostavljena,
 Kad shvatiti ne može ili skršiti svoju kob
 Nego samo prijeti zlosretnim stijenkama svojeg kristala
 Kad sveti pogledi i oštroumne misli
 Nisu drugo doli mučenje stabla zla ljubavlju

O P T U Ź B A

(Accusation)

Tvoja uzvišena ljubav prema moru
 Brani se slabo kao i sklonost nebu,
 Smisao zemlje s njenim užicima drhti
 Gomilanja ti više ništa ne znače
 Lik žena, muškaraca, nijem
 Odlazi, kotač se okreće
 Tebi je hladno

(Simfonija Bogu, 1930)

O PANDORO, samo toplina struji tvojim udovima
 Slap morā, mlačna voda s planina,
 Tijek bistrih ljubavi, tvoje su milosti
 I nezgrapno sunce isklesano je na tvojoj grudi
 Ali kutija je prazna:
 Raširena zemljom tvoja obožavana zla
 Kreću se pretvarajuć u mržnju tvoju blagost;
 U kutiji koja bi nasilno
 Otvorena, i koju još držiš
 O Pandoro, ostaje samo nada

DALEKO

(Loin)

Linija morskoga bezdana i brojka zarez
Gledaju me radoznalo dok se rađam

OGRTAČ

(Pardessus)

To što je tegobno i izdubeno nebom
O nepredviđena ženo: moje su grudi na umoru
Koje nosim pod crvenim ogrtačem kroz grad
Jedva s onim oblakom sjete unutra.

SVE VIŠE ŽENOM

(De plus en plus femme)

Da ženstvenom i pretilom i rujnom kao krv
Vidio sam sebe na samaru raščetvorena
Zato da primim kamenoga gosta
Usne! ovaj koji jesam i kojeg mrzim

Bijah šuplja i bijah natopljena
Ushitima šikljajuć većma lave nego mlijeko
Koje zadržavaju zvijezde mojeg ždrijela
I stizah govorio sam u tu divnu smrt

Ponovno ustajah oploden.

NA KRAJU...

(A la fin...)

Na kraju svjetlost poludi u listopadu
Krajolik je proziran i do kosti ogoljen
Sjene paraju tlo do samoga srca

Ledenjaci dotiču oči i kakav palež
 Predivna modra zora ne napušta dan
 Čovjek zbilja zadrhti od duginih boja i ljubavi
 Pred tom zlaćanom
 Prozirnom ljubavnicom visina.

(Krvavi znoj, 1933)

DRVO SIROMAHA

(*Le bois des pauvres*)

II

O mržnjo! o zelena mržnjo! i ljeta
 Budući prizor. Svagda zelena mržnjo
 Nikla iz vlažnog tla nakvašenog suzama
 Za krivudavom i sporom zemaljskom kušnjom.

Utopiše to srce u bruku ogrezlo
 Baciše oružje što tlo je branilo
 Jadno. Sloboda zadubljenih utrenika
 Strašne korake vidje lažnog pastira
 Natopiše krvlju vijećnicu crkvu
 Silovahu žene poubijaše
 Sto ljudi zbog jednog izvukoše meso
 Iz usta oteše blago odvedoše
 Čitava plemena mučili su srca
 Mučili su sužnja i pravednika.

Prekrili su stupovlje lažnom sjenom
 Obmane i presvukli svako ufanje
 Lažima, ubaciše laži i u snove
 Nebo ispuniše zračnom obmanom.

MOJA NOĆ

(*Ma nuit*)

Moja noći daješ mi znak tik pred zoru
 Ovdje vlada strava i srh jeze

Pokućstvo nastava pobjednički korak
 I ludilo sjaji na zlatnom plijenu
 Rezignacija
 I užas. O dane mrtvih neobični
 Padaš na moje misli dok mi stenje vid,
 Na tvom svjetlu uspravljam začudna leđa.

(Pariška djeвица, 1946)

MISLI O KRALJEVSTVU

(Pensées du règne)

Daj mi da stvorim zamislivo Nebo
 Ne obično s mekim izvorima zraka
 Golem zlaćan prostor razuzdanih dlaka
 Oko krupnih zlaćanih usana gdje miriše
 Sva zemlja, i da rađam uz pomoć pića
 Opojnog ali začetog čistim mozgom
 Zamislivu dvojnost zlaćanu i plavu;
 Da ne mislim nikakvu dušu i ne ljubim nijedno tijelo
 Samo dvojni zvuk zamisliva ponora
 Da ne pripadam ni religiji
 Kao tom snažnom cjelovu lomu poluciji
 Što obasiplje ženu i nebo mužjak plav zlaćanu zemlju
 Ekstazom u svim zamislivim bombardiranjima!
 Odobri međutim da se osvježi grijeh
 Tih bjesomućnika, kao nutarnje more
 Mrtvi Bože raširenih ruku i koljena usporednih
 Rame za svijet i s križem na laganoj
 Agoniji; usporedno slavljen!
 Ako je još samo broj — čovjek razbaštinjen
 Baci me u posvemašnju vječnost.

ZMAJ NOVOG DOBA

(Le dragon du nouveau temps)

Kad u snu oči budu zatvorene. Zmaj
 Rastvara stenjući svoje zlatne vjeđe
 Kad groznica kvareći zvuka puni sjaj

Pita dušu. I životi il' ideje
 Mislit se zajedno ne mogu. I tuga
 S mnoštvom ugašenih sunaca. Mrkline
 Više ništa ne pojme osim bogoslovna
 Odreknuća (vode potopa odnoseć
 Tek glupe obilne gnusne crkotine).

Tad ufanje kao djeva sred barbarstva
 Podsjeća pjesnika na neizmjeran jad
 I da ruglo je puku bez dostojanstva.

(Dijadem, 1949)

OVE KNJIGE, što sadrže fini papir, inicijale i figure ispremiješanih sfingi, ove velike knjige su zbog žalosti bile nagomilane na slici izgubljene žene, na nepriznatoj boli, na bijedi putova za slijeđenje, na prvo-rođenoj sumnji, i na zaboravu,

pamćenju mjesta, okuka, očiju i noseva, pamćenju tragova, i pamćenju pogrešaka i uvreda,

zaboravu svetih stanja, zanosa, kada riječi mukotrpno mrče redak i kada se znakovi ili slova iz pakosti hotimice izobličie;

zaboravu svjetljivog, svagda lovljenog i progonjenog i hvatanog : možda rođenog, u ovim knjigama koje gledaju u vanjsko probodenim očima.

U TOM GODIŠNJEM DOBU kada se mijenjao svijet bezobličan i posljednji

Osvajači još opstajahu: sami bez konja gipsanih ili zlatnih
 Bez srebra (izgubljenog u pržinama, u cirkusima, na svim bojištima)

Štoviše i bez zastave na vlažnome koplju. I kakvi zaleti četa bez pokreta!

Čisti osvajači iz davnine — i sve katedrale što ih tegle za sobom —
 Čekahu sa svojom mukom među rojem gradova nastanjenih patuljcima

Na prekomjernu smionost šuplje pobune i rasprsnuća

Koja bi dopustila da se sve osvoji iznova nutrinom što gubi svoju krv.

AH! PJESNIK piše za prazninu nebeša

Čistu plavet što je zima više ne dopijeva vidjeti! on piše u zavjeri
snježnih tišina

Gušenja himbenih svetkovina! i u nedostatku, i u muklosti, svaki
njegov redak biva kao da njega nema (i njegova tankočutna osoba
biva, zaodjenuta svjetlostima, kao da njega nema),

I ovako samog u tajnoj i zadivljujućoj zavjeri, gledajte ga dok
govori u obranu ljubavi svojih čudnovatih

Dok zbog njega nitko nije smogao ljubavne hrabrosti:

Tada na crnoj obali basnoslovnih vjetrova i dubokih snova algi, i
pod vrlo mekim teretom maglenih oluja,

On zatvara riječ u zelenu bocu,

Zvona očaja i jezivih ugrušaka!

U najgornji val on baca jednu nedjelatnu bocu, bez snage i bez pra-
vca što će doći razinu ljubavi

Jednoga dana, izvan ljepote, izvan slave, izvan dana.

AH! BIJEDNA NENAVISTI, pjesnik bez povijesti, pjesnik bez za-
klona, pjesnik bez sjećanja,

Bez pristaša, bez poznate sjene, bez novaca:

Djevojka bez miraza za život a ipak u suknjama neumoran cvijet
vječito zlaćanog spola,

Svećenik bez oltara gdje bi jutrom sjali okomiti bakrovi prve slave,

Svijet bez prilaza star potajan bez dna

U crnom oblaku bez kiša ili groma — ah bijeli cik-cak!

Kakvoj žudnji da se nadaš? Kakav da izvedeš bijeg?

Trubljava od pjene najjasniji među mojim darovima! Između mo-
drina gdje se obistinjuje obred, djeva ili žalost, i nijekanje.

Neka te snova nađem moj Gospode

Neka u dugoj nenavisti uzmaknem bez povijesti, pjesnik bez ljubavi
uzmaknem bez sjećanja,

Pjesnik bez poznate sjene prelazim preko ploče u suzama,

Snova te nalazim (djeva bez miraza lijepa je za življenje i nosi u
debelim i krutim suknjama vrlo zatvoren cvijet ljepote)

Snova te nalazim (svećenik za oltarom ujutro gdje plamte okomita
zlata motri Agoniju u njenoj rajskoj slavi),

Daruj Pjesničkom i Maglovitom pristup u istinsku Riječ.

PREPOZNAT ČU VAS, MEANDRI, po vašim podlim putovima posi-
janim udarcima,

Smjestit ću vas u vašu kuglu svemoćnu i potencijalnu, vas ukrutiva i divlja, o tužna, tužna materijo!

Prve okrutne nužnosti kao put visoke boli, kao cesta niske klonulosti!

I odletjet ću s vas, meandri, svako nijekanje veličine i svaku užasnu istinu čvrsto stisnuvši uza se za udarac

Koji će se vratiti kad mu kućne čas! I kao što se izvlačimo iz neke cure

I iz slađahnog badema kojim nas steže i iz zabljesnute naslade u koju nas uranja pod našim gnijezdom,

Izići ću opet iz smrti, što mi je ulijevala tako drevan strah,

I kao što izlazimo iz smrti iz njezina srebrom protkana pokrova i iz njenih crva i još gore iz nebića na istome mjestu kao biće,

Spasit ću se od neke ljubavi! Za veću gorljivost spram čistog, za veću gorljivost spram jasnog,

Za jedan življi ljubavni prsten i za mlađu gorljivost spram Bitka.

Razriješi to srce nepravde na visoko večernjoj svjetlosti

O Ti savršeni zaručnice pjeska, ti zlatni svjetlacu zelen od crnoće,

O Zaručnice moje ženske duše (i svadbeni su joj uresi zadjenuti oko pojasa zebnje trzaji jauči plamenova)

O neizrecivi u hrabrosti! tajanstveni u pokornostima! jednostavno obasjanje smrti što je zastrašilo žensku dušu a bit će joj lijep svijetao portal,

Dok svaka bol i svaka naslada skladaju posljednji među svojim napjevima;

Uspokoji taj čvor nepravde kad nikakav suvremeni svijet nije htio moje srce pravde,

Uspokoji zlatno oko pjesnika još bolnije nego što je na mramoru crveni komad rasparana leša, odriješi tijelo, izbavi živce, to tijelo što nam ga Tvoja ruka daje kao svjedoka i jamstvo.

(Jezik, 1952)

A TI PSIHO blaga pored jasne i gorde

Ponosna na svoje čvrsto spojene grede

Motri svoju bijedu brojeći dane:

Jedni iz tvog plemena, čeljad tupooka

Pokaza ti bijes grotesknih mekih lica,

Drugi izumitelji čistih skladnih arija

A bez ušiju kad slušaju nebo;

I svi dok štiju dekret jezika bez množine

Vide čas propasti zamršen i pisan

Kad sama jaučuć, bolna tijela, s praznom krinkom

Polagat ćeš račun nestajuć iz svôg gramzivog plemena.

OTAD VIŠE NE BI na moru hramova
Kraljevina ljuvenih divovskog teatra
Tutnjave usklika od luke do luke:
Već uska koliba sramna usamljenost;

Tako da ne znadoh jesam li postao
Na hridi čučeca sfinga s epohom
I mužjak i ženka zadajući zloglasnom
Zagonetku il' upit koje bune njene nage dojke?

NEKOĆ, ILI PAK jučer, bijah
Odvajkada prijašnji život
U istim krajevima mažen il' skršen
Tom istom Ljepotom najvišeg oblika;

No sutradan bit ću jednako poražen
Krvlju plaćajući ubog ushit al' silnu
Tlapnju. Jer od sna živeti opet kročim
Po milijunti put cestom odsutnosti.

NE ZNAM. I toliko ne znam, koliko znam.
Ne znajući diram tako surovom tipkom
Da moj nauk ruši čak i one dvore
Što ih sam sagradih u divljem neznanju.

(Melodrama, 1957; Invencije, 1959)

PRONAĐENO

(Retrouvé)

Nakon što smo nakratko proletjeli bijelim pravcima nebeske zime, ispod prozračnog svoda prodorne ljubavi, iznova se zatekosmo na nekom crnome mjestu drevnog smaragda, i kao slomljeni neizvjesnošću. Ovdje smo mogli sve pronaći u stvari većma poznatoj, zaključivati o gubitku i bijedi, izbrojiti također korake djela koja bijasmo stvorili. Koliko koraka, za jedno ugašeno tijelo, za jednu tešku dušu, koliko mrtvih lica! Ali trebalo je, trebalo uspostaviti

neku vezu, počevši od tih ploča gdje smo pisali, pa sve do vječnog prema kojemu smo se, osjećasmo to dobro, kretali. Valjalo je, u mjestu zelenog i crnog smaragda, sjećanjem opravdati naš povratak. Valjalo je. Smaragd je tamnio i potom bivao sve svjetliji.

IZIDA

(Isis)

Čudesna boli, čuj, majko bogova
Nesmiljena bludnjo u noći
Dok prate te koplja najmračnijih snova
U svakoj ljubavi tvoje srce tišti zid,
Čudesna tugo ranjena i u sebi
Žensko načelo gubitka i čame.

O još si živa, unatoč stanjima smrti,
Još lijepa, usprkos zasjeku srama,
Poezijo, il' osakaćen duh tmine,
Zazovi mrtvoga boga i zalaj
Ženskim rukama oskvrni tišine
Budi smjesa mene ljubavi i pjesme.

UVIJEK BIJAŠE čarobnih pozlata
Na usponima gdje se usopi srce
Ali ne i duh: dijeleć dvije zemlje
Bokove šume i kotlinu voda;
Postojaše pouzdanje večernje na
Crnim granama dugih rumenih jarbola
Skitnja rododendrona kamenja i mahovina,
Majušan hram i kozlić u dolinama
Stvarahu vilinstvo za već znanu svrhu.
Dođi u taj tužan hodnik gdje duh nevoljko
Prebiva: na naslage skliskog kamenja
Ispred kaosa litica i sepije
Pradavnih stijena, plavkastih otvora
Neba spojenih s hladnim bešćutnim stvarima:
Ledene rijeke
Smrtne i okaljane zmijske vremena

Prkose ljudskom koraku s teškom potkovom,
 Vide se stepenasti talozi patnje
 Zaboravljeni, stoljetne vlasi morene;
 Sve je bez kraja al' i bez počinka vode
 S vrhova uz silnu prašinu bujice
 Ispuštaju ondje kiseo šupalj pjev
 Smrti a ni krika ljubavi i nade.

(Prelijevanja, 1962)

SVAKOG TRENA, svakog trenu, kazuj
 Što jesi i kakav zid si kineski
 Gradio, što ga stvrdnu neznanje,
 Kakav vjeran zid figurama i formi
 Bez milja putovanja i bez Božje pomoći
 Ni veljih imena! To nek' bude tvoj put
 Svakog trenu, putuj, svakog trenu kazuj.

RIJETKI ĆE SHVATITI. Da oganj puti
 I bjelina neba, da odbačeni stid
 I žudnje se blaženo iskušenje
 Pokazaše svjeđer u istom svjetlu,
 Da se sudarahu ljubljahu
 Istim tijelom kroz more i strepnje
 No ne ustuknu nitko s moćima svetim
 Pred protivnikom, ni grijeh ni ludo ufanje.

*

I SOL U SUZAMA.

(Mrklina, 1965)

*Pjesme izabrala i prevela
 Višnja Machiedo*

Pierre Jean Jouve

PIERRE JEAN JOUVE ILI NAGOVOR DUŠE

U modernome francuskom pjesništvu kao da je potmulo a stalno na snazi stanovita polarizacija između kolektivnih istupanja i djelovanja osamljenih pojedinaca. Pa, premda je u njoj prisutna cijela jedna ljestvica stupnjevitih prijelaza, međustupnjeva i nijansi (jer pripadnost grupi ne mora automatski značiti gubitak samosvojnosti, kao što ni položaj osamljenika ne mora upućivati na estetički idejni anakronizam), čini se da potonji na ovaj ili onaj način ipak ispaštaju grijeh svoje »aristrokratske« povučenosti ili nezavisnosti. Pored vrlo indikativna primjera Pierrea Jeana Jouvea, koji je svoju izdvojenost »platio bolnim činima«, prisjetimo se samo odveć »kineskog« Segalena (što ga je upravo Jouve izvukao iz zaborava), »pustinjačkog« Reverdyja ili pak »mučenika« Artauda. Kao da »demokratska« pravila avangardizma i modernizma toleriraju otklone, osebujna nijansiranja, ali su netrpeljiva spram posve individualnih programa i sinteza, odnosno spram subjektivnih duhovnih ishoda.

Danas svrstavan među »najveće pjesnike [francuskog] jezika« (Yves Bonnefoy) i, dakako, među one najduhovitije u XX. stoljeću, Pierre Jean Jouve (rođen u Robespierreovu Arrasu 1887, umro u Parizu 1976) od 1924. (godine kad se posvema odriče svoje stvaralačke faze, bliske Whitmanu i unamizmu) naovamo utjelovljuje doista iznimnu pjesničku svijest, ili točnije savjest. Usredotočen, takoreći bez ostatka, na bitnu i duboku duševnu krizu suvremena čovjeka, Jouve usporedno sa svojim treperavim i nemilitantnim kršćanskim svjetonazorom izgrađuje i posve osobnu poetiku u »zabranjenom smjeru«. Kakva se razilaženja kriju iza ove jezgrovite ali zagonetne autorove sintagme? Po čemu se njegov »duhovni lov« i nacrt »instinske poezije« izdvajaju iz književnog i kulturnog konteksta doba što ga, po dramatičnom svjedočenju Pierrea Jeana Jouvea, sve dublji jaz dijeli od duhovnog iskustva? Razlikuju se, najsažetije kazano, vrlo izrazitom i svagda dvošmjernom vertikalnošću baudelaireovske provenijencije. Takve visoke amplitude, takvu okomicu između pakla i neba, tvarnog i metafizičkog, nesvjesnog (psihoanalize) i transcendentnog (mistike), između žudnje i odricanja, grijeha i iskupljenja

nije lako razaznati u drugim, inače vrlo zahtjevnim pjesničkim projektima. »Nisam toliko logičan koliko apsolutan duh, priopćava Jouve u pismu Romainu Rollandu 1915. godine. On se, dakle, ne može zadovoljiti ni najistančanijim oblicima fenomenološkog motrenja, odnosno ontološkog bdijenja, a još manje pristati na poeziju koja se proglašava surogatom vjere. Ateističko pjesništvo hipersvijesti, ili pak transgresije, nedvojbeno oponaša religijsku shemu ali ne, primijetio bi Jouve, i njezinu bit. Najvećma zahtjevno i hrabro, već stoga što ne priznaje nikakav apsolut nad sobom, čak i kad izbjegne svojevrsno parodiranje *svetog*, to pjesništvo svoj krajnji ishod nalazi u »pjesmi (nedokučivu predmetu, neiscrpu i zaludnu smislu) koja blista na pustom nalazištu bivšeg apsoluta« (Jean Starobinski). Njegova je patetičnost pritažena, mukla, lucidna u svom otporu prema nihilizmu, dok Jouveova iskrena patetika izvire i iz »vjerske perspektive« pjesničkog čina. Zasnivajući ponovno jednu duhovnu hijerarhiju, po kojoj svaki silazni nagon i prepuštanje putenoj, griješnoj sili teže služi naposljetku beskonačnoj okomici »duševnog napretka«, autor sukladno i postupno traži, radi na »pjesničkom jeziku što bi se u potpunosti opravdao kao *pjev*«. U postupnom i vijugavom razvoju Jouveove raskošne prozodije, od slobodnog do vezanih formi i verseta, uočljiva je težnja za stvaralačkom sintezi starog i novog, kojoj se ovaj autor tako indikativno divi na primjeru Albana Berga, napose *Wozzecka*, Motiviran iznutra, pjesničkom emocijom, a ne vanjskim skladom strahopoštovanih metričkih shema, Jouveov pjev postiže vlastitu ravnotežu u ritmičkoj napetosti između aleksandrinca i drugih (ne)parnih mjera, u kojoj ni srok ni metar ne teže koliko, naprotiv, teže neobična opkoračenja. Kao da se predosjećana simetrija, nerazdvojiva uostalom od gradnje svečanog stiha, neprestance osporava i pruža u dubinu ili visinu, ne samo na razini pjesme nego i na razini opusa, poimanoga kao dalekosežna glazbena struktura. »U svom dvojnomo obilježju glazbenog kontinuiteta i metričke nepravilnosti«, piše Starobinski, [Jouveove pjesme] »napreduju prema jedinstvu, sveudilj izbjegavajući, preko onog hotimice isprekidanog što u sebi sadrže, da se podmetnu na mjesto apsoluta i podlegnu oholosti nekog zaustavljenog formalnog savršenstva.«

Drugi vid disonantnosti, što ga Philippe Jaccottet doživljava kao »grčenje jezika«, proistječe dakako i iz Jouveove prestupničke sintakse, njegova (postmallarmeovska) nepokoravanja prirodnoj analitičnosti i racionalnosti francuskog jezika. Zahvaljujući tim »iskrivljenjima« i iščašenjima, međutim, Jouve iz njega izvlači novu muziku, blisku glazbenom ekspresionizmu. Stilska aglutinacija suprotnosti (kao posljedica njihova okomita prožimanja i mogućeg vrijednosnog skoka), zaslužena za onaj Jouveu tako svojstven visoki napon u slikovnim, metaforičkim i simboličkim slojevima pjesničke tvorbe, također proizvodi dojam »grčevite ljepote«. Kažemo: *dojam*, zato što se Jouveovo stremljenje »snažnoj, bitnoj ljepoti« (kako je sam naziva) podosta razilazi od nadrealističkog postulata.

Jouve je vizionarski pjesnik sa snažnim eshatološkim predznakom; umjesto utopijske sanjarije, njegovo pjesništvo bilježi borbu za spas duše. Protiveći se »smislu leša« kojim današnji *homo destruens* tjera

svijet i sama sebe na rub samoubojstva, odlučujući se za život i njegove uzvišene vrijednosti u skladu sa svojom vjerom, Jouve naravno nastoji obnoviti, prestvoriti (danteovsku) metafizičku piramidu uz pomoć nekih temeljnih otkrića dubinske psihologije («... jer psihologija je sada opet put k temeljnim problemima», nagovješta i Nietzsche već s *one strane dobra i zla*). Osnovica te piramide ostaje zauvijek ona »uboga, lijepa čovječja erotska moć«, ali njezina os ne može za Jouvea biti drugo doli ljubav prema božanskom. Bez spasonosna upletanja »višeg Erosa« (platonovski rečeno), »niži Eros« — začetnik psihoneuroze čovječanstva — može još samo potencirati zlo i dovesti svijet do katastrofe.

Zanimljivo je da Nietzsche, govoreći s antidualističkog stajališta o povijesnim oblicima religiozne okrutnosti (*S one strane dobra i zla*, 1885), prokazuje i onu »skrajnju okrutnost« kad čovjek napokon žrtvuje i samog boga zato da bi »obožavao kamen, glupost, silu teže, sudbinu, ništavilo«.

Djelatnu protutežu tom ništavilu Jouve nalazi u poeziji »kao unutrašnjem provodniku ljubavi« a ne samo u ustanovljavanju »pada duše« (o kojemu naveliko razglaba i sadašnja arhetipska psihologija). Napredovanje duše odvija se, za njega, na raskrižju jansenističkog pesimizma i mističkog uzleta, ali još više na stranputicama životnih i pjesničkih kušnji. Jer netko tko je uz Nervalu, Baudelairea, Rimbauda i Mallarméa temeljito čitao mistike (Katarinu Siensku, Terezu Avilsku i Ivana od Križa) ne uspostavlja ovlašne analogije između poetskog i mističkog iskustva. Za Jouvea poetika slijedi put obrnut mistici, jer »tjelesno biće« simbola odolijeva asketskome zahtjevu istodobno dok ga priziva, a sam ga Jouve nerijetko priziva s upravo kiklopskom životnošću i neobaroknim zamahom. Kao da se ovaj pjesnik umije vinuti prozračnosti i eteričnosti — prigovara pomalo subjektivno (i sujetno) jedan drugi suvremeni francuski pjesnik, Philippe Jaccottet — samo kroz najstvarniju i najmutniju gustoću, zamršenost, nezgrapnu putenost, jezične torzije i silnu čuvstvenu i umnu napetost. No upravo to Jouveovo pismo čini jedinstvenim, premda u njegovu opusu nalazimo i niz protuprimjera Jaccottetovoj tvrdnji: primjere neke trpke i uzvišene jednostavnosti. Sve se čini kao da se preživjeli zaostaci klasicističkog ukusa lakše mire s hermetičkim kodovima i osobnim tajnopisom nego s dramatičnim rasponom pjeva, koji je čak i u svojoj labirintičnosti svagda usmjeren od alfe prema omegi, od očaja prema ufanju, i ne zadovoljava se tek procjepima ontičnog ozarenja. Vjerovanje, za Jouvea, nije »iskazana stvar«, kao što izvorsno zapaža Starobinski, »nego prije *kazivanje* samo«, odnosno (obratom poučka) pjevanje je put k istini i punini vjere.

Pored pjesnika, objedinjujući u sebi izuzetnog romanopisca, esejista, vrsnoga književnog i glazbenog kritičara, te prevodioca, Jouve je zacijelo bujna stvaralačka ličnost koja se ne da obuhvatiti nikakvim sažetim ogledom. Budući da je ovo drugo predstavljanje Jouveovih pjesničkih tekstova u hrvatskoj prijevodnoj književnosti (vidi izbor vrsnih prijevoda Zvonimira Mrkonjića u *Forumu* br. 9, Zagreb, 1985), napominjemo da naš izbor manje-više, ili na preskok, prati cio luk od ranih do zaključnih autorovih zbirki, ne ponavljajući čak ni antologijske tekstove iz

prethodnog izbora. Izostavljajući tako, po dosad uvriježenome mišljenju, onog najefektivnijeg i najrazvikanijeg Jouvea iz *Krvavog znoja*, *Nebeske tvari* i *Kyrie*, nadamo se da smo za uzvrat ponudili novo čitanje ovoga kompleksnog francuskog pjesnika.

Višnja Machiedo

STIDNA BAJKA

Star čovjek spustio se niz planinu. Još dobro držeći, širokih ramena, uska struka, koračao je čvrsto, kao da svaku stopu utiskuje u zemlju. Bio je odjeven u iznošeno, ali čisto odijelo, mirisao je po mlijeku, sijenu i mokraći. Živjelo se siromaški u njegovoj šumskoj postojbini. Oronula drvenjara stalno se morala popravljati. Svoja tri odrasla sina odgojio je u strahu, poniznosti, neznanju. Izbjegao školu što je bila kilometrima udaljena. Sada su stasali u momke, muški nagon budio se u njima, nije mogao dopustiti da se pare sa životinjama. Nešto mutno i opasno pojavljivalo im se u očima, to nešto potmulo i neobjašnjivo moglo je donijeti nesreću i smrt. Stari je držao sinove uza se i odgojio ih bez žene koja je prerano umrla, možda od teškog rada, a možda i od neljubavi. Nikoga nije volio još krepki starac, samo svoje ovce i zločudnu planinu. Ima takvih ljudi; izniknu iz zemlje, načinjeni od izmeta i otpornog sjemenja, pa zaziru od svijeta i priklanjaju se prirodi, govor im je težak, a riječi kao suvišne, ne mile im se ni smijeh ni plač, sve zauvijek ostaje u njima. Sada se opor starac morao spustiti među ljude, o tomu je dugo promišljao i u noći buljeći u zvijezde prosnivao, žena je bila potrebna njegovu muškom domu, žena široka i bludna za četvoricu muškaraca. Nije želio da rod usahne, a bilo je prekasno i za njega i za neuke sinove da sele s planine; gospodovao je nad njima i nad ovcama, nadzirao je nekako svijet odozgo i želio je tu moć do smrti sačuvati. Njegov krajolik bio je čvrst, načinjen od kamena, zelenila i oštre vune, nikakvih strojeva, modernih naprava i pomagala nije bilo u drvenjari, sve se radilo na starinsku, muški i samoprijegorno. Lijegalo se rano, sa zalaskom sunca, a budilo u praskozorje. Jednoličan život, pa ipak bogat mirisima, zvukovima, ljepotom u preobrazbi koje ti nemušti ljudi nikako ne mogahu iskazati riječima, ali ih osjećahu svim svojim

ćutilima. U tu opasnu napetost, u godinama nagomilanu šutnju, napokon je morala prispjeti žena.

Starac se već ranije dogovorio s domaćinom. Bila je to kuća siromaha, petero kćeri na okupu, bogatiju kuću ne bi tražio, a u srednje imućnu ne bi ga pustili.

Grub domaćin, pogrbljen i vječito gladan, odredio je za ovu priliku najstariju kćerku koja je već odavno smetala u tijesnoj, neudobnoj kući, zapravo zdanju bez prava imena, nešto između kolibe i štale. Žena i kćerke pomno izribaše drven pod, izgažen, izgrižen i popaljen, namjestiše neke krpice i iznižeše na stol dobru i staru rakiju. To je bilo ionako sve što su mogle učiniti, muž i otac ih otjera na polje, a zadrži samo najstariju kćerku, pomno opranu i odjevenu prema njegovim muškim uputama.

Prtenu košulju morala je razgaliti sve do polovice njedara, oble dojke sjale su u svoj punini, kad bi se prignula ispale bi iz bijedne odjeće, ali to je stari prošac i želio. Djevojka je imala već dvadeset i pet godina i morao ju je maknuti iz nikakva gazdinstva. Dati je u planinu, među vukove — i to je bila neka sreća, jer u zapuštenom seocetu za nju ionako nije bilo momka. Puna kuća ženske čeljadi prava je nesreća i za bogataše, a kamoli ne za sirotinju. Nije bila ni lijepa po gradskim mjerilima, lice joj je bilo nekako nepomično i tupo, a oči sitne i razroke. Tek kosa je bila u nje bujna i teška, pravo breme na grubo izdjelanoj glavi, ravna kosa tamna kao zreo kesten.

Tijelo joj je bilo krupno širokih bokova, hodala je malo gegavo na ravnim stopalima, nezgrapno se kretala, pa ipak su iz nje izbijali snaga i zdravlje. Bila je od onih koje su ljepše gole nego odjevene, jer im je put često čista, glatka, bez madeža, prišteva i bubuljica, to je divno meso što se krije u ponošenom i zakrpanom ruhu. Podizala je skute, jer tako joj je otac naredio, onaj stari s planine buljio je u nju požudno i smeteno. Sjeo je na klimavu stolicu i štapom šarao po podu.

— Uzimaš li je za najstarijeg? — upita domaćin i ulije rakiju u čokanjčice.

Starac neodređeno zakima glavom, znojio se pod sjedinama, vrpelio na stolici, jer i nije bio vičan dugom sjedenju.

Djevojka je nešto poslovala po izbi. I to je otac naredio: neka se kreće kako bi se vidjelo da nije šepava, neka pridigne suknju da joj se vide noge sve do bedara, pa i više.

Starac je šutio; i rakija i krv i žensko meso udarili su mu u glavu, sve ga je smelo, opčinilo, zanjelo. Nije bio kadar izreći ni slova, a kamoli sastaviti rečenicu. Disao je teško, uzbuđio se i smeo, kao da mu se sva pamet oduzela.

Međutim bijedni domaćin to shvati kao premišljanje, oklijevanje, čak odbijanje. U naglom strahu i bijesu on se obrecne na kćerku:

— Klekni! Uzmi krpu i čisti pod! Neka se sve vidi... i kako radiš.

Jadnica ga poslušala. Bila je pokorna i mirna, spusti se na koljena bez otpora i prihvati neku odbačenu krpetinu da njome osvijetla ionako očišćen pod.

Njen otac tad divlje zgrabi starčev štap i zadigne njime vješto djevojčinu suknju; ukazaše se dvije prebijeke polutke, guzovi kao od mramora, stražnjica poput puna mjeseca, čudo ljepote na ne-lijepu čeljadetu.

Djevojka se zatrese od straha i sramote, onom starcu na stolici kao da se razotkri nebo, uzmahne koščatom glavom kao konj i gotovo zanjšti, hvatao je dah i neke nerazumljive riječi prokuljaše mu iz grla.

— Onda, uzimaš li je — naceri se ružno domaćin

Došljak brzo klimaše glavom kao u groznici, djevojka se složi na podu kao mrtva kokoš.

— Hajde, diži se! — reče joj njen otac pomirljivo. — Našla si ženika, a meni nije do svatova.

On i došljak iz planine ispiše još po nekoliko rakija, stegoše ruke, pogodba je bila zaključena, jedno grlo manje u kući, moralo se proslaviti...

Nitko se ne ljubi u ljutom siromaštvu i divljini, djevojka ode bez zagrljaja i cjelova, tupo kao ovca. Tako je i mislio čudni pro-sac: lijepa je kao najdeblja ovca.

Već obnoć stigoše do drvenjare. Vjetar ih je pratio cijelim putem što ga prijeđoše šutke, bez ijedne ljudske riječi. I žut, mlohav mjesec izronio je iz neba, onako pun nalikovao je ugašenom suncu, to je dobro, mislio je starac, lakše se putuje uz mjesečinu.

Sinovi su čekali budni kao vukodlaci. Nikad još nisu tako dugo bdjeli. Oči su im se caklile u tmini, nozdrve su im se širile, zdravim plućima udisali su oštar šumski zrak. Bili su zreli poput sjajnih, savršeno sazdanih plodova, bili su puni sjemenja i žudnje što im je bolno obuzimala udove, još nevični ženama gledali su kako u prirodi mužjaci opće sa svojim ženkama. A sada stiže otac i dovodi mladu za sve njih...

Siromašna kuća ne može brojnu čeljad prehraniti, u svemu se škrtarilo i na svaki zalogaj pazilo, zato bi tri snahe bile suviše, dovoljna će biti i jedna.

Starac nije dopustio da se djevojka razdjeviči još iste noći. Vidio je svoje divlje mladunce, a i sam gorio iznutra, izjeden od požude, opsjednut bestidnim slikama. Želio je da se sve dogodi polako, raz-

vratno, ali kao u snu. Naložio je djevojci da ode sama na spavanje, otjerao je prenapete momke na sjenik, a on legao na škripavu, isušenu, bodljikavu postelju, i kroz zagaravljeno okno zablenuo se u mjesec.

Nakon iznimno duga sna dočeka ih novi dan i tijekom naoko mirnih sati muška se žudnja pojača i uzjari. Gotovo i ne dotakoše jelo što ga je djevojka, nasmrt preplašena i do nijemosti šutljiva, za njih skuhalo. Starac joj naredi da ugrije vodu i da se okupa u koritu. To učiniše i on i njegovi sinovi. Nije im dao da gledaju djevojčinu golotinju, želio je da trenutak njena otkrivanja bude kao iznenadna vatra, razaranje čednosti.

Ona prostre po širokoj slamarici ponjave mirisne i čiste. Zatim joj priđe bosonoga, odjevena u dugu, žućkastu košulju, drhtava i blijeda, ali odlučna da sve podnese i da se više nikad ne vrati u smradnu dolinu i uvijek gladnu obitelj. Starac joj naredi da klekne i da snažno izviije stražnjicu, bedra joj nisu smjela podrhtavati ni koljena kliziti; neka laktove čvrsto usadi u postelju i neka čeka. Starac je tako opkoračivao pokojnu ženu i za drugi način nije znao. On joj sasvim razotkrije tijelo i priđe joj odostrag, momci su čekali u redu prema stasu i godinama, tihi i ukrućeni u svojoj strasti; prava požuda ne poznaje smijeh, ona je istinska posestrima smrti. Nastaviše što je otac započeo, nespretnije možda, a i brže, bjelasalo se tijelo pred njima nalik na drhtav, zreo sir, ulazili su u njega sa silovitošću samotnika i ostavljali bujicu svog sjemenja.

Tako je djevojka postala ženom četvorice i tako je šutke s muškarcima živjela u planinskoj kolibi. U njihovoj surovosti bilo je bezazlene životinjske nježnosti, u njezinoj podložnosti bilo je, možda, čak i ženske radosti. Ništa nisu izrekli, ništa zapisali jer pisati nisu znali, čak ni zapjevali nisu. Živjeli su iz dana u dan i sa čežnjom čekali večer. Ljeti su ženu izvodili pod mirno nebo i mješevinu, ležala je na travi, a oni naokolo.

Udajena glasanja neznanih životinja, tamni zvukovi prirode što živi noću, krijesnice koje promiču travom, zvijezde-padalice na noćnom svodu, blebanje janjeta u potrazi za majkom i još mnogo toga, nejasnog i opasnog, pružalo je čar čudnoj i zapravo čednoj zajednici ovih ljudi izvan vremena.

Žena je cvjetala i krupnjela u struku, trbuh joj se zaoblio, a dojke prošarale sitnim, modrim žilicama. Starac je prije nje shvatio da je trudna, pa je nekog, samo njemu znanog boga molio da dijete bude zdravo i muško. Znao je sve oko poroda, jer je i pokojnoj ženi tri puta pomogao, čekao je sada sina ili unuka, svejedno, važno je da se život nastavi u planini, a ako se žensko rodi, ništa se tu ne može, sudbina je da se i ženska djeca rađaju.

Njegovi sinovi motrili su ženu koja se sva izmijenila, u početku prelijepa, a kasnije poružnjela, ali neka je svetost bila u njenu obličju i oni joj se više ne približavahu. Dijete se rodilo zimi, ali starac je na vrijeme ugrijao vodu i utoplio kolibu, ništa nije manjkalo, ni mekih, ispranih krpa, ni čistih ponjava za roditelju. Sve je starac obavio spretno i čisto, pokazao se mudrim i jaku je ženu odabrao, izdržala je njihovu ljubav i pohlepu i rodila muško čedo za svu četvoricu. Ubrzo poslije tog čina starac umre, a život se u planini nastavi. Sada je najstariji sin prvi ženi prilazio, a ostala dvojica čekahu na milost, i strpljivo i pokorno. Što je za neke red, za druge je nered; nisu znali da su bestidni, pa su živjeli kao u raj u s jedinom ženom koju upoznaše.

Njihova djeca siđoše s planine, podrijetlo im se gubi u staroj i stidnoj bajci. Kad se imena uredno upišu u papire, sve postaje obično. Priroda ne odaje tajne, a ljudi ih samo naslućuju.

Sunčana Škrinjarić

KOCKA

U TUTNJU-DNU

U tutnju-dnu ja čamim
stanujem.
Kroz jedno jedino okance na stropu
nebosklon
vrlo dosadan
i svjetlost odveć rasipna i tamna.
Jedino ja plamtim, ja čamim
u tutnju-dnu, kao ugarak, kao Muk.

Sve što imam
slijepi je snimak
i pustinjska plima,
Zovem te da dođeš
debelo, nabubreno bure
da zagrlim tvoj trup i tur
u tutnju-dnu gdje ne dopire
života sjaj
ni maj, ni raj, ni daj...

I, Bože, kad nestanu svi koje trebaš
mi smo tu

mi smo TU.

S O B A

Soba, soburenda sobetina
je ono u čemu sam
ja sam u
onome što je sobičak, sob.

Katkad se ushodam u svoja tri-na-tri
ushodam se u hodu
pa uđem u hod
koji ulazi u sobu
moji jedini prijatelji su tri-na-tri.

Na kraju mojih dana čeka me sobac-bobac
u koji uđem ja — uljez s naočalima
ulizni uljez
s naočalima očaja.

Sve je tako neizrecivo
imam dojam da mi soba želi nešto reći
pa se čuje radijator
pa se čuje ormar
pa se čuje parket

Govor u škripu, oči u naočale, uljez u lijes
sobac u grobac

U noći dolaze tri-na-tri

K O C K A

Kocka, kocka, kockica
srce, jetra, plućica
moj stav je stavak
a glava zglavak
sav krupan novac usitnjujem
imam li manje ili više
nije bitno — više...

Vječno je potpaljivanje peći
stalno je raseljavanje

neprestano je peruckanje, podgrijavanje, prispavljivanje
neprekidno je čituckanje...

Jučer mi je netko na ulici domahnuo
iz dućana ili kioska
žena ili muškarac
poznat — nepoznat
nepoznato mi je...

Pala mi je žličica na pod, kunem
i kad se uspravim sa žličicom
oči su mi suzne
boli me svaka stvarčica
kocka, kocka, kockica
srce, jetra, plućica...

RAŠIRENA FOTKA

Ta pornofotografija mi je sveta uspomena
nikad to nabito meso neće istrunuti
pa dlake, pa sluz...
Kao ikona nad kandilom
raširena fotka
lije na me žutu svjetlost tijela.
U što si se, moj bože, pretvorio?
Ali takav ti je život
i ja sam se pretvorio
u kukca-gramzljivca
u pipca-gmizavca...
Penjem na oltar trup i maz
i guz i sluz i blud i grud
i ode bog
života mog.

JEDNA ŠETNJA

Na šetnji šumom pas stane i okrene oči k meni.
Pitam ga: što hoćeš?
Da se vratimo? Kakvu opasnost slutiš?

Lovce, pse, ljude?
Pas ne odgovara, bolno me gleda.

Gledam i ja njega. Na šumskoj stazi.
Oba smo već stari.

A ništa se nigdje ne čuje. Ništa se ne vidi.
Ne vidim razloga da se vratimo,
da odustanem od šetnje samo zbog toga
što me je pas onako pogledao.
Nikakvog znaka opasnosti. Nikakvog znaka ni od čega
na šumskoj stazi.
Mrtve grane. Suho lišće. Zima.
Ali pas me uporno gleda. S molbom.

O, dobri dusi šumski, o zli dusi svjetski,
što biste s tim očima, jesu li to vaše oči?
Ne, nema opasnosti, sve je u redu, možemo naprijed.
No pas moli.

Okrećem se natrag, vraćamo se kući.
Pas vodi.

LEMUR

U pariškom Zoo-u nastamba je
kao što u Zanzibaru samba je
a u nastambi je mrak
tek infracrveno
osvjetljuje kavez
što je prazan.

Na bijeloj emajliranoj pločici piše LEMUR.

On navodno ne trpi sunčev trak
i živi samo noću
ima velike oči
a tijelo mu je mrak.

Ustvari tvrde da je proziran
i da samo izgleda da mu je tijelo crno

jer se to kroz njega vidi crno
tj. noć
a noć se opet ne vidi.

U pariškom Zoo-u možemo vidjeti životinju
koju ne možemo vidjeti
i najbolje je ne možemo vidjeti
kad je možemo vidjeti.

Na bijeloj emajliranoj pločici piše LEMUR.
Tko je to?
To znadu samo Bog i Zoo.

KROK I HIP

Korak po korak, hip po hip
dolazi kurjak, mrak i polip
Ne vjeruj njemu, nema on taj oblik
ne pitaj kakav je i kolik

Korak po korak i sve si bliže
čemu? — Previše pitaš, dragi sine
Ko otac šaljem te u ribnjak
kao tvoj najbliži noću te šaljem
u šupu po luk
a tamo je sjekira, nož i vile
otrči, uzmi i vrati se, mili
evo ti lampe
donesi luk, i one slanine
što visi, baš kao samoubojica
ne, ne boj se, glupost, evo glasno
svirat će radio, a ja sam na vratima
sve skupa trajat će jedva tren

No, evo, vratio si se, vidiš da to nije ništa
evo mi luka, evo slanine, a lampa?
Gdje je lampa? Pa kako si došao iz te tmine
sine, bez lampe, a dobro te vidim
trk, natrag po lampu, iako nije jasno
to tvoje snalaženje u mraku
gle, sad je i ovdje nestalo svjetla.

Hvala bogu da imamo slanine i luka
a tu su jaja, a tu je i tava
no gdje je ruka
i glava?

STEREOTIP OSTAVLJENOG PSA

Pokraj nebodera, na travnjaku
jedan pas već danima leži
i svakog prolaznika uporno gleda
ne bi li ga uzeo k sebi.

Priča za čitanku ili podlistak

jedan pas već danima leži
i moli da ga netko uzme k sebi.

Vitla se veliko, prljavo lišće
pas zna da je jesen
krajnji je čas da ga netko uzme k sebi.

O svakom prolazniku razmišlja:
ovaj je debeljuškast i dobroćudan, ali u duši gadna zmija
ovaj tanak kao zmija i stvarno je zmija
ova nasmiješena domaćica je inače prava zmija.

Nitko ne će da uzme psa k sebi.

Pas je konačno siguran da će umrijeti
da će na tom travnjaku ostati ležati
dok se u hrpicu perja-dlake-brabonjaka ne pretvori.

Pa ga više ne zanima hoće li ga netko uzeti
nego tko je sve zmija.

UNUTAR VANI

Zima. Topla soba. TV.
Iza deset centimetara zida
sur, plav, ukrasni kamen u vrtu.
Sam led. Uz njega biljk do biljka.

Bivši cvijet sad puše ledeni oblak.
Crknuo je jež. Zmija je mrtvi kolač.
Iza zida opći, studeni smak.
Ovdje pohotni, topli lik do lika,
havaj, plaž, ljub do ljuba.

Da ruku pružim kroz zid
dotaknuo bih šilj do šilja
mokrih, studnih, mrtvih,
zimskih bića, stidnih vila
taj kam, taj biljk
zemlje grum.

Da ruku pružim

mogao bih ugasiti TV.
Dosta sjajnih slika, nek crkne
film.
Daj da srušim taj zid, daj da krenem
u mamu-maglu
u zimski zim.

Ali to se zapravo ne traži
Vani je Unutra na straži.

PLAŠT ŽALOSTI

Od šiljka svijeta čuva me omotač žalosti
one posebne, moje.

Nisam je skrojio, nisam je kupio
samo jednog dana kad su mi sve osporili
kad su mi sve oduzeli
odjednom vidjeh

ostao mi je plašt
žalosti.

Ja ga obično nazivam zlatnim
pipam po njemu draguljčice i srmen vez
ja sam u njemu plav
ja sam u njemu div
divni, divni.

Dok ne postane mrak, jer je on plašt moje žalosti
sva moja slabost, moja bolest
pokrov u kojem će me ukopat
on je moja usahla ruka
kraća noga
no nema takve ljubavi, no što je pruža usahla ruka.

Zar je onda čudo, da druge svjetske nedaće ne osjećam
od boli te spašava samo žalost
od smrti ukop.

Podno zidina svjetskih spavam umotan u svoj plašt
a zima je, i mrak je, i posječen sam ranom.
No ništa. Jutro je. Sačuvao me plašt
sačuvala me moja žalost.

ŠTO JE TO BILO

Bila je to vrlo čudna ljubav
osjetio sam odjednom da sam zaljubljen
a još te nisam poznavao
niti upoznao
do danas

a bio sam vrlo zaljubljen
pupoljci su praskali, mjesec lijevao
kante živog kreča
kao od šale digao sam zadnji kraj auta
ulazio u bilokoji vlak
rekao direktoru da je nitkov

kako sam tada bio divan čovjek
cure su mi telefonirale svaki dan
prodavači birali najbolju robu
stare tete ulijevale dupli šeri
ma mogao sam sve, htio sve
Zagreb se osuo biserima
zemlja planula zlatom

a još te nisam upoznao
o, sveto stanje PRIJE
sâm, bez ikoga, a prepun ljubavi
za one sitne, sitne
pomake u mezgri
za prvo nadimanje plime riznica
za cvil poklopca
na sanduku žeženog
za sve
što ti nisi bila.
Hvala ti što te nema.

SVETKOVINA

Izvanredna prikazo
festivalu
sjajna orgijo
procesijo plašteva, talara, odeždi
ne zamakni još u tminu
potraj
raju!

Fanfare i talambasi
cimbali
blještava svilo
bokorje zlatnih resa
grozdovi srebrnih zvončiča
cingi-lingi
dajte
zvečite, zvonite, kriještite...

Evo već se primiče posljednja kohorta
krabulja i kraljeva

još zrak puca od dima i glazbe
a već

Ne, traji, sjajna olujino
i gle ponovno tristatrideset barjaka
slapi kineske svile
sapi mongolskih konja
i oštar mač rimski.

Ne, imate krivo, priča-povorka se ne završava
već nastavlja, jer istinski SJAJ
je vječni nastavak.

ŽIVOTINJE

Životinje razgone svijet očnim iskrenjem
dupe im smrdi, uši im smrde
od bakterija, od parazita, od bjesnila
ali kažu: mi moramo živjeti
mi moramo živjeti.

I kost
i kruh
i mes(o)
i vod(a)
i trag
i vlag(a)
to je pas.

On naprosto mora živjeti.
Nek' smrdi, nek' laje, nek' gnjavi
nek' naš život krade
on mora okretati kotače nogu i radio-aparat glave
on odgrće naš poplon, oduzima jastuk
otima nam ženu, lancem veže dijete
taj pas
istuče nas korbačem za pse.

Živite, bogati, životinje!
Daj im mes
daj im kruh

pa ćeš od njih dobit bijes
i duh
daj im svoj jednosobni stan
tri na tri
pet na pet
pa ćeš dobit psa na čovjeka
čovjeka po psu.

Upravo jedan laje tečaj življenja.

MOTORI

Kroz opći jad promiču žuti auti.
Noću, iza sna, mislim: smrt je zavládala
ali gle, iz daljine kašlje motor.
Pustoš je, kraj svijeta
ali sto kubika bruji
Apokalipsa
ali bura kroz auspuh.

Živjeti sa ženom, s drugom
prošlost je.
Sad živim s motorima
i nema takve smrti da motor ne doleti
i nema takve krize koju motor ne pregrmi.

To su ti stvari.

Otvorim vrata, a kroz otvor
motor
(svakoj sili otpor).

Noć je ili dan, ja ne znam, ja ne znam
no prolijeću žute i plave
stvari.
Taj nježni neživot, to limeno pašće
nad grobom mi dašće.
Dakako, sve je očajno, prolaznost i te stvari
ali osim svih tih stvari
žive samo stvari.

Svi su nam pomrli, ali umašćeni mehaničari
već se vrte nad dignutom haubom
i mrtvi motor zagrmi.

Noću u tri sata doleti motor
nježan zamašćen, užasno govorljiv
i dok u jastuk smrtnu slinu pljujem
a noć guši svaki zvuk
ja ga ipak čujem

što hoće, što hoće
grohoće, grohoće
klipovi, osovine
a toliki se bune na te jadne životinje
pretvorene u lim
dim
živi dokaz da su duše kovine
a smrtni nasrti
ispali zavrtnji.

PERUĆI AUTO

Perući auto odjednom vidim:
modra boja je bljesnula
svježi lak pāli
kromirane lajsne vežu me
sa srcem srebra
suncem.

Pod proljetnim nebom bez oblaka perem auto
krasan je mlaz vode iz crijeva
voda pljušti s krova
tako je puno vode s haube
sa stakala, iz crijeva, iz potoka
iz rijeke.

Živodajni sam perač auta
pod mojim deterdžentom i mlazom vode
stakla se pretvaraju u kristal
hauba u modri plašt
zlatne kraljevine.

Ma ima taj lim dušu
prosto mi šapće zahvalnicu
guma, staklo, krom
od sreće cvjeta moj putujući dom.

Za razliku od živih, mrtvi će nam zahvaliti s ganućem
dajte im vodu
trljajte ih spužvom
i krasan mrtvac će vas pogledati divnim očima
gdje ima vatre ima i dima
gdje ima Boga ima i lima.

VEČERNJI IZLASCI

Večernji izlasci su mi se prorijedili
tko će na zimu, kišu
u kino, na loš film
u kafić na kiseliš?

Večernji izlasci, za vas sam živio
za vas sam učio, polagao
gulio uredske stolove, tisuće izvještaja
tisuće zapisnika pisao
i sada vidim: izlazite uvečer sami.

Što se to zbilo s večernjim izlaskom večernjeg izlaska
da li se dobro zabavlja
bez mene?

O, da li itko u liku lika bezlične imenice
večernjeg izlaska
vidi lik
mene?

Vezan za naslonjač i televizor
ja samo nijemo gledam taj dupli, taj trostruki
taj višestranični prizor.

Večer stavlja pečat i katanac
na moj lanac

potpis: Samac.

BOLEST

Nije u bolesti ništa toliko zastrašujuće
koliko nepotrebnost.

Imali smo planove
imali smo svoje mame-mamove
imali smo svoje ljube-ljubice
a sad nas je krevet napao
a sad nas je visok termometar spopao.
Zapreka!

Na bolest nisam računao
zaklopio je račun
moj otvoreni račun.

Antimatematika!

Jednim skokom si iza zadnjih linija Smrti
preskočila ju je bolest.

Na tankim, dugim nogama
čaplja
na ljepljivim, kratkim
žaba.

Sa mnom na leđima bolest skače po sobi
moram obaviti sto skokova
sto sklekova, sto stupnjeva
termometra.

I kad ozdravim, želim zaboraviti
ali u dnu moje sobe-sebe
čuči noj
žaba, čaplja.

Čudne životinje moje bolesti.
Skokovi, skokovi
nad pijeskom, nad ribnjacima.
Kocke, kocke
na mramornom podu prijema.

Čuvaj se opalnih krljušti tanke noge
čuvaj se zlatne kocke skoka
udar u glavu, lom srca
preskočit će u skokoviti kockarluk.

Gdje ćeš samo blejati, slinu štrcat
a o normalnom životu neće biti ni govora.

KINESKI PAVILJON

Na Velesajmu je Kineski paviljon
u kojem Kinezi jedne godine izlažu, druge ne
ovisno o odnosima.
Iz daleka se vidi, zeleno-zlatna keramika
šiljasti lukovi, ma baš onako kineski
čovjeka koji čita podsjeća na Mishimin »Zlatni hram«.

Veljača. Pusta kiša curi.
Iz tramvaja gledam Kineski paviljon
u sivi grad udaren kao šaka u oko
kao čempres u pustinji.

Šta, šta, šta da radimo s Kineskim paviljonom
s njegovim lukovima, s njegovim zmajevima?
Šta, šta s njim
Šta, šta s njim
raspravljaju uzbuđene čistačice
u plavim kutama koje svakog jutra
pomeću prašinu nadošlu niodakle, iz Kine...

Šta sa zelenom caklinom
šta s fajansom
šta s lampionima
šta s pticama, lavovima, grifonima?

U Kineskom paviljonu prebiva samo suho lišće
stanuje miš
boravi golub
guče čistačica.

Zapovijeda nam
pečati naš pakao
Zeleni zmaj.

GOSPODIN LADOVIĆ

Promatram na svom stolu nepoznatu stvarcu
koja je ostala od gospodina Ladovića
to je starinsko stolno zvonce, izgleda ovako
i ovako
postolje mu je secesionistički ornamentirano.

Jadni gospodin Ladović.

Našli smo mu se u bolesti
pa nam je ovo dao.
I sad ga nema
na mom stolu živi mali gospodin Ladović.

Stvarca je bezvrijedna, k tome i ne radi
ne zvoni
zamukla je zajedno s vlasnikom.
Ali ja strpljivo s nje brišem prašinu
i čuvam je.

Čuvam to sobno zvonce. Bogzna zašto.
Zadržao sam ga na samom rubu tmine
u koju stvari pūze.
Nedavno ormar
neki dan stolac
ostali su na pola
mrak ih ūze.

Pogladim katkad prstima hladnu mjed
trebalo bi ga očistiti do sjaja
dati da se popravi
da oživi, da pozvoni.
Možda bi onda iz mraka došao jadni gospodin Ladović.

KIOSK

Znam da je tu na raskršću bio kiosk
ali sad ga, za inat, nema
pa jučer sam ga vidio
Vjesnikov
od onih gdje uz novine i cigarete
ima i bombona
no nema ga.

Ma čekaj, kako, evo sklapam oči
i točno ga vidim: prašnjav
zatvoren rešetkastom žicom sa svih strana
osim gdje je prozorčić
iza kojeg je stariji prodavačić
ali sad ga nema.

Nemoguće da sam se zabunio
točno tu, između dvije lipe, ispred restorana
na raskršću te-i-te i te-i-te ulice
ali sad je tu samo blato
koje opipavam potplatom
nema tu kioska.

Osim ako je postao sasvim mali
pa se krije u grumenu blata
između prazne kutije cigareta i zgužvane papirnate maramice.
Čekaj, vidim tu nešto kao školjku puža
kiošče, kioščiću, jesi li to ti?
jesi li to malo blistavo u grumenu blata?

I što sam drugo mogao nego kleknuti
i pomnjivo razgledali — tako je, to je bio kiosk!

Ma mogao sam proći pokraj njega, mogao sam —
no, hajde, poslije o tomu, a sada
stajalo me je velikog truda s malog šalterčića
uzeti novinice ne veće od pivskog poklopca

i to je preveliko, kakvi, manje, mnogo manje
kao etiketica s bočice lijeka
ne, kupon kino-karte
ne, poštanska marka

pola marke
ne, ni to!

Iz najmanjeg kioska na svijetu ponio sam kući
sićušni komadić ništavila
i stavivši ga pod ogromnu leću
pročitao sam na zadnjoj stranici nonparel-vijest

NESTANI!

Dalibor Cvitan

TRI KRATKE PRIČE

HRIDINE

Cijelo jutro i dio poslijepodneva proveli smo među vinogradima sjedeći pred klijeti od hrastovih balvana, na osoju nad dalekim vidicima niz valove brežuljaka što su se spuštali prema ravnicama. Grožđe je sazrijevalo na trsju. Zujale su ose i pčele skupljajući slador s već dozrelih boba. Nismo razgovarali ni o čemu. Leđa oslonjenih na tople, suncem ugrijane daske sudjelovali smo u sveopćem trajanju kao da ne kuca bilo prolaženja.

Kada se zemlja svojom vrtnjom već okrenula i prijetila da lice pruži prostranstvu svemira, da ga natopi mrakom, pripremismo se da pođemo. Ne znam zbog čega smo odlučili da krenemo pješice, iako je pred nama bila udaljenost od četrdesetak kilometara do našega grada. Činilo mi se da je to bilo neminovno i čak izvan našeg razmišljanja. No ubrzo je blagog, valovitog krajolika nestalo i njega su smijenile gorske klisure, visoki isponi, izvanredno pobrkani, nakazni, neprirodni stošci što su se zgomilali rastavljeni iskrivljenim, dubokim ponorima koji su se isprepletali kao mreža nedoglednih bezdana. Hodali smo i imali u ruci svaki svoj štap i na leđima naprtnjaču, a u nama je vladalo čuđenje koje nije nalazilo izraza u riječima, no u kojem nije bilo ni traga prosvjeda. Niz prijevoje i kroz usjeke među planinama na mahove su hujale vjetrine, ali se između smeđe-crnih i sve kamenitijih stijena, ondje gdje iza njih nije pogled zatvarao novi, udaljeniji skup brdina, razabirala daleka plavet nebesa. Koračali smo šutke, no odjednom moj pratilac poskoči ustranu na stazi kojom smo išli, kao da želi izbjeći nekom naletu sa svoje desne strane, te smjesta zatim, bez riječi, uze uzagrapce trčati bez ikakva objašnjenja. Ugledao sam ga kako neviđenom brzinom odlazi susjednom strminom nekamo daleko, a u tom trenutku, iz poza-

dine koju nisam vidio, odozgo, kroz sedlo među dvama kamenim čunjevima, navrije snježna lavina rušeći se uz gromku tutnjavu jarugom koja je padala nekamo u bezdan. Mimoišla me je, možda i zbog toga što sam se trzajem sklonuo ustranu, a imao sam osjećaj da se i moj pratilac svojim naglim bijegom uz kosinu spasio. Ali on je trčao i dalje, postajao sve manji, vijugao nekim već dalekim i nerazpoznatljivim stazama, s planine na planinu, i nestajao. Ispunjala me je neka ojađenost što me nije upozorio na lavinu koju je, valjda po tutnjavi, razabrao unaprijed i što je trčao, otišao tako neopozivo, bez riječi i bez pozdrava, vjerojatno zauvijek, a da nije bilo moguće shvatiti ni kamo, ni u koji svijet. A i lavina nije bila ono što jest u visokim planinama: odron snijega s ledenjaka i dubokih sagova bjeline što pokrivaju vrhove i doline među njima, nego više neki zapuh, poslan zlosretnom jarošću, kao ljutnja strahotnog krajolika na našu prisutnost. Tako sad poslije orljave survavanja lavine u dubinu, krajolik ostade miran: hridinast, golem svojom mrkom brdovitošću, tuđ, neprijatan i strašan. Sad sam bio potpuno sam, sa štapom u ruci i naprtnjačom na leđima, a teške, okovane cipele, kakvih nisam imao na sebi u onom ljupkom vinogradu, niti sam u njima pošao na put povratka, kresale su pri koraćanju iskre iz kremena tla pod mojim nogama. U meni je još i dalje postojao neki ostatak čuđenja, ali bez ikakva osporavanja neminovnosti onoga što se događalo. Napredovao sam stazom koja je vijugala. Nije bilo nade, a ja to nisam ni očekivao, da bih mogao naići na ikoga živa. Pa ipak, nekom stazom koja se ulijevala u moju, sa strane, a da nisam mogao razabrati kojom ravni, kojom razinom i odakle, iziđoše u svom kretanju meni ususret starac, dječarac i konjče. Obradovao sam se što ću nekog moći upitati gdje sam i kojim smjerom treba da krenem dalje kako bih izišao iz kaotičnog spleta brdina i sišao nekamo k ravnicama, odakle postoji put pitomim krajolikom prema mome zavičaju. I starac mi zaista reče: evo, ovuda, ovim zavojem staze, oko hridine, a zatim se otvara put kojim je nemoguće odlutati. Pa ode nekamo meni straga i zdesna, u neku guduru iz koje sam još trenutak čuo klepet klepke o vratu njegova konjčeta. Osta mi pred očima njegovo mršavo, izbrazdano lice i nijemi, raskolačeni, crnooki pogled djeteta. Stajao sam sve dok se čula klepka, a onda pođoh krešujući kamenje cipelama. Zaobiđoh liticu, no za njom staza uđe u uzak usjek koji je završavao teškim vratima, a njih nije bilo moguće ni na koji način zaobići. Ta je staza bila bezizlaz i starac me je poslao preda nj. Zašto? Zbog čega? I kamo je on sam otišao? Ta njegova staza sigurno nije vodila do jednakog bespuća. Bio sam veoma smu-

ćen. U sebi nisam nalazio nikakva rješenja, a i starčeva zloguka uputa ispunjala me jadom i gorčinom. Stajao sam i promatrao vrata i njihovu zaglavljenost u okvir kamene stijene, i gore, i s obiju strana. Nisam bio kadar doumiti od kakve je građe, no bila je si-va, mrka i crna kao i kakvoća hridine u kojoj su bila ušarnirena i zamandaljena. Sve je bilo neprolazan bedem, vertikalni i visok u nedogled, a širina mu se obiju strana svijala nad ponorima. Nije preostalo drugo nego vratiti se do raskršća, gdje je na moj prvobitni put izišao starac. Ondje sam mogao nastaviti istim smjerom koji sam odlučio izmijeniti starčevim savjetom, u nadi da bolje od mene poznaje klanice fantastičnog gorja. Ondje stadoh, a noge mi zatim krenuše dalje. Put je, činilo se, malko silazio, i to je pobuđivalo nade te podoh žustrije. Zaobišavši jednu hrid, staza se šuljala kosinom, a onda opet zaobiđe gromadu kamena. Preda mnom je zjapila duboka jaruga kojom je naniže, naglom strminom, padao potok jačajući sve više. Prignuo sam se nada nj da sagledam kamo odlazi, u nadi da ću moći ući u nj i njegovim slapom stići u ravnice, u polja, bujna i plodonosna, koja natapa. Ali jaruga u koju je upadao bivala je u daljini sve uža, sve mračnija, i njegova se vodena sadržina u tom sužavanju pretvarala u snažnu bujicu, duboku, naglu i žestoku, kojom nije bilo moguće silaziti bez pada, preplavlivanja i utapljanja zbog udara u šiljate hridi i kamenje. A tijekom njezin tonuo je u sve dublju tamu, bez rasvjetljivanja koje bi se naziralo negdje, u ma kako udaljenom izlazu iz grotla kamenja i litica. Tako sam, u bezizlaz sjeo na hrid, na kameni izbrežak. Pomislio sam da se vratim i osvrnuo unazad. Ali kaos brdskih ispona bio je nerazmrsiv i nije bilo nade da se nađu staze kojima sam došao. A spuštao se suton i naviještala noć i mrak. Snivam li ja to svoju smrt? U prošlosti, napuštenoj po sunčanu sjaju, nakon slasti počinka i mira, napustio me prijatelj i ostavio sama. Možda je njegova staza kojom je iščezao bio put života, smjer izlaska iz kobi koja me je čekala. Možda je starac, obišavši me iza leđa, zajedno s konjčetom i dječarcem, također išao u život, jer mu još nije došao kraj, a mene je uputio u bezizlaz, pred vrata koja su dokidala i okončavala svaki dalji put. Pa ipak, ni tada još nije nastupio svršetak. Oporavio sam se od posljednjeg otkucaja srca, vratio unatrag snagom koju sam još odnekle smogao, da bih najzad stao nad jarugu, prignuo se nad nju i ugledao bezdan u koji se lila crna bujica koju u tami ponora guta konačni mrak.

Prestravljen i utučen bespomoćem, opkoljen bedemima besputnih hridi, sjedio sam na kamenom balvanu. Nad ponorom, nad gudurovom i vododerinom što se rušila u zjalo tame. Ali, zar nisam

sjedio? I u sebi sagledavao more jada? Zapažao sam ga i odmjeravao svu svoju bol. Dakle, još jesam. O, pa ima i sutrašnjeg dana, kad neće biti mraka i kad će biti moguće razlučiti splet padina i gorja. Staze će postati vidne. Ta to je put kojim sam i došao dotle. Bit će moguće vratiti se natrag, sve do raskršća na kom se drugamo vinuo moj prijatelj. A na iskonu tih staza su vinogradi i zuj pčela, i topli oslon na stijenku klijeti koju obasjava sunčani sjaj. Treba tek probdjeti noć, ma kako, u zaklonu hridi, makar i u studeni i jezi što progriza kosti.

Svjetlost se prokrala kroz reške među daskama što su zatvarale prozorska okna. Mirisala je trava: još nepotpuno isušena stelja na sjeniku, pod strehom klijeti krcate bačvama što su čekale da ih poslije berbe i tiještenja napune slatkim sokom koji će postati vino. Zbog sutona koji se spuštao, sinoć nismo krenuli kući. Spavao sam u odjeći što sam je imao na sebi, a i moj je suputnik ležao uz mene, udaljen dva ili tri metra, dublje u tami sjenika. Svitalo je i sigurno će opet zablistati žutom toplinom preliveni zeleni obronci vinograda: taklje u savršenim nizovima i uz njih vezano trsje, krcato teškim grozdovima. Nije bilo bezdana ni gudura. Ali u meni je i dalje trajala ljuta bol zbog prijatelja koji me je napustio kad me je u svoje ruke bez milosti dohvatila kob. I zbog starca koji me je uputio u bezizlaz a sam je, meni iza leđa, krenuo stazom spasa; zbog klonulog umornog koraćanja konjčeta oborene, tužne, teške glave i stravično raskolačenog, tamnog pogleda što ga je u mene u panici uperio dječarac, znajući svu istinu koja me čeka. Naviještalo se sretno, toplo, osunčano jutro, prepuno počinka i mira. No u meni je bila rana spoznaja za koju sam znao da više neće moći zacijeliti.

KUCANJE SATA

Dugačka aleja brijestova i jablanova što su se smjenjivali svakih deset metara sa svake strane uskog kolnika, dva po dva brijesta i dva po dva jablana, protezala se u nedogled i njihov se razmak smanjivao u daljini. Prijepodneвно je sunce sa sjeveroistoka bacalo sjenu i hodanje je bilo veoma ugodno. S obiju strana aleje protezala su se polja sve do tamne šume, pa je uska perspektiva puta vezivala htijenje samo uza se i vukla naprijed bez osvrtnja nalijevo ili nadesno, pretvarajući koraćanje u put, u fatum neprestanka. Pri svakom mimoilaženju para jablanova

kao da je otkucavao trenutak koji je ostajao za leđima i pribra-
jao se odsječku svijeta i opstanka koji je odlazio u nepovrat. Užas
toga zamicanja poništavao je svaku težnju za osvrtnjem i sa-
gledavanje parova stabala koja su, zacijelo, i u prohodanom putu
sve više sužavala međusobnu razdaljinu i postajala samo uska
crta u kojoj su se obje strane aleje sjedinjavale. Ta se crta i sa-
ma sobom, bez gledanja, osjećala kao šiljak koji se počinje za-
oštravati odmah od leđa i ubada u beskraj kojeg je nestalo, ali
je teretio i tištao leđa kao breme koje je boljelo od svoga nepre-
kidnog rasta. Ali ipak, hodač je morao neprestano koračati kao
da je to nedogledna daljina pred njima zapovijedala.

Još u rano jutro zaključao je svoj neveliki dućan i krenuo. Sa-
stojao se od prednje sobe, odvojene ormarom od odjeljka u dubini
u koji se moglo ući otklanjanjem zavjese od teška sukna rebrasta
tkanja. U prednjoj sobi, u svoj je širini prostora stajao staklen
pult, sazdan od vitrina s brojnim tipovima ručnih satova što su
kucali svaki svojim tihim ritmom i pokazivali razne sate istoga
dana, zavisno o tomu kako su i kada bili stavljeni u pogon. U
desnoj trećini vitrinu je zamijenio radni stol s mnoštvom sitnog
alata: pincete, zavojnice, spiralna pera, minijturni zupčanici kru-
žna oblika, povećala i okulari, kutijice sa šarafićima, satovi u
neposrednom radu. Na oba zida, lijevo i desno, bili su ovješeni
starinski zidni satovi s njihalima, zaustavljenim i uzljuljanim,
zatvoreni u izrezbarene duge ormare od potamnjela ili žuta i
svijetlosmeđeg drva. Sve je to kucalo, tiktakalo i odmjeralo vri-
jeme, i majstor je svakog trenutka osjećao da je vrijeme tvar
koju neposredno drži u rukama i njome gospodari.

Trajalo je tako godinama, i mjerila vremena koja su obusta-
vila svoju dužnost pristizala su u njegove ruke i zatim se vra-
ćala donosiocima, i opet primorana na urednu vrtnju svojih sit-
nih kolesa koja su na ruci, u džepu ili na svom smještaju u kući
uspostavljala narušeni, dezorijentirani opstanak. Ali kucanje sato-
va nagrizzalo je u potaji mir i nade u stabilan život, u mogućnost
da se dani i noći smjenjuju bez kraja, i njegova je tjeskoba rasla.
Neka neodređena odluka se približavala, i jedne je rane, još to-
ple sunčane jeseni, ujutro radnoga dana ključem i lokotom za-
ključao vrata prostorije u kojoj je kucalo stotine satova. Sa si-
vim, svijetlim šeširom na glavi i sa štapom okrugla rukohvata
krenuo je ulicama, smiren, veoma ozbiljan i ne gledajući nikoga,
ali i ne birajući puta. Kojim je zavojima ulica ušao u dugačku
aleju, očigledno već veoma udaljenu od središta grada, pa i od
njegovih prigradskih međa, to nije zapazio. Nije osjećao ni ču-
đenje što postoji, a nije u sebi nalazio ni osjećaja da je pozna

ili prepozna je, ali ga je prožela nepobitnost da se njegovim ulaskom u tu aleju ostvarilo nešto neizbježno i da je koraćanje što je time započelo fatum prema kojem je bila usmjerena sva njegova prošlost. Nije naprezao um razmišljanjem ni tražio bilo kakvu spoznaju, nego je hodao kao da se vrši matematička, infinitezimalna operacija u kojoj je moguć samo jedan slijed brojeva koji ništa ne može mijenjati. U njemu je razotkrivao ritam otkucavanja koji ga je cijelog života opkoljavao kucajući sekundama, jednom za drugom, dokazujući da je opstojanje izbrojivo trajanje koje otkucaji pronalaze, razotkrivaju i dokazuju potrošivost koju bez njihova otkucavanja ne bi bilo moguće opaziti ni znati za nju. Pri koraćanju dugačkom alejom, tiktakanja koje mu je ispunjalo život više nije bilo, ali je sad vrijeme sjeklo i istjecalo iz vječnog trajanja ritmičko mimoilaženje stabala. Činilo se da huje mimo njega: po dva brijesta, pa zatim dva jablana, i opet dva brijesta, pa za njima dva jablana; no kako nije bilo nikakva glasa, a cesta je među njima bila bez ikakvih promjena, uvijek jednako široka i jednako smeđa, a i krajolik s obiju njenih strana istovjetna ravnica sve do šuma, hodač je počeo zapažati kako je to otkucavanje neko unutrašnje zbivanje u njemu. Sve novi i novi trenuci koje je razotkrivao trk stabala s obiju strana njegova koraćanja bilježili su se u njemu samome, i on se sve više prepuštao motrenju svoje unutrašnjosti. Ne tijela, ni utrobe, ni srčanog rada, nego neke građe koju nikad prije nije zapažao. Vid mu se mutio i on je koraćao dalje kroz obnevidjelost. Znao je da napreduje alejom sve dalje i dalje, uvijek jednako, no već nije zapažao kako otkucavanje mimoilazaka sa stablima odzvanja u njemu i broji odsječke trajanja. Vrijeme je bilo u njemu samome i njime je sama kucala ona građa koju nikad ranije nije zapažao ni znao da postoji, u svim onim prošlim vremenima kad je o vremenu svjedočilo kretanje satnih mehanizama. To novo spoznavanje počelo je pratiti isprva jedva zamjetna studen koja je postajala tjeskobom i najzad stravom. Osjećao je da se događa nešto kobno, nevezano ni sa satovima, ni s promicanjem stabala, ni s kucajima njegova srca. Osjetivši naglo klонуće u koljenima, on sjede po sredini ceste i sa čuđenjem ustanovi da je dalje ispred njega više nema, i da s obiju pobočnih strana više nema stabala. Nije bilo moguće prozrijeti što je s prostorom iznad njega a ni s ravni što se sterala sa strane. Nije to bilo ni brid, ni rub bezdana, ni granica na koju se moglo sjesti tako da noge ispod koljena vise u provaliju koja je kraj prostora. Preostajala je još jedina mogućnost da motri u sebe sama. Sada je znao da nema prostora, da je i ovo dugo koraćanje iluzija. Sto-

ga leže na rub tla, svjestan da je i vrijeme samo njegovu prolaznost: ona nepoznata tvar koju ranije nikad u sebi nije uočavao.

Sutradan ujutro, u vrijeme kad se vrata poslovnica, pekara i trgovina otvaraju, prva mušterija koja je ušla u popravljionicu satova, zatekla je njezina vlasnika, još mlada čovjeka (srednjih godina), kako čelom leži na radnom stolu koji se nadovezivao na staklenu vitrinu sa satovima i sezao sve do samoga pobočnog zida prostorije. Svi satovi su kucali, svaki svojim ritmom i različitom visinom zvukova. Jedan od onih na zidu, tamnosmeđe boje, upravo je počinjao otkucavati osam sati, ponešto u zakašnjenju za drugim mehanizmima, a i s ručnim satom čovjeka koji je ušao na vrata.

BOR

Bio je jedno od stabala što su okružavala kamenu vilu nad ulazom u zaljev. Nije bio najstariji, jer ga je stanovnik u doba gradnje zatekao ondje još tanka, već visoka, zaista, ali vitka i još glatke, posve neispucale kore kestenjaste boje s primjesom nekog skrigitog sivila. Uzdizao se u nevinosti i slavlju svoje mladosti kao da klikćući proslavlja čudesnu moć svoje sjemenke koja ga je rodila. Nije bilo moguće znati odakle je dospjela; no dogodilo se to sigurno tako da je neka od šišarki na stablima u blizini rasklopila svoje ljuščice i vjetar je zahvatio njeno krilce, providno i žiličasto kao krilce smeđastog leptira, i ponijelo je. No kako to da nije nikao nigdje drugdje, nego baš na mjestu na kom je popunio elipsu oko kamene vile koje još nije ni bilo, ostalo je neprotumačivo, kao jedna od ljupkosti raslinstva bez objašnjenja.

Stanovnik ga je zavolio od prvoga trenutka. Razdragano je promatrao i sve druge, njihova krupna stabla, raskošne krošnje, kitice zelenih iglica i mrke, gotovo crne šišarke od proteklih godina. Ali njegova je krošnja bila čudesno pravilna i oblikovala se kao dvostruki stožac: najprije, počevši od debla, širila se ukoso usmjerenim granama sve do svoje najveće širine, a zatim se, postupno i jednako pravilno sužavala, sve dok na vrhu nije stršala središnjom granom kao šiljak koji je stremio u visine, doticao ih i saobraćao samo s njima.

Dolazeći svakoga proljeća, stanovnik bi se pozdravljao sa svim raslinjem: grmljem ružmarina i lavande, stablima crnike, smrče

i planike, čempresima, travama i oleandrima, kamenom stazom među njima, promatrao koliko je što naraslo, dodirivao lišće lovora, mirisao bijele cvijetke jasmína. Ali njegovo divljenje pobuđivao je moćni, svake godine sve snažniji krug borova. Svima su rasle nove grane a jačale stare, krupnjela debela rasprskavajući omotnicu svoje kore u mnoštvo pukotina koje su je brazdale i kršile rađajući ispod ljuštore površinu sljedećega po starini goda. Ali njegov ljubimac očaravao ga je svojom pravilnošću. Iznad tla, u visini dva metra bile su mu iznikle dvije najniže grane, na suprotnim stranama debela. Za njima, svega pola metra više, nikle su i opet dvije, također na suprotnim stranama debela, ali u kružnom smještaju na razmaku od devedeset stupnjeva od prve dvije. Svaka od njih četiri i opet je, u jednakom razvrstavanju, u dva kata, protjerala svoje četiri grane, a to se bogaćenje granā i ogranaka jednakim redom oblikovalo u sve višim etažama, do najvećeg promjera krošnje, a onda su prema visini grane postajale tanje i usmjerene sve više uvis, umjesto prethodnoga širenja koso izdignutim rastom na donjoj polovici stabla.

Stanovnik je znao za fizikalna pravila dihotomnog razgranavanja, u vezi s kapilarnim uzdizanjem tekućina koja hrane vegetacione vrškove biljke i navode ih da kod borova propupaju u dva smjera koji postaju grančice. Ali on je, prije svega, bio očaran ljepotom krošnje koja se oblikovala, bez grbljenja i krivudanja grana, osjećajući u njezinu skladu svjedočanstvo vitalnosti, jer je živo žudio za daljim napretkom te biljke, svjestan njezine nevinosti: pružala je svoje korjenje u zemlju i iz nje, otopljene u vodi, crpla dušične spojeve i iz zraka usisavala ugljični dioksid. Nikom nije ništa oduzimala, nikoga oštećivala, nikom nije bila neprijatelj, nego se samo radovala svjetlosti i suncu koje mu je omogućavalo da izgrađuje živu tvar.

Kao mlado stablo, bor se pod vjetrom što je nailazio s mora povijao veoma jako, pobuđujući u stanovnika kamene vile na obronku iznad ulaza u zaljev strahovanje da će ga naleti juga slomiti, ili čak iščupati, i njegovo se svijanje doimalo kao patnja koju bi bio morao popraćivati jauk boli i straha. Ali stablo se uzdizalo, uspravljalo i smirivalo s prolaskom olujā. Stajalo bi bez pokreta, kao da samo postoji i kao da se ne događa ništa. Nisu se mogla vidjeti strujanja kroz tkiva, diobe staničja, zamećanja biljnih organa, šiški u pazusima grančica, njihovo bubrenje, sazrijevanje njihove zelene boje u smeđu, rasklapanje ljuščica i izlazak sjemenki koje će se odseliti nekamo, da budu zametak novoga života.

Ali kako su prolazile godine, ljeta i zime, stablo je bivalo sve snažnije, i krošnja se na vjetru ljuljala sve sporije, tek samim vrškom, a srednjim dijelom stabla jedva vidno. Nadvisujući sva druga stabla za nekoliko metara, ono se ljuljalo nad svima, i stanovnik je odjednom shvatio da stablo vidi sve što se događa i da se, ljuljajući se lijevo i desno, zgraža. Otada on mu se mogao povjeravati. Nije, dakako, moglo biti nikakvih riječi, jer i da su mogle biti iskazane, sve bi pokvarile. Ali iz stanovnikova ojađena srca strujala su njegova raspoloženja prema boru koji se ljuljao i on je po njegovu zgražanju znao da ga on shvaća. Tako se, svake godine sve neograničenije, razvijalo to pretakanje, jer je stanovnik neprestano dolazio sa sve težim bremenom plača, znajući da će pred njim, u krugu drugih stabala, naći mogućnost da se nijemo, samo pogledom i otvaranjem svoga srca pred njim izjada. A bor je, visok i videći daleko, slušao i primao šutke, ljuljajući svojim vrhom kad bi bilo iskazivano ono najteže, najbolnije i bez nade.

Činilo se da će smrt nadogled bora biti najlakša i da će njegov mir i zelenilo biti najmilosrdnija utjeha.

Osvanulo je novo proljeće i započelo ljeto kad je stanovnik kamene vile dospio jedinom parobrodskom vezom, u posljednjim noćnim, predjutarnjim satima u pristanište na skrajnjem jugoistoku otoka. Gotovo bez prtljaga, sam i samotan, otpješačio je iz luke do svoga boravišta. Kad je otvarao zelena vrtna vrata i kročio prvim stepenicama put zdanja, osvrnuo se k boru da ga pozdravi, žaleći i postišen u sebi što dolazi da ga rastužuje ranama što ih je donio iz svijeta i svojega grada.

Ali bor je na svom mjestu, visok i izdignut iznad svih stabala, stajao mrtav, sasušen i žut.

Došljaku je bilo kao da mu je nož probio grudi. Zateturao je i objema se rukama zadržao na rubnom zidu stubišta. Nije vjerovao još blijedu, sumračnu osvitu. Ali iznad planina na istoku promaljalo se prvo rumenilo i dan koji je svitao potvrđivao je strašnu sliku. Čovjek je odbacio prtljag, prekoračio nisku kamenu ogradu i drhtavih koljena pristupio deblu. Nije bilo nikakvih vidnih promjena, a i tlo je bilo jednako, netaknuto, kakva ga je ostavio u prošlu, kasnu jesen, odlazeći. Uzvinuo je pogled u visine tražeći ima li igdje još zelena stručka iglica, ali rđasto, smeđe žutilo uginula stabla bilo je jednako posvuda. Prestalo je živjeti, od tla sve do skrajnjega vrha. Obilazio je stablo sa svih strana, mnogo puta, ali nikakva oslonca za nadu nije bilo. Sjeo je na ogradu, podupro se podlakticama o koljena i oborene glave propadao u nepoimanje. Protekla je kasna jesen i blaga zima.

Nije bila suša, i sva su okolna stabla bila proljetno svježja i zelena. Kao da ga je teret zgrbio, uspeo se na terasu, otključao vrata, ušao u još mračnu kuću nerastvorenih kapaka, sjeo na stolac i utonuo u prazninu beznađa. No uskoro je i opet ustao: izišao u vrt, montirao napravu za zalijevanje, odvukao cijev do podnožja bora i otvorio snažni mlaz. Prao je dno debela, tlo oko njega u promjeru od nekoliko metara, u želji da ispere podnožje i, u dubini, žilje bora od mogućeg otrova koji ga je skončao, od štetočina. Nije preostajalo drugo nego čekati na učinak. Četiri puta dnevno izobilno je ispirao podnožje bora i zemljište oko njega. Preostalo vrijeme je poluispržen na ležaljci brojao sate, pa zatim i dane. Svanjivali su vedri, sunčani uranci, toplina je oblijevala sav krajolik, obje obale zaljeva. Cvijeće je cvalo, po grmlju i s grana na grane skakutale su sjenice, crnoglavke žuta trbuška, brgljezi sivih krila i kosovi raskapali tlo u traženju crvuljaka. Ali bor je ostajao jednak, osušen i mrtav. Sa sjedišta u ležaljci pogled je padao na njega, i s tog je mjesta stanovnik svakoga ljeta satima upirao pogled k njemu razmišljajući o stvarnosti svijeta; a bor bi dugo mirovao nepomičan, a onda bi se polagano, saslušavši sve i sa svoje visine, osvjedočivši se o svemu, počeo ljuljati vrhom zgražajući se zbog zbilje koja je takva, strašna i nepromjenljiva.

A sada je stajao mrtav, smeđ i žut.

Protekla su puna dva mjeseca uzaludna iščekivanja. Bol zbog prizora što se pružao s ležaljke na terasi postajao je neizdržljiv i strašan. Polagano je sazrijevala odluka da je nemoguće da sve ostane tako. Bor će morati biti posječen. Ta će praznina u srcu morati biti prihvaćena umjesto neprekidna razdiranja rane kojoj nema lijeka. Jednoga jutra došli su ljudi s motornim pilama, snažnih mišića, brzi na djelu, bez odugovlačenja, i bor je pao, preko ograde, k cesti, prekrivši je svu i doprijevši vrškom sve do obale mora. Stanovnik je promatrao kao kad se pokojnika polaže u lijes, ruke ukrštaju za posljednji počinak i zakiva pokrovac. A onda pokupiše odsječeno granje, prepiljene segmente debela. Mjesto njegova rasta ostalo je pusto, vijenac stabala probijen i šupalj.

Ali stanovnik kamene vile nije dopustio da i korijen bude iskopan. Ostao je na svom mjestu najniži dio stabla, do visine od pola metra nad razinom tla.

I tako nadodje kasna jesen, doba odlaska. A za njom i povratak proljeća, primicanje prvih ljetnih dana. Stanovnik se vratio s nadom da će iz sačuvana dijela stabla s proljećem niknuti nova mladica.

Ali otpiljena ravna ploha ostala je glatka, bez obnove života. Poraz je morao biti priznat kao konačan. Stanovnik je često milovao ostatak debla i grlio ga objema rukama. Nakon mjesec dana tugovanja dođoše i opet ljudi i uzeše mjeru. Od nekog drugog stabla, posječenog negdje drugdje, u nepoznatim šumama, načiniše nisku, polukružnu klupčicu, koja je u udaljenosti od tridesetak centimetara obujimala deblo s njegova zapadnog oboda. Stanovnik je sjedao na nju i ponekad grudima padao na površinu tako oblikovana stola, grleći ga objema rukama. Kad bi se uspravio, pogled se upravljao prema daljinama otvorena mora, odakle je nekoć dopirao vjetar koji je uzljuljavao krošnju bora u danima njegova života.

Za mjeseci koji su potrajali do ponovna odlaska, do jeseni pune kiša i ljutih naleta juga, stanovnik je s te klupe, na ostatku odsječena bora, kao stolu punom razumijevanja i poticaja, ispisao ciklus tuga i bespomoćnih očaja u »nestvarnim pričama«.

Miroslav Brandt

GRLE

Dragi Milane!

Danas sam u kasno poslijepodne stigao u Žive Vodice. Odlučih se napokon da u živac-kamen nad prazidom Bralića uklešem imena svojih predaka, da sredim sve prijašnje zapise o njima, a tako i bilješke o svojim boravcima ovdje, te da ti sve to, kako i obećah, već jednom pošaljem. Nadam se da ćeš u tomu, zahvaljujući Vranetinoj knjizi, predaji podgorskih Bralića i mojem sjećanju i proučavanju, naći živu povijest jednoga podgorskog roda u kojem se, vjerujem, na neki način zrcali život Podgorja u zadnja dva i po stoljeća. U povijesnoj okosnici Bralića naći ćeš, mislim, više povezanosti, a što se tiče ovoga našeg vremena, ne traži puno unutarnje veze i cjelovitosti jer ih nema, nažalost, ni u rasutome Podgorju. Njegova je sadašnjost rasuta u krpice. Ne traži dakle njegovu cjelovitost kao što se ište živi kup na gumnu kad postoji tek rasuto zrnje, niti se zahtijeva jezero gdje su ostale tek nepovezane lokvice. Sve će u tom dijelu mojih zapisa biti razlomljeno, torzično kao i samo Podgorje u ovom vremenu. Svoj sam objektiv usmjeravao i još ću ga usmjeravati sad amo-sad tamo, i to različito dugo i s različitom izoštrenosti: tako nastaju raznobojni kamenčići, ali ćeš i od njih, nadam se, moći složiti današnji podgorski mozaik. Tek da se malo ispravim: taj se objektiv nekako i sam usmjeravao s godinama i mijenama i tako se stvarala podloga za ove zapise... Ljudsko Podgorje, o kojem ću govoriti, još povezuje samo krajina u sve umornijem sjećanju osjenčanu spoznajom o uzaludnoj borbi ljudskih znakova s golom prirodom, neizmjernim vremenom, zaboravom, smrti... Da, ovdje pod Velebitom i nad pustim morem, gdje se u svemoći prirode utapaju stabi ljudski znakovi, osjetiš se na rubu iskonske nesigurnosti, na granici nesreće zbog neuspjeha ljudskih napora i toliko, gotovo besmislene patnje...

Tražio sam Podgorje, koje gotovo i nema sadašnjosti, tražio sam mu arteriju nade — ikakvu moguću budućnost, ali mi se uvijek tu nametalo proteklo i kozmičko vrijeme... Jednom sam u buran dan sa senjskog Trbušnjaka, ispod kule Nehaj, vidio velebitsko gorje graničarskim i uskočkim očima... Vrijeme se nekim čudom pomaklo za stoljeća... Nad cijelim obzorjem planine digao se krvav nepomičan oblak, visok za još jednu goru: odatle će sad-na, iz jednog od razvaljenih sedala, banuti paki i ljuti martolozi... Jer, tamo je, za tim gorskim grebenom — Tursko Carstvo pod-muklim i nejasnih nauma...

A druge su slike s nekoga kasnijeg puta zrakoplovom...

Pod krilima ti planina kao posuta finim šećerom... Cesta paše brijeg poput bijela končića. Iz pospana mira izranjaju otoci — zlatno grumenje... Sletjeti dolje u taj svijet šutnje, u podgorske noći pune mirna sna... Spustiti se na nekošene trave tvrdače — među plohe šuma, gdje ti je djed tocilio sjekiru, gdje uz vječne šume vrijeme kipari svoje litice... Sve te to vuče, bočno od smjera letenja: naći se u svijetu neobranosti gdje su zalegle godine tišine. Savršena prozirnost u gorska jutra kad se jedva zarumeni vršak litice... U tihoti neizmjerena vremena vidiš bilje, kamenje, a zemlja odiše svježinom neobranih godina. U prostoru — sloboda gotovo bez granice. Pa niz kršine silaziš u Podgorje... Sa zidova, iz bilja, iz svega struje otvorene radosti kojih nikad nije dovoljno... Slatko te bole svi pejzaži vremena, daleki životi koje nećeš živjeti... I ne možeš shvatiti što te vječno zove u taj sušni krš gdje ti preci sanjahu poljevitte zemlje... U čistoći neobranosti vidiš već zaboravljenu tratinu i novo stabalce, nove grane, plodove i sve obnovljeno rastom — kao u vrijeme djetinjstva i mladosti — još jedno rađanje svijeta...

Dragi Milane, sad me evo tu, u čvrstoj nakani i želji da vidik s Trbušnjaka dovedem u vezu sa živim slikama i sjećanjima u onoj neobičnoj prilici kad zemlja pod krilima letila brzo iščezava iz vidika...

Mislim da ću ovdje provesti devet dana. Tako sam planirao, no vidjet će se još.

Srdačno te pozdravlja Tvoj Franjo

PRVI DAN

Dopodnevni zapisi

Ovdje, u prohladnoj sobi, evo slijede zapisi o dopodnevnom boravku i radu pod Bralić prazidom.

U pokošen vrteljak nad kućom ušao sam jutros sa svrdlom i lakim čekićem u rukama. Srpanjska još noćna smirenost i šutnja. Sjedam na klupicu pred pločom živca kamena u koji ću uklesati imena svojih predaka: njih sedam u redu vremena. Bilo bi ih manje na budućem popisu, bilo bi kraće sjećanje da nije Vranetine knjige, ali o tom poslije... Sa zračnom mi strujom — odozgo preko zida Bralića — između rašeljke i šljivica dopire miris sasušениh trava. Prije no što svojim kljucanjem razbijem tišinu, promatram taj prazid mojih djedova, utonuo u šikaru, u more divoloze i rastićenih šljivica. Pod njim su se Bralići, među njima i ovi koji će biti na mom popisu, igrali, veselili i patili; njemu su se iz svijeta vraćali kao svome znaku. Zid im je kuću zatvarao sa sjevera i istoka, branio od bure, od vode i kamenja iz točila; branio ju je od zvijeri i hajduka i bio čvrsta granica između doma Bralića i gorske stihije. A na drugu stranu otvarao im se svijet zimskog sunca s juga i ljetnog sa zapada. Tu su se pod tim prazidom dva i po stoljeća rađali i umirali, odatle polazili u svijet i vraćali se ovamo... Tako sam se i ja, posljednji od Bralića iz ove kuće, vraćao jedne jeseni uz Grlinu ulicu, vraćao sam se iz grada umoran i iščašen... Tu me zaustavi ravnomjerno slijetanje mirijada lišća s podivljalih šljivica iz Jadrina vrta... Cesta je na tren utihla, i u toj selidbi otkinuta lišća preko obrušenih plotova i mrtvih kućišta otkrilo mi se neizmjerно vrijeme...

Gledao sam preko divoloze i paviti svoj oronuli dom pod zidom Bralića, mojih predaka i rasute rodbine... To moje dvorište s mravljim stazama i obrušenim kamenjem uz koje su rasuti bodljasti plodovi turice, ova kuća s roditeljima koji sve uređuju, moje sestre i sva rodbina, njive i vrtovi s voćkama i drugim stablima, vidik kršine i otokā, i gore visoko — sunce, mjesec, zvijezde, a nad svime ovim strogi dragi Bog — sve je to kako jest i kako mora biti, i oduvijek je tako i bit će zauvijek... samo naše, samo s nama, samo radi nas. I nikako drukčije ni biti ne može... Tako je ovaj svijet vidjelo moje djetinstvo. A sad, kad je kuća zatvorena skoro cijelu godinu, kad su njive nestale pod šumama i pijeskom divljih bujica, kad se rasula sva svojta i rodbina, a moji roditelji zauvijek se udomili kod Sv. Nikole, sad svi naponi, sve radnje i htienia ne mogu vratiti onaj svijet što neumitno izmiče, što se svaki dan otuđuje u beščutan svemir... A ja sam ovdje, na zemlji Bralića, samo kratkotrajan i umoran prolaznika.

Ja i staro Podgorje dva smo bića na odlasku. I možda zato, umirući zajedno, tako prijanjamo jedno uz drugo. U želji da ojezgrim smislom taj rasuti život koji mi se uporno pojavljuje odjecima i fragmentima, tražio sam mu i tražim smisaono središte i cilj kre-

tanja. No nisam ih našao. Sav će ishod duga traženja biti ova ploča sa sedam imena i zapisi o svakom od onih što su označeni tim imenima. Njihov je raspored u vremenu, njihov trud da ukrote goru kakva-takva okosnica smisla, a ovo što neposredno oko sebe opažam nije drugo do bespoštedni rat ljudskih znakova i neizmjer-na vremena...

U ovoj planini i po gorskim putima — negdje ispod vjetra, negdje ispod kiša, snjegova — pod naslagama svemirske tišine skriveno je doba mojih predaka. I kad bih ga čudom otkrio u njegovoj istovjetnoj tromosti, morao bih živjeti stoljeća i pratiti jednolične seobe uz goru — niz goru, krčenje i sađenje, pošasti i strah od tuđih carstava... Sa svim bih time morao živjeti tromije no što stvarno živim, pa iz toga i zaključujem da taj život mojih djedova kao i sve što je bilo i što će biti pristaje u potpunosti samo svome vremenu. I tu je moja utjeha. A kad bi se sav taj život čudom sabio u kratko vrijeme, od brojnih bi glasova nastala prava grmljava, od uzdaha vjetar, od kretnji — uzbibana šuma. I što tu tražim zapravo? Nekakve vrške njihova života, ono što vrijedi sačuvati, ono što je u njihovu životu besmrtno...

Po crtama izvučenim olovkom počeh svdrlom izbijati kamen...

Sunce zlati otoke i plavi drmune na ovoj strani Gorskoga kanala, a more zaleгло u srpanjski mir kao nahuknuto zrcalo... Ključam u vruće čelo, svrdla, već znojnih, zaprašenih ruku, i vidim dva gotova slova: GR...

Naposljetku Sunce puno isjaji u razvali Grede i Kuka, te postaje pretoplo. No ja već radosno gledam na ploči prvo od sedam imena: GRLE.

A sad ću čitati i sređivati sve što sam dosad napisao o pretku tog imena.

DOLAZAK U NEOBRANU ZEMLJU

Uz bunar su na tlo položili šarenu suknenu torbu i redom klecali na nju, pili svježu vodu, ogledajući potom u vodi svoja brkata, preplanula lica; zatim su rukama i rukavima košulja opširno bri-sali brkove, usta i obraze...

Grle je pio s druge strane bunara, kleknuvši na kamenu ploču, i dugo se ogledao u vodi. A voda je duboka i prozirna, u njoj se zrcali Sunce s hrastovom krošnjom i modrim nebom među grana-ma. Perina glava, okrenuta dolje u nebo, velikim nosom i dijelom lica stalno klima kao da nešto potvrđuje a Jurko se u bijelim hlačama ogleda sunovraćen u vodi kao zalijepljen nogama gore za

zemlju... Blizu otvorena bunara plitkom površinom vode kao u kakvu proširenu pojilu jure crni punoglavci...

Kad su se svi Bralići iz ove izvidnice po prvi put napili te podgorske vode, posjedali su na travu što je — nekošena i nepašena poldrug stoljeća — u debelim naslagama umirala u vlastitom obilju. U sjeni golemih brestova uz bunar, započe prvo dogovaranje.

— Eto, doveli su nas do vode da nas lakše namame... Samo, da nas ne privedu žedne priko vode — reče crni Jurko i dirne jagodicama guste svodove svojih obrva a lice mu je sad pokušavalo poprimiti izraz mudre zabrinutosti.

— Čekaj, Jurko, nisi li se napija? — oglasi se Ivan, najstariji od svih, i podigne prste do visoka čela pa ih premetne na opuštene brkove. Drugima se učini da on kao starješina želi suzbiti sumnju u smisao ove selidbe.

— Ne smiju nas privariti — doda Ivan odlučno i spusti desnicu na držak kubure.

Ostali su nato valjda odustali od svojih primjedbi i kao da su čekali da Ivan nastavi. Ali on je šutio. A Jakov se nešto neodređeno smijuljio. Činilo se da mu je od putnog napora lice stanjeno i nešto bljeđe, a onaj madež poput kupine na sljepoočici kao da je nešto nabubrio.

Ivan ipak nastavi:

— Nego, svi dobro pantite što je reka knez: »Vaše je sve između dvi drage i vrtli pod goron od Šuplje peći do Pekasovice. A što je u planini vaše, to ćete još doznati«. Eto, to je reka knez. A najvažnije je da ćemo dobiti još zemlje jerbo nas je došlo više nego što smo se dogovorili s čovikom iz Senjske kapetanije — dovrši starješina Ivan, mašući naselbenim listom u ljevici dok mu je desnica bila još uvijek na dršku kubure.

Nakon kraće šutnje, nakašlje se Pere zvani Peka i reče sa stankama u govoru:

— Ovi dija... nek bude Ivanu... kaj najstarijen od nas... i bratu mu Grli... A što se zemlje unapridak dobije, dilit ćemo nas trojica...

To rekavši, Peka tamne, ovlažene usne priljubi uz desni kažiprst u koji ga je ubo glogov trn kad je prilazio vodi. Sve su oči sad bile uprte u Pekanovu glavu kovrčave kose i nosa poput tesle.

— Ja pristajan uz ovo što je reka brat, samo da još Jakov reče što on misli — reče Jurko i pogleda Jakova.

A taj pogladi svoju ravnu kosu i mirno reče:

— Svi ste mi bratići, ali vas priman sad za rođenu braću i bit ću za svaki dogovor. Ivanu i Grli ovo pripada i po broju duša.

Tim je dogovorom za nekoliko stoljeća uglavnom zapečaćen raspored Bralića na podgorskoj zemlji.

Za to vrijeme Grle je sjedio visoko na hrastu, uzdajući se u svemu u starijeg vrata Ivana. Odozgo je gledao kako se tamo u strani Pekasovice, ispod gustih klenova sad pojavljuju, sad opet zamiču put Jablanca ljudi Senjske kapetanije i knez Lovre Milinković sa svojim čovjekom.

— Eno ji još vidin! — vikne djetinjasto Grle kao da je otkrio bogzna što.

— Neka ji, nek idu! — reče mrko Ivan i nastavi: — Ako i za nokat odstupe od dogovora, ja ću ravno starini Mesiću. Govorija san š njin u Karlobagu... On i dušu daje za našeg čovika.

— A što zbilja misliš, Ivane, o knezu i čoviku od vojske? — upita Pekan preko zalogaja.

— Prvon baren znaš što misli, a drugi ni kiseja ni veseja.

Jeli su u hladu pod brijestom, već opušteni, mirni.

— Sad ovo treba osposobit — reče Ivan, žvačući sasušeni kruh sa tvrdim sirom i gledajući gore u zapušteno selište.

— Put do vode i sve druge puteve — potvrdi Jurko brišući dlanom usta.

— A vidi kupine i trnine... kaj more — reče usporeno Pekan.

— Valja nisu imale kad narest — oglasi se blijeđi Jakov i nekim nosnim smijehom poprati svoju rečenicu.

Onda se, bez dogovora, nekako rasporediše po selištu. Penjali su se na kamenje što je gdjegdje stršilo iz poplave kupine i divoloze, oprezno stajali na ostatke zidova, motrili trnovite šikare od gloga i trnine te se usput oglašavali jedan drugomu.

— Evo, Pere, dobre zidine!

— A óde je bila livada.

— Est, a put je između oni zidova, samo ga treba prosić.

Onda su Bralići iščezli. A za dva se tjedna vratiše s ukućanima, blagom i alatom te započe sječa, kopanje i paljenje ognja. Ruke su im izgreble divlje ruže, kupine i trnine.

Pala je još jedna nesigurna noć. A vatre se u njoj nisu gasile. Svi su doselice bili još na okupu. Ležalo se ispod hrastova pod biljcima i kožama raspetim po niskim granama. I bdjele su straže uz vatre i torove. Od tih su se noćnih vatara izbezumile sve divlje oči krajine, bježeći dublje u goru s poplašanim mrakom... A vatre su plamsale i titralo svjetlo po divskim deblima i granju hrastova

— tu gdje su unedogled padale osamljene kiše i gdje je u stablima više od sto godina mrakom šumio samo podgorski vjetar.

Ivan i Grle uz pomoć rođaka tako su dugo kopali zemunicu dok nisu naišli na vlažne naslage pepela — ognjište nekih davnih žitelja... Onda nasjekoše jakih drvenih oblica, i sve jednu do druge, ukopavajući im gornje krajeve, slože kao temelj krova i na to nanesu izrezane kocke ledine. Unutarnjost su uredile Ivanova žena Manduša i kći Barica, pa je privremena nastamba bila gotova. Petnaestogodišnji Mijat, jedini Ivanov sin, bio je očaran otkrivenim pepelom te od njega pri poslu nisu imali nikakve koristi. Uvećanih očiju on je pratio slojeve pepela i mrvio na dlanu vlažno grumenje koje je možda stoljeća počivalo tu, nekoliko metara pod zemljom.

Jurko i Jakov otišli su u Senj radi novih naselbenih pisama a obitelji su privremeno smjestili Pod Kuke, kod rodbine Kurjaka, koji su izgradili već prostrane torove i privremene smještaje. Samo je Pere zvani Pekan ostao sa svojima u Živim Vodicama, u blizini bratića Grle i Ivana, i smješten pod hrastom čekao da brat Jurko i bratić Jakov riješe pitanje i njegova naselbenog lista. On je s Jurkom i Jakovom već obišao selišta koja će zasigurno njima pripasti, ali to trebaju prije vlasti potvrditi. Nadao se Pekan da će se i njegova stvar odmah riješiti, ali to se oteglo već više dana, pa on s brigom motri nazubljeno obzorje, bojeći se slaba vremena... Tako čeka i čeka bratov povratak, ne znajući što bi mogao prije početi jer su vojne vlasti protivne svakom, ma kako privremenom, zauzimanju nedodijeljene zemlje ili selišta. Imali su u takvim slučajevima loših iskustava s onima što su se tobože privremeno smještali i počinjali međusobno dijeliti zemlju. Ivan je zvao Peka i njegove u svoju i bratovu zemunicu, ali se ovaj nije htio stejšnjavati i još k tomu drugom smetati...

Ali jednog jutra udari bura sa žestokim škropcem i gotovo zimskom studeni. Ni tad se Pekanovi nisu micali od hrasta, sve dok Ivan nije, pred samu noć, po treći put došao k njima da im ponudi mjesta u svojoj i bratovoj zemunici... Bura je s kišom šumjela u divskom hrašću dok su se Pekanovi ljudi, zbijali uz golemo deblo po ogoljelu žilju, s malo uspjeha zaklanjali od krupnih kapi nošenih vjetrovom s namočenih krošanja i snižena neba... Jedni se ščunjili pod rogljima priklopljenih vreća, drugi se ovili mješinama, a neki su jednostavno nabili na glave kablove, dok se dvoje djece uvuklo pod badanj.

— Opet ti velin da se sklonite kod mene — reče Ivan već prijekorno, skrbno gledajući ispod kukuljice gunja na šutljivu hrpu stvorova kao predanih sudbini.

— Popuštiti će ovo — reče Peka svojim usporenim glasom.

— Ne smiš dopuštiti da ti ljudi ozebu i obole.

To je Ivan rekao glasom starješine, koji razoruža Pekana.

— Onda se dižite kad Ivan ne popušta.

Bez puno riječi počne se hrpa micati, uspravljati i nakon trenutka usporenosti i kao nekoga oklijevanja upute se svi za Ivanom: s rogljima, kablama i mješinama... Posljednja dvojica, najstariji Peka sinovi, među sobom ponesu mrku škrinju u kojoj su bile najvažnije potrepštine. Kraj hrasta uz gramaču ostao je samo krupni alat i pod hrastom veliki crni kotao obješen o jake komaštre.

Peka prvi uđe u prostranu zemunicu, dobro osvijetljenu rasplamtjelom vatrom uz koju su Ivanova žena i kći dočekale mokru i ozeblu Peka novu čeljad i spremale zapržak za prežganu juhu. Uspravno stojeći uz vatru, visoka je Manduša s krupnom pepeljastom pletenicom smotanom na tjemenu i osvijetljena lica skrbno gledala pridošle, a Grle i Mijat pomagali su im da se smjeste na prostrte ovčje kože i suknene vreće uz vatru. Barica sućutno opipa mokra leđa svoje mlađe rođakinje te je privede vatri da se osuši.

Onda su srkali juhu i započinjali razgovor o vremenu i selidbi.

— Čuja san da óde bura diže sve sa zemlje — reče Peka poslije topla gutljaja, dok mu je zgrbljena sjena čudno poskakivala na zidu.

— A vele da sve otruje kad udre s prolića — odgovori Ivan pritičući k vatri pregoreno drvo.

Skraja, do sama ulaza u zemunicu, sjedio je Mijat u kožuhu i komadom drveta urezivao jarak u zemljani pod usmjeravajući curak vode što je klizio niza zemljan zid.

Manduša posegne za golemim kruhom tvrde kore što je s obaju krajeva pretjecao široku dasku ugrađenu u otkop, ali se tomu živo usprotivi mršava i tamnopusna Peka nova žena:

— Nemoj, Mande, kruva imamo! — i stane razvezivati nabubrelu torbu kraj sebe...

U zemunici je postalo zagušljivo, a činilo se da se vrijeme smirilo. Grga je dugo slušao kako u mladoj zemunici diše usnula čeljad, poglela po vrećama i kožama na zemljanom podu. Čulo se nerazgovijetno mrmljanje, mljaskanje ustima i povremeni kašalj. On se obazrivo, pipavo stane iskradati van. Na punom zraku svježe noć već ublažene noći sjedne na kamen podalje od zemunice. Začudi se obilju olaštenih zviježđa kojima je nebo kipjelo. Disao je miris nekih trava dok je šutnja oko njega rasla bez granica. Između kukova kojima još nitko od Bralića nije znao imena visoko su od-

skočili i svjetlucali u čistoti neba sitni Vlašići... Na rubu gore upravo je nicala jedna sjajna zvijezda...

Grle je u ovoj noći znao da će se vratiti u Lišanj ako amo ne dođe Ivanka sa svojima. I sad ju je vidio kao onda pokraj Crkvice svetog Ilije u Lišnju: na skrletnoj kapici sjali su joj na suncu zlatnici i tiho pozvečkivali dok se gipko kretala među svijetom s nekim viškom raspoložive snage i raskošne spretnosti koja joj uvijek dopušta da bira kretnju sve bolju od bolje...

U kolovozu je veći dio Bralića odselio na nove dobivene zemlje. Jakov i Jurko odselili su sa svojima boljim putem u dva sjeverozapadna selišta: Jakov se, najdalje od svih Bralića, smjestio u Gornje Progone a Jurko na mjestu bezimenih kućišta koja će se, po njemu, poslije nazvati Jurkuša. A Pekan je sa svojima krenuo gotovo bespućem u srednjoplaninski zaselak Bristovac.

Dok su ih Grle i Ivan sa svojima gledali kako s natovarenim konjima, blagom i djecom polako zamiču — jedni tamo za glavicu punu crnih šmrika, a drugi ispod litica gorskim bespućem u visoki Samogred — u njima su se miješali čudni osjećaji: radost što Žive Vodice ostaju samo njihove i neka čemernost što se zauvijek rastaju sa svojtom i rodbinom i nikad više neće kao u Lišnju i zakratko ovdje živjeti u bliskom susjedstvu. U tom je razilasku bilo nešto od vječnog i neminovnog ljudskog udaljivanja. Doduše, između žitelja Jurkuše, Bristovca, Gornjih Progona i Živih Vodica ostat će još dugo žive povezanosti i uzajamnog potpomaganja, ali onaj stvarni razmak što dijeli te zaseoke rast će s vremenom, slabeći sve što je prisno vezalo te ljude u čvrstu zajednicu svojte i rodbinstva.

Poslije naporna prijedpodeva u kojem se sjeklo, kopalo i zidalo — svi su Ivanovi, izgrebenih nogu i ruku, polijegali pod golemi hrast na nekadašnjoj selskoj putini. Pozaspali su na vodičkim poldrug stoljeća nekošenim travama i, poput svih tadašnjih zbje-gara, spavali to dubljim snom što su dulje hodali i bili dalje od Turaka. Samo se Grle sa svojim nemirom, u velikoj šutnji krajine, uputio k vodi. Malo je pio i puno se ogledao, naravnavajući ču-perke kose i gladeći tanke ali guste brkove. Opet se u vodi zrcalilo sunce s hrastovom krošnjom i modrim nebom među granama. Zatim se slika malko mreškala i snova bistrila. Hvata ga neka ne-jasna i duboka žeđ, ali se ta ne može utažiti vodom. Nešto mu nedostaje i neka opća nedovoljnost ustaljuje se u njemu. Na trenutke je od toga bezrazložno žalostan.

»Ako Ivanka ne dođe, ja ću nazad u Lišanj. Kako je sve to čudno... dok smo bili zajedno, dok smo se vidali kod Crkve sv. Ilije, dok smo se susretali pod Mosećom, nikamo nam se nije žurilo... za sve je bilo dosta vremena... A sad ova pusta gora zajedno sa mnom kao da zove Ivanku...«

Penjao se na prvu glavicu i tamo iza crte gdje se s rubom gore spaja prošireni dio pozlaćena otoka tražio je ostavljenu zemlju i u njoj Ivanku Rukavinu. Onda se okretao utišanu selištu i nužno gledao kako se u suncu i tišini s nekim uzdrškom bjelasaju krošnje hrastova i stožastih lipa. Duša mu brzo prijanja uz ovu neobranu krajinu a pri sjećanju na Ivanku neka mu se tišma penje u grlo kao da bi sad odjednom htio živjeti sav život — i ovo tu, i ono s njom u Lišnju, i još nešto treće...

Jednoga rujanskog prijepodneva, dok su Ivan i Grle na zagrijanom pristranku prosijecali kosirima žive spletove u moru kupina i divoloza, oglasio se Jurko na povratku iz Jablanca. Svi mu se razveseliše i glasno se razgovaralo o novoj selidbi, o radu, o svojti i rodbini. Pridružili se Mijat, Manduša i Barica. A Grle od svega Jurkova govora kao melem dohvati vijest da su u Stinički Dolac doselili i Rukavine. Više nije slušao ni Jurka ni brata Ivana, pa se oprusti s Jurkom i krilato othiti na bunar. U Dočiću je gazio po busenju trave što je umirala od vlastita obilja jer tko zna otkad nije ni košena ni pašena. Nemir mu se produbio i samo je smišljao povod da ode u Stinički Dolac, ali je znao da će, ne reče li bratu sve do kraja, to sad teško postići. A još mu se nije dalo nikomu govoriti o Ivanki. A dolazi jesen, treba za blago i krmu izgraditi kakvu-takvu pojatu, treba urediti puteve i sto drugih stvari, pa bi Ivan teško mogao shvatiti čemu on, Grle, tek tako odlazi od kuće. Bratu se žuri i već je Grli u više navrata natuknuo kako su snage malene a vrijeme prekratko. Sve se to i pogoršalo otkako je na Starčević Podu vuk zaklao deset glava blaga.

Kad je ipak, i bez odlaska tamo, Grle doznao da su Rukavine u Stiničkom Docu neki drugi ljudi, sneveseli se kao nikad dotad.

Noću se iskrađao iz mlake zemunice i sjedao pod zvjezdanim nebom prateći žmirkave Vlašiće i onu osamljenu zvijezdu što sjajna isplivi iznad bezimenih kukova.

Jednom mu se uz vodu, išćahurivši se iz mladoga briješća, pridruži brat Ivan. Grle je slutio po njegovu držanju da mu namjera reći nešto važno. A Ivan i nije oklijevao:

— Čuj, brate, kako bi bilo da nađeš sebi družicu i svima nama još jedne vridne ruke.

Grle časak pošuti, nekako se u sebi osovljuje i sluteći važnost tog trenutka.

— Imam ja, Ivane, koja će mi biti družica — reče odlučno i sam sebe iznenadi jer su mu te riječi došle kao same od sebe.

— Da imaš?! — začudi se Ivan i, nagnuvši se na brestovo deblo, gleda svijetlim smeđim očima svoga mlađega brata. — A koju? — ne otrpi svoju radoznalost.

— Ivanku Rukavinu.

Nato se Ivan snuždi, spustivši pogled na zemlju.

— Ivanka je, Grle moj, u Lišnju i ko zna oće li ikad amo...

— Oće, Ivane, ako i neće njezini, oće Ivanka — reče Grle vatreno kao da u sebi samome suzbija svaku sumnju.

Ivan je gledao svoga mlađeg brata s novim zanimanjem i dok je tako, nagnut na brestovo deblo, s nekom neočekivanom produbljenom pažnjom motrio Grlin tamni kao iznutra osvijetljeni lik, odjednom shvati da će taj njegov brat Grle produžiti koljeno vodičkih Bralića, a ne on, Ivan, stariji brat i starješina svih doseljenih Bralića... U tom osvijetljenju, u toj nenadanoj spoznaji nije bilo ni truna zavisti, samo neka sjeta pri pomisli na moguću sudbinu sina Mijata.

— Dobro je, Grga! — reče Ivan, a Grle se u sebi još jednom osovi jer ga brat Ivan gotovo nikad nije kao sad oslovio punim krsnim imenom.

Išli su s vode jedan za drugim kao ljudi prilično izmijenjeni nenadanom spoznajom koja je za svakog od njih bila drukčija.

Stjepan Vukušić

ODE I SONETI

LUIGI PALAVICINI KOJA JE PALA S KONJA

Nek meleme što blāžē
priprave za te Gracije,
mirisan zavoj traže,
što pružahu ga Kiterki
kad k bezbožnome trnu
božansku nogu svrnu,

5

kad svetu Idu staše
ispunjat ludim jaukom,
a svojom kosom traše
polijevajuć ih suzama
krvave grudi svome
mladiću ciparskome.

10

Plač Āmōrā te sjetni
prati, međ Divam ligurskim
Kraljicu, Divu! Cvijetni
zavjet na oltar donose
gdje s veljeg lūka zvone
zvuci sina Latone.

15

Ples te je željan dične
gdje lahoru donašahu
mirise neobične,
kad, neposlušan kovrči,
pram ružičastu ruku
stavi na nježnu muku.

20

Tako, dok vodom plije 25
što cvijeće, kada s argivskog
pada brežuljka, lije,
Palada pram bez kacige
rukom što kaplje malom
podržava nad vâlom. 30

Milozvučan ti bješe
s usana glas izletio,
a s oči što se smiješe
Venerinih su svijetlili
ljutnja, i mir pun sklada, 35
cjelovi, plač i nada.

Ah, zašto nježno tijelo
i gipki um okrenula
na muževno si djelo?
Ti neoprezna ne slijediš 40
što i Aonke ljube,
već igre Marsa grube?

Zaludu vjetri prašne
proročki zaustavljaju
bokove, prsi strašne 45
nemirnika krilonoga,
pa uzda što ga draži
silniji kas mu traži.

Pogledi plamte, usta
dime se, trese uspravnom 50
glavom, a pjena pusta
prlja joj plašt lepršavi,
i uzdu nesigurnu,
na bijelu grud joj jurnu;

i lije znoj, a teče 55
niz vrat mu griva vijoreć;
pećine morske ječe
od nadirućeg topota
kopita, koje rasu
kamen i prah u kasu. 60

Već s obale se baca,
na krike gluh i bučanje;
do trbuha već gaca,
pliva... lakomo bujanje
pamćenje uze vodi
da ona Divu rodi. 65

No kralj se vala diže,
još tužan za Hipolitom,
i kroz put dubok stiže
iz tirenskoga kreveta: 70
mahnica suzbi toga
mig svemogući boga.

U válu konj posusta
ritnuvši se pa, užasan!
cio na bok se usta; 75
stresne te s sedla jadnicu,
na kamenu te rivu
potegnu poluživu.

Proklet kom prvom panu
na um da, prostak, provjeri 80
konju nepouzdanu
lagano tijelo ženstveno,
pa miso zla je ova
ljepoti prijetnja noval!

Sad ne bi ruže bile 85
tvog lica tol malaksale,
nit oči bi ti mile
vrebale pogled liječnika
da laskave ti nade
u lijepost opét dade. 90

Cintiji kola zlatna
jedan dan vukle košute,
no s urlika ih znatna
zvjeradi strah izludio,
pa niz litice Etne 95
Božica propast sretne.

Jalne su žiteljice
likovale na Olimpu,
jer ono vječno lice,
šutljivo i problijedjelo, 100
ovito bje u velu
na nebeskome sijelu.

No zaplaću tog dana
kad se na ples u Efezu
vratila nasmijana 105
među vjerne joj djevice,
pa ljepša još, do neba
uzáde sestra Feba.

PRIJATELJICI KOJA JE OZDRAVILA

Ko što iz morskih špilja
najdraža zvijezda Veneri
s pramima rosna milja
kroz mrakove se odbjegle
javlja, a na nebesi 5
vječna joj zraka svjetlom stazu resi,

usta božansko tijelo
s bolesničke ti postelje,
ljepošću živnu cijelo,
ljepošću zlatnom, jedinom 10
zbog koje zla su manja
smrtničkom duhu rođenom da sanja.

Na milom licu ruža
cvjeta, ja vidim, s velikih
oči se osmijeh pruža 15
prijeteći opet; budne su
uz strah i suze prave
ljubovnice i majke sumnjičave.

Ure što prije, sjetne,
donosile su lijekove 20
haljine danas, sretne,

pune dragulja ukrasnih
s likom božanstva sveta,
što rad je slavni ahejskoga dlijeta,

i koturne bjelcâte 25
i bogat nakit donose,
pa, Božice, u sate
noćne na ples zaborave
motreć te momci tada,
tebe početak i muka i nada: 30

ili kad harfu glasom
novoga sklada uresiš
i mekoputnim stasom,
kom oblik laka pomogne 35
svila, pa staneš pjeti
i poj uz tihe uzdahe ti leti

opasniji; kad cijelo
počinjuć plesat, okretno
povjeriš ćuhu tijelo, 40
neznane čari izmaknu
velu što plest se stane
s nehajnošću uz grudi uzbibane.

Kada se giblješ, bježe
kovrče spore, blistave 45
od ambrozije svježe,
opru se češlju zlatnome
i vjenčiću od ruža
što sad ti Travanj s krepkim zdravljem
pruža.

Tako se sluge žure
Amorove okò tebe 50
budeći zavist Ure.
Nek motre tužno Gracije
tko krâj ljepota stane
spominjat ti i vječnog mira dane.

Smrtnica što se brine 55
za oceanske djevice,
parazijske visine

držaše čista Artemida,
pa jelen bje pun muka
zbog duga zuja s cidonijskog lûka. 60

Po glasu porod slave
olimpijski, a prestrašen,
Božicom svijet je zove,
posveti joj elizijski
tron, lûk što gađat znade, 65
brda, i kola Lunina joj dade.

Žrtvenike Belona
nesvladiva Amazonka
dobi od Helikona;
sad ona štit i kacigu 70
rad škrte Engleske ponije
pripremajući pomamu i konje.

A ona kojoj svetom
mirtom te vidim oviti
pobožnim svojim kretom 75
kip što se diže mramoran
pred odajom ti tajnom,
pa svećenicom činiš mi se bajnom,

bje kraljicom Citere
i Cipra, na kom vječno se 80
proljetni miris stere,
vladaše sretno otočjem
što hrptom šumskih gora
vihora lome tijek i Jonskog mora.

Rodi me voda ona, 85
a duh što luta onamo
djevojka je Faona,
pa ako noćni lahori
valima blago svire,
odzvanjaju po žalu tužbe lire: 90

pun rodnog zraka, mogu,
i svetoga, na italsku
prenijeti citru strogu,

za tebe, žice eolske;
molitve žene će ti
lombardske slast, a ja ću himne pjeti. 95

VEČERI

Možda zbog toga jer si kobnog mira
slikom, tvoj dragi dolazak me plijeni,
večeri! I kad vedrih ćuh zefira
i ljetni oblak su ti naklonjeni,

i kada šlješ kroz uzduh sniježnog vira 5
nemiran mrak i dug da svemir sjeni,
sveđ siđeš zvana, pa mi srce bira
put tajni, koji blago pružaš meni.

Zbog tebe svojom mišlju tragom plinem
što vodi vječnom ništa; a međutim 10
bježi to vrijeme zlo, i s njime krda

muka, zbog kojih uza nj skupa ginem;
a dok ja mir tvoj gledam, spava, ćutim,
taj duh iznutra borben što me hrda.

NISAM TKO BJEH

Nisam tko bjeh; nas zginu velik dio:
ovi ostaci slabost su i suze.
Suha je mrča, lišće rasu mio
lovor, ta nada moje mlade muze.

Jer otkad opak bunt i Mars me zbio 5
u krvavoga svojeg plašta uze,
pokvarih srce, um oslijepih cio,
hvastanje mi i pokolj pjesmu uze.

Ako pak naum smrti mi i sine,
razlogu hrabrom zatvore mi vrata 10
sinovska ljubav, pomama za slavom.

Tkao, rob sebe, drugih i sudbine,
 čud mi zna bolje, al se goreg hvata,
 znam zazvat smrt, ne susresti se s prâvôm.

ITALIJI

Dojiljom Muza, kolijevkom i Divom
 barbari kojim ti robuješ sada
 zvahu te svi, pa s takvim odazivom
 lakše nam mnogi sramni jaram pada.

Jer, ako porok, vrijeme, sudbom krivom, 5
 ubi ti um i vrlost Rima grada,
 velja mu riječ je lovor-krunom živom
 služinske kose kitila ti tada.

Sad, Italijo, anđelu čuvaru
 i relikvije silnog carstva pali; 10
 toskanski govor tvoj nebeski pače

zbog tuđinskog sve više je u kvaru,
 pa, dokle tvoju podijeljenost hvali,
 zbog tvog barbarstva tuđin klikće jače.

O SEBI

Kako bi zvuk se stišo lanca moga,
 od suza živim, ljubavi i nada,
 i šutnje, pored mog obzira stroga
 zborim li joj, ili mislim, pišem kada.

Samo ti, vodo tijeka samotnoga, 5
 slušaš, gdje noću s Amorom sam; stoga
 povjeravam ti plač zbog bola zloga
 i cijelu izlijem vodu svojeg jada.

I pričam, s vedrih silnih oči kako
užeže moje srce zraka vječna,
kako joj usta rumena i kose 10

mirisne, sjajne i božanski tako
prebijelo tijelo, mila riječ joj tečna
pouku plača ljubavnoga nose.

SVOJOJ GOSPI

Tako u dugim polusnima dane
čitave plačem! No kad mrkloj noći
zvijezde i mjesec spremaju se doći,
a nijemi mrak na hladan uzduh pane,

ja šumom ravnom s posve puste strane 5
lutajuć sporo tada znadem proći
pa srcu sve, što udes mu u zloći,
ljubav i svijet ih daše, pipnem rane.

Na borovu čas trudan sjedim panju,
a čas sav skršen, valovi gdje buče, 10
s nadama zborim, pa mi zanos sniva.

Često si ljudski bijes i kob u stanju
smetnut mi s uma, jer me čežnje muče;
tko mi te, svjetlo mojih očiju, skriva?

SVOJOJ DALEKOJ GOSPI

S razlogom, budući da ja tebe mogah
ostavit, sad spram bijesnih vala krike
pod Alpe šaljem, ali plača moga
gluh vihor ne ču tirenski zbog rike.

Ufah, kad voljom i ljudi i boga 5
bjeh dugo prognan međ krivokletnike
iz lijepe zemlje, gdje sred doba zloga,
čežnuć me, gledaš cvijetnih dana slike,

ufah da vrijeme, mučne zgode, i te
hridi što dašćuć prelazim, i šume
vječne gdje spim ko zvijeri mrakom skrite 10

ko utjeha će rani srca vrijedit.
Joj, prazna nado! Kad smrt uđe u me,
besmrtni Amor moćni će me slijedit.

MOJ LIK

Ch'altri che me non ho di cui mi lagne.
Petrarca.

Pogleda čvrsta, nabranog sam čela,
riđokos, drzak, ispito mi lice,
uzdržan osmijeh, usnica debèla,
pognut, lijep vrat i prsi dlakavice;

pravičnih uda, pristojna odijela, 5
brz krokom, mišlju, pun rječite žice,
uzdržljiv, human, bockav, iskren; cijela
svijeta i sebe dušman nemilice.

Zamišljen, sam i tužan više dana;
nit je do nade meni ni do straha, 10
stid mi dà strah, a srdžba hrabrost pravu;

smotren sam, ali srce puno mana
ko i vrlina bunca mi bez daha. —
Ti, Smrti, dat ćeš odmor mi i slavu.

FIRENCI

I pjesme će te vječno slavit, žale,
kom Arno pozdrav šlje u tijeku plavu
dijeleći grad što latinsku je slavu
imao dosad, kad su nade pale.

Već s tvojeg mosta preplašene vale 5
papinski bijes uz gibelinsku stravu
põmijěšā s krvlju, gdje sad strancu prāvũ
proroka kuću ponosnoga hvale.

Meni si mila, sretna, slavna riva, 10
kojom je čisto znala kročit lako
ona što hodeć kao prava Diva

božanske luči okretaše k meni,
dok s kretnja plavih kosa ćutjeh kako
zrak ambrozijom diše zaljubljeni.

ZAKINTU

I nikad neću taknut svetih žala
gdje ležat mi u kolijevci se zgodi,
Zakinte moj, što blistaš se sred vala
grčkoga mora, gdje se dijevom rodi

Venus, i tim je otocima dala 5
osmijehom prvim plodnost, s koje godi
bistrinu tvojih oblaka, stabala
stih slavni onog što o kobnoj vodi

pojaše i o lutanju, zbog kojeg 10
divan u svojoj nesreći i slavi
Itake svoje Uliks ljubnu kamen.

Samo ćeš pjesmu ti od sina svojeg,
majčinska zemljo, imat: nama znamen
neoplakanog groba udes stavi.

U SMRT BRATA GIOVANNIA

Jedan dan, ako sveđ ne budem svijetom
bježo, na tvoj ću kamen sjest i gori
zacviljet brate moj, nad tvojim cvijetom
godina nježnih, koji se obori.

Sad majka sama, stareći sa sjetom, 5
o meni s tvojim nijemim prahom zbori;
al očajnim ja dlan vam pružam kretom;
a kad me dalek pozdrav krovu mori,

zlosretnu kob i potajni ja ćutim 10
jad, što na život tvoj ko vihor pade,
pa sâm za mir na grob ti molbu pûtim.

To mi od tol'ke danas osta nade!
Tuđinci, nek za moje kosti u tim
grudima onda tužna majka znade.

M U Z I

Ipak si mnogo slavnog pjeva lila,
aonska Divo, nekoć s usne moje,
kad cvjetnu dob su prestale da broje
godine mi, a nakon nje je bila

ova, što stazom plaća joj se sila 5
sići gdje nijemi žali Lete stoje:
neslušan sad te zovem; tek što je
živa tvog duha jedna iskra mila!

A pobjegla si ti uz Ura žamor, 10
Božice! Ti me sjećat se i žalit
puštaš i bojat slijepe sutrašnjice.

No opažam, a kaže mi i Amor,
da rijetkim, mučnim rimama iskalit
ne mogu bol, sveđ sa mnom nemilice.

SEBI

Što stojiš? Vijek i zadnji trag već gubi,
gdje vremenski je zakon u nemoći
naglo se ruši odnoseć u noći
dvadest ti ljeta, zaborav ih ubi.

Ako je život tlapnja, bijes, jad grubi, 5
preveć si moro u svom žiću proći!
Sad živi bolje, učen trud će moći
uzorom bit, da potomstvo ga ljubi.

Nesretan sin i ljubavnik bez nade, 10
bez domovine, sebi krut i svima,
pun bora već u svoje dane mlade,

što stojiš? Život bježi, pjev je trajan;
kom nijeće rad se uzvišeni, ima
slobodnim perom glas bar stjecat sjajan.

Ugo Foscolo

Preveo Frano Čale

BILJEŠKA O PJESNIKU

Ugo Foscolo (1778—1827), veliki pjesnik talijanskog neoklasicizma i predromantizma, zanesenjak idejama francuske revolucije, rodoljub, nacionalni prorok, prognanik, rođen je na grčkom otoku Zakintu i trajno osjećao te svoje klasičke korijene; školovao se i djetinjstvo proveo u Splitu (gdje mu je otac službovao kao liječnik) i nikad nije zaboravio da se odgojio među Hrvatima. Imao je veza s našim ljudima, a naša kultura nikad nije prekidala plodonosne niti s njegovom poezijom, koju su naraštaji izravno čitali. Preveden je u nas i njegov epistolarni roman *Posljednja pisma Jacopa Ortisa*, prepjevavani su i njegovi soneti, a mnogo se puta pisalo i o velikom broju prijevoda remek-djela, *Grobova*. Taj se izbor ograničio na ponajbolji dio Foscolove lirike, od koje dvije slavne neoklasicističke ode dosad u prijevodu nismo poznavali.

Foscolu se danas ne vraćamo samo zato da podsjetimo na dodire naše književne kulture s velikim evropskim piscem, nego kao i svakom klasičaru, pa i više od toga, zbog trajne aktualnosti njegova pjevanja i neprolazne vrijednosti njegovih ispovjednih poruka.

OBJAŠNJENJA STIHOVA

LUIGI PALLAVICINI KOJA JE PALA S KONJA

Događaj koji je nadahnua tu odu zbio se u ožujku 1800, a objavljen je 1802. Zena izvanredne ljepote, Luigia Ferrari Pallavicini, za vrijeme jahanja kod Sestria pala je s preplašenoga konja i ostala teško ranjena. I sam Foscolo, koji je bio obuzet njezinom nastradalom ljepotom, tada je boravio s vojskom generala Massene u tom kraju, kad su Austrijanci opsjedali Genovu.

¹ *Meleme*: masti odnosno lijekove da iscjeljuju njezine rane.

² *Gracije*: niža božanstva u rimskoj mitologiji, kćeri Zeusa i Eurinome koje prate Afroditu (Veneru) na cvjetnoj stazi ljepote i personificiraju njezina svojstva, Aglaja, Eufrozina i Talijs; predstavljaju krasotu, radost i blaženstvo.

⁴ *Kiterki*: Veneri, koja je s otoka Kitere (Cythera) gdje se nalazio hram njoj u počast.

⁷ *Idu*: brdo na otoku Kreti, posvećeno Jupiteru koji je tu rođen.

¹² *Mladiću ciparskome*: Adonisu, sinu ciparskog kralja Cinire, i Venerinu ljubavniku, na kojega je ljubomorni Mars natjerao vepa, pa ga je zvijer razderala, a Venera ga je pretvorila u cvijet *adonium*.

¹³ *Amora*: zaljubljenih duhova, to jest Luiginih obožavatelja.

¹⁴ *Divam ligurskim*: ligurskim božicama; i dalje u mitološkoj preobrazbi, pjesnik misli na ligurske gospe, među kojima je Luigia najljepša.

¹⁶ *Zavjet*: želju da ozdravi.

¹⁶⁻¹⁸ *Oltar... Latone*: oltar Apolona, sina Latone i Jupitera; prema Homeru, imao je srebrni luk strašna zvuka.

²⁵ *Tako* itd.: Luigia se uspoređuje s još jednom božicom, Paladom dok se kupu u rijeci Inahu što se s brežuljka, noseći cvijeće, slijeva prema Argu (*argivskog... brežuljka*).

²⁸ *Palada*: Atena ili Palada kako su Latini zvali Minervu, kćer Jupiterovu, božicu Rata i Mudrosti.

³⁹ *Muževno... djelo*: bavljenje nečim što je svojstveno muškarcu, kao što je jahanje.

⁴⁰ *Ti* itd.: zašto se ne baviš plesom, pjesmom i pjesništvom slijedeći aonske Muze, što će reći Muze koje stanuju na aonskom brdu Helikonu, u Beotiji (Aoniji).

⁴² *Igre Marsa*: ratničke i teške, neprimjerene ženskoj nježnosti.

⁴³ *Zaludu* itd.: počinje opis pomahnitaloga konja i nesreće koju je izazvao.

⁴⁴ *Proročki*: kao da predviđaju što će se dogoditi.

⁴⁶ *Krilonoga*: konja brzih, krilatih nogu; izraz je uzet prema Vergiliju (*alipedes*, konji brzonošci).

⁶⁵ *Pamćenje* itd.: te vode zaboravljaju da se iz njihove pjene rodila prelijepa božica (*Divu*) Venera.

⁶⁷ *Kralj vala*: kralj valova, bog mora, sin Saturnov i Rejin i Jupiterov brat, boravi u palači na dnu mora, uznemiruje ili stišava more, pravi potrese i poplavljuje kopna.

⁶⁸ *Hipolitom*: sinom Tezeja i amazonke. Otac ga je prokleo potaknut klevetom u njega zaljubljenih maćeha Fedre. Neptun još uvijek žali što je naložio mahnitu biku da se zbog te kletve sjuri na Hipolitova kola uzduž mora u koje su preplašeni konji mladića odvucli.

⁷⁰ *Tirenskog kreveta*: Tirenskog mora, bračne postelje nimfa i bogova.

⁸⁵ *Ruže*: ružičasta boja lica.

⁹¹ *Cintija* itd.: opet jedna božica s kojom se lijepa gospa uspoređuje, tj. Dijana, koja se tako zove jer se rodila na brdu Cintu na otoku Delu, kao i Apolon. Dijanu su, prema Foscolovoj viziji, strovalile niz obronke Etne košute, jer su se prestrašile zbog krika neke zvijeri.

⁹⁷ *Žiteljice*: druge zavidne božice na Olimpu, zapravo Luigine prijateljice, koje su zadovoljne što je ugrožena njezina ljepota.

¹⁰⁴ *U Efezu*: Dijanu su obožavali osobito na Efezu, gdje je u njezinu čast bio podignut hram.

¹⁰⁵ *Nasmijana*: ponovno lijepa i zdrava.

¹⁰⁸ *Sestra Feba*: boga Sunca; završna deifikacija lijepe gospe.

PRIJATELJICI KOJA JE OZDRAVILA

U proljeće godine 1802, velika Foscolova ljubav, grofica Antonietta Fagnani, udata za grofa Marca Lucinia Aresea, počela je ozdravljati nakon dugotrajne bolesti. Među ljubavnim vezama koje je imala bio je i pjesnik, koji je zbog nje sudjelovao u trima dvobojima. U ovoj drugoj od dviju slavnih neoklasicističkih oda koje pjevaju o viziji sjajne ljepote žena se preobražava u mitsko biće antičkog svijeta i davne Helade, Foscolove prve domovine.

² *Planet Venera*, jutarnja zvijezda Danica.

³ *Rosna*: jer izvire iz mora.

⁴ *Mrakove*... odbjegli: zorom.

¹⁹ *Ure*: mitološka bića koja simboliziraju vrijeme (usp. st. 6—7 *Grobova*).

²⁴ *Ahejskoga dlijeta*: grčkih zlatara.

²⁵ *Koturne*: cipelice, nazvane kao obuća grčkih tragičkih glumaca.

³⁶ *Uz tihe uzdahe*: nazočnih koji božanstvenu ženu slušaju.

⁴⁰ *Neznane čari*: skrivene ljepote.

⁴⁵ *Ambrozije*: mirisnih ulja.

⁵³ *Tko* itd.: onoga tko ti spomene da je ljepota prolazna i da na kraju dolazi smrt; neka, dakle, Gracije takvoga pogledaju s tugom, neka mu se ne osmjehnu.

⁵⁵ *Smrtnica*: Dijana ili Artemida (v. st. 58), koja će jednog dana biti besmrtna.

⁵⁷ *Parazijske visine*: Parazija je zemlja u Arkadiji; na njezinim je obroncima Dijana lovila zvijeri.

⁶⁰ *Zuja* itd.: Dijanin luk potjecao je iz Cidonije, grada na sjevernoj obali otoka Krete, gdje su se pravili vrsni lukovi.

⁶¹⁻⁶² *Porod*... *olimpijski*: prema legendi bila je kći Jupitera Olimpijskog.

⁶⁴⁻⁶⁵ *Elizijski tron*: prijestolje u Eliziju, koje je Dijana držala pod imenom Hekate ili Prozerpine. Elizej je podzemni raj za pravednike.

⁶⁵⁻⁶⁶ *Svijet* joj je posvetio Elizejske poljane, brda i kočiju Lune. Njezinim grčkim imenima Artemida, Perzefona, Selena odgovaraju latinska Dijana, Prozerpina, Luna.

⁶⁷ *Žrtvenike* itd.: Beloni, koja je bila nepobjediva ratnica (*Amazonka*), Helikon, brdo u Beotiji i sjedište Muza, koji simbolizira poeziju, podigao je oltare; drugim riječima pjesnici su je preobrazili u božicu rata.

⁷¹ *Rad škrte Engleske*: aludira na Napoleonove ratne pripreme protiv Engleske pohlepne za vlašću poslije mira u Amiensu godine 1802.

⁷³ *A ona* itd.: Venera, kojoj kip u svojim tajnim odajama Antonietta ovija njoj posvećenom mrčom poput svećenice.

⁷⁹⁻⁸² *Vladala* je na Kiteri, Cipru i otočju Jonskog mora.

⁸⁵ *Rodi me* itd.: Foscolo se rodio na Zakintu, jednome od jonskih otoka, 6. veljače 1778.

⁸⁷ *Faona*: Faonova. U grčkom mitu Faon je bio lijepi mladić s otoka Lezba u kojega se nesretno zaljubila pjesnikinja Sapfa, također, kao i on, iz grada Mitilene na Lezbu (VI. st. prije naše ere). Pošto je on pre-zreo njezinu ljubav, bacila se u more s litice u Leukadiji.

⁹⁰ *Lire*: aluzija na tužnu Sapfinu pjesmu.

⁹² *Pun* itd.: na talijansku citru, koja ima svečan zvuk, prenosim žice s eolske lire, tj. prenosim u talijansku liriku sklad grčkih pjesnika, Sapfe i drugih, za tebe, kojoj će kao božanstvu zajedno s mojim himnama slati molitve lombardske žene budućih naraštaja.

VECERI

Ovaj te *Zakintu* i *U smrt brata Giovannija* nesumnjivo su najbolji između malobrojnih Foscolovih soneta, a prema nekim kritičarima spadaju u najuspješnije proizvode te toliko zastupljene lirske vrste u talijanskom pjesništvu. U *Posljednjim pismima* pismima Jacopa Ortisa, s nadnevkom 25. svibnja, pjesnik očituje jednako duševno stanje i sličan doživljaj kao u sonetu *Večeri*: »Izlazim na balkon sada kad se golema sunčeva svjetlost gasi, a mrakovi svemiru otmilju malaksale zrake koje sijevaju na obzorju, pa u neprozirnosti sjetnog i šutljivog svijeta promatram sliku proždrljiva razaranja svih stvari«. Sonet je tiskan u Milanu 1803.

¹ *Kobnog mira*: smrti, koja je kob iliti sudbina sviiju i u kojoj se napokon sve nevolje smiruju.

⁴⁻⁶ *I kad... i kada*: i u proljetnom ugođaju i u zimskoj atmosferi. — *nemiran*: olujan.

⁹ *Tragom plinem*: mislima tečem, odnosno lutam (*vagar* u izvorniku), pod dojmom večeri, tragom ljudske egzistencije, koji na koncu vodi u vječno ništa.

¹⁰ *Međutim*: dok sam se zadubio u razmišljanje.

¹² *Uza nj*: zajedno s vremenom, koje proždire i moje nevolje i mene.

¹⁴ *Taj duh* itd.: uzbunu mojih strasti; stih i u prijevodu pokušava reproducirati zvučne učinke koji su tako izraziti u izvorniku. Uzor romantičke vizije zbilje i krajolika, ovaj sonet temelji se na motivu koji je mladoga Foscola najviše zaokupljao, na motivu smrti kao okončanja vječne i besciljne preobrazbe svih stvari i kao konačnog smirenja burnih i mučnih zgoda pjesnikove egzistencije. Kontrastne slike, evokacije dramatičkih proživljavanja i tuga meditacije o fatalnom okončanju pjesnički se ostvaruju u smirenom ozračju klasične izražajnosti soneta.

NISAM TKO BJEH

»Riječ je o pretežito psihološkom, više nego lirskom sonetu u kojemu je zahvaćena nelagoda, kriza osjećaja, smrt strasti« (Russo). Prvi put je objavljen 1802. Osjećaj da prolazi mladost, podsjećanje na tegoban vojnički život i na muke ratovanja, pomisao na smrt, dovoljno upućuju na zaključak da je pjesnik sonet sastavio u vrijeme kad je trajala ljubavna strast prema Isabelli Roncioni, ženi koja je nadahnula lik Tereze u *Posljednjim pismima* Jacopa Ortisa.

¹⁻² Gotovo doslovan prijevod stihova latinskog pjesnika Maksimijana, koji je živio između V. i VI. stoljeća i bio suvremenikom Boetija: »Non sum qui fueram: periit pars maxima nostri; Hoc quoque superest lan-

guor et horror habet«, a i Horacije (*Carmina*, IV, 1, 3) veli: »Non sum qualis eram«. Sličnu misao Foscolo iznosi i u jednom pismu Antonietti Fagnani Arese i u *Ortisu* (25. svibnja).

³ *Mrča*: mirta, simbolizira ljubav i posvećena je Veneri.

⁴ *Lovor*: simbol pjesničke slave. Pjesnik želi reći da u njemu umiru mladenački poticaji ljubavi i nade u slavu koju je žudio mladenačkom poezijom (*mlade muze*).

⁵ *Opak bunt*: misli na ekscese koje donosi revolucija preokrećući vrednote. — *Mars*: rat. Foscolova vojnička i ratna iskustva bila su vrlo konkretna, jer se kao časnik borio, bio je ranjavan, zatvaran, ukratko bio je hrabar rodoljubni borac.

⁶ *Krvavoga... plašta*: od godine 1797, u doba Cispadanske republike, kad je ušao u konjičku jedinicu.

⁷⁻⁸ *Pokvarih... uze*: napustio je pjesništvo za račun vojničkog života i slave na bojnopolju.

⁹ *Ako* itd.: ako i pomišljam na samoubojstvo (usp. uvodnu bilješku u tumaču uz sonet *U smrt brata Giovannia*).

¹¹ *Sinovska ljubav*: prema majci koja se nalazi u Veneciji.

¹³ Doslovce preuzet završni stih Petrarkine *kancone* pod brojem CCLXIV *Kanconijera* (u mojem prijevodu: »I vidim bolje, a goreg se primam«), skovan opet prema Ovidijevu »Video meliora proboque, deteriora sequor« (*Metamorfoze*, VII, 21).

ITALIJI

Sonet iz godine 1798, kad se raspravljalo o tome da se u školama ukinu latinski jezik. Rasprava se vodila u Zakonodavnom savjetu Cisalpinske republike, a trebalo je prema prijedlozima ukinuti i nastavu teologije.

¹ *Dojiljom* itd.: U svojem kritičkom djelu *O podrijetlu i službi književnosti* Foscolo je napisao: »Usprkos nesklonoj sudbini ova je domovina uvijek bila dojiljom i kolijevkom Muza«, što će reći nasljednicom Grčke i Rima.

⁴ *Mnogi sramni jaram*: različita i za dostojanstvo Talijana sramotna vladavina tuđinaca.

⁵ *Porok*: moralna dekadencija Italije. — *vrijeme*: dugo razdoblje podnošenja ropstva. — *sudbom*: nesklonošću udesa.

⁷ *Velja mu riječ*: latinski jezik i njegova elokvencija koja je bila tvoglavom i u doba propadanja.

⁸ *Služinske*: ropske.

¹¹ *Toskanski*: talijanski jezik, koji je najčistiji u Toscani, u Firenci, kamo je i Alfieri bijaše došao da usavrši svoj jezik.

¹³⁻¹⁴ *Pa* itd.: pa su pobjednici oholiji zbog toga što si postala u kulturnom i jezičnom pogledu barbarska zemlja, nego zato jer si razjedinjena.

O SEBI

Kritika je zaniimala poneko mišljenje da je ovaj sonet nastao poticajem ljubavne veze između Foscola i žene tada osobito uglednog pjesnika Vencenza Montia, Terese Pickler. Nadahnula ga je naime mlada žena iz grada Pise Isabella Roncioni ujesen godine 1800, a prvi put je tiskan 1802. U usporedbi s najboljim lirskim proizvodima pjesnikovim sastavak se možda ne uzdiže nad mladenačkim romantičkim oduškom osjećaja u maniri koja podsjeća na petrarkističku elokvenciju, ali nije

bez neke svježine i u njemu se jasno naslućuju naglasci koji će jednom dosegnuti zrelost.

¹ *Kako* itd.: da se ne bi otkrila ljubav koja me okiiva poput lanca, jer joj robujem.

³ *Porad* itd.: moram se prikrivati da se ne odam i kad joj se obraćam, i kad o njoj razmišljam ili kada o njoj pišem.

⁵ *Vodo*: Arno u Firenci.

¹² *Mirisne, sjajne*: blistave zbog svježeg ambrozije, kao što je više puta rabio istu sliku, primjerice u odi *Prijateljici koja je ozdravila*, st. 44—45.

SVOJOJ GOSPI

Ljubav prema Isabelli Roncioni, koja se evocira i u sonetu *Firenci*, povod je i ovom sonetu. Tiskan je godine 1802. Godinu dana prije Isabella se udala za markiza Pietra Bartolomeia.

¹ *Tako*: opet jedan od Foscolovih karakterističnih početaka soneta; ponovno se stječe dojam da pjesnik nastavlja razmišljanje koje je prethodilo pjesmi.

² *Mrkloj noći* itd.: donekle se ponavlja ako ne slika a ono barem funkcija krajolika kao zrcala pjesnikova raspoloženja kakva je mnogo jače izražena u značajnijemu sonetu *Večeri*.

⁵⁻⁶ S razlogom se opaža da ti stihovi podsjećaju na početak Petrarkina soneta pod brojem XXXV u *Kanconijeru*, *Solo e pensoso (Zamišljen, sam, ja najpustije kraje)*.

⁷⁻⁸ *Udes ... ljubav ... svijet*: zlokobna sudbina, nesretna ljubav i društvo u kojemu živi.

¹⁴ *Tko* itd.: taj je stih napisao suvremeni neoklasicistički lirik Luigi Lamberti (1759—1813), pa ga je Foscolo preuzeo postupivši kao nekoć petrarkisti.

SVOJOJ DALEKOJ GOSPI

Nije sigurno koja je žena dala poticaj ovom sonetu, ali se pretpostavlja da je riječ o Isabelli Roncioni. Nastao je koncem godine 1799. ili početkom 1800, a prvi je put tiskan 1802. Kad ga je napisao, nalazio se u Liguriji prigodom austrijske opsade Genove.

¹ *S razlogom*: tumači takav početak dovode u vezu sa stihom iz jedne Propercijeve elegije i s još jednim Ariostovim, što navodimo samo kao podatak o neoklasicističkim sastavnicima Ariostove romantičke poetike.

² *Ostaviti*: kaje se što je daleko od voljene žene pa svoj bol povjerava nemirnim valovima Ligurskoga mora.

³ *Pod Alpe*: gdje su bijesni valovi u genovskom zaljevu, podno ligurskih Alpi.

⁴ *Ufah*: nadao sam se; riječ će patetično ponoviti i u devetom stihu.

⁵ *Boga*: zapravo bogova, koji su mu protivni.

⁶ *Prognan*: riječ označava udaljenost od voljene žene, koja je ostala daleko, ali izraz je tipičan za Foscolovo pjesništvo i uvijek podsjeća na njegovo lutanje i na prognošta, prije svega na udaljenost iz druge domovine, Venecije. — *krivokletnike*: misli na Francuze, koji su svojim držanjem razočarali prvotne pjesnikove ideale i velika očekivanja i nade u slobodu Italije. Izraz vjerojatno aludira i na činjenicu da je Napoleon mirom u Campoformiju Veneciju prodao Austriji.

⁷⁻⁸ *Gdje* itd.: u lijepom kraju gdje je ostala da, mlada, kako pjesnik zamišlja, čezne za pjesnikom i tuguje zbog njegove odsutnosti.

⁹ *Mučne zgode*: odnosi se na mučan život borca sa svim nevoljama i opasnostima takvog položaja.

¹³ *Kad*: i onda kada; očito u zadnjim dvama stihovima odjekuje završetak poznatog Petrarkina soneta *Solo e pensoso...* (XXXV).

MOJ LIK

Sonet u kojemu je naslikao autoportret sastavio je vjerojatno između 1801. i 1802, a objelodanio ga je 1802. Više ga je puta doradivao dok nije nastala zadnja verzija. I Foscolo moralni uzor Vittorio Alfieri i mladi Alessandro Manzoni na sličan su se način okušali, pa se može reći da je Foscolo oponašao Alfieria i da su soneti autoportreti zapravo bili suvremena moda, prema kojoj i treba cijeniti njegovu možda jaču dokumentarnu negoli pjesničku vrijednost.

¹ Već od početka izvanjske pojedinosti sugeriraju unutrašnju narav i sklonost razmišljanju.

³ *Debela*: imao je izražajne usnice.

⁴ *Pognut*: pognute glave, kao čovjek koji meditira.

⁶ *Brz* itd.: te i druge značajke potiču na razmišljanje o tome koliko su se one možda naslućivale već u razdoblju dječastva provedenoga u Splitu, gdje se »odgojio među Dalmatincima«.

⁷⁻⁸ *Cijela svijeta* itd.: još jedna tipična značajka koja se odnosi na pjesnikov borbeni duh, na ona svojstva koja odaju srodnost s Alfierijem.

¹⁰ *Nade... straha*: u skladu sa svojom filozofijom Foscolo u nadi vidi samo iluziju, koliko god je ona čovjeku potrebna; što se straha tiče, od Alfieria je mogao naučiti ono što je tragički pjesnik poručivao mladima: ne smiju se bojati onoga čega se niski duhovi straše.

¹¹ I u tom i u idućem stihu čini se očitim da slijedi Alfierijeve nazore.

¹⁴ *Ti, Smrti*, itd.: u životu postoje samo patnje i iluzije a smrt je nepristrana prema svakome; usp. u *Grobovima* stihove 220—221: »...hrabrim / pravedan Smrt je podjeljivač slave«.

Spomenimo na kraju da je motto sonetu sedmi stih vrlo poznatog Petrarcina soneta CCCXI, *Quel rosignoul che si soave piagne*.

FIRENCI

Prvi put objavljen godine 1802, sonet pjeva o firentinskoj obali koju rijeka Arno tekući pozdravlja i podsjeća na srednjovjekovne sukobe između protivničkih stranaka, gvelfa i gibelina, s jedne strane, a s druge na sadašnju slavu tih staza, kojima je poput božice prolazila jedna od žena u koje je Foscolo bio zaljubljen, Isabella Roncioni. Nije uzmanjkala ni uspomena na Alfierijev boravak u Firenci.

¹ *Žale*: obalo uzduž Arna. — *vječno*: »Vraća se Foscolo omiljeni motiv o poeziji u kojoj besmrtnima ostaju ljepota, kultura, junaštvo« (Russo).

³ *Latinsku...slavu*: Dante je u *Gozbi* (I, 3) za Firencu rekao da je »prelijepa i preslavna kći Rima«. Foscolo aludira na razdoblje srednjega vijeka i renesanse, u kojima je grad bio dostojnim baštinikom rimske civilizacije.

⁴ *Dosad*: do ovog vremena, kad je Firenca postala vlasništvom Franca i lišena mogućnosti da slobodna nastavi svijetlu tradiciju.

⁵ *Mosta*: Ponte Santa Trinita (Most Presvetog Trojstva).

⁶⁻⁷ *Papinski... pōmijēša*: aluzija na sukob gvelfa, koji su podržavali papinske interese, i gibelina, pristaša carske politike u srednjem vijeku. Neki pak tumači smatraju da je riječ o bici, održanoj 1. svibnja 1300, između Bijelih i Crnih gvelfa, frakcija u gvelfskoj Firenci. Foscolo Crne naziva gibelinima, jer su i oni bili u sukobu s papom, a više je put na isti način nazivao Bijele i Crne gvelfe. — *gdje* itd.: ponosni pjesnik-prorok je Vittorio Alfieri, koji je tada stanovao u jednoj kući na obali Arna. O Alfieriu usp. u *Grobovima* stihove 190 i dalje.

¹¹ *Onā*: ona gospa, tj. mlada Isabella Roncioni.

¹² *Luči*: oči.

¹⁴ *Ambrozijom*: taj i drugi izrazi odgovaraju divinizaciji lijepe žene, kao i u Foscolovim odama.

ZAKINTU

Prvi put objelodanjen godine 1803, sonet pjeva o pjesnikovu rodnom otoku, koji čitav odiše klasičnošću i ljepotom krajolika, dostojnog okvira sugestivnim mitološkim reminiscencijama, ali se taj uvijek nazočni mit Foscolove poezije stapa s drugim njezinim temeljnim motivom, motivom smrti i neoplakana groba koji udes namjenjuje pjesniku prognaniku, uvijek osamljenom i osuđenom da luta daleko od svojih korijena i od domovine, po zakonu neke neuhvatljive nužde u neumitnu mišljenjanju prirode.

¹ *Svetih*: jer se pjesnik tu rodio, i jer se Zakint nalazi u mitskom moru Venerina rođenja, i jer je bio posvećen božici Dijani.

³ *Zakinte*: invokacija na početku trećeg stiha, kao i u sonetu *Večeri*. Zakint ili Zákinthos najjužniji je i jedan od najvećih grčkih otoka u Jonskome moru. Tu se pjesnik rodio 1778. i tu je ostao do 1784.

⁵ *Venus*: Venera, božica ljepote, rodila se odrasla (*dijevo*) iz pjene tog mora. Venera se tu prikazuje kao priroda koja oploduje: učinila je te otoke plodnima pošto im se nasmiješila.

⁶ *S koje* itd.: eto zašto je tvoje vedro nebo i tvoje šume spomenuo u svojoj poeziji Homer (*stih slavni onog...*), pjevajući o morima (*vodi*) kojima je po volji sudbine (*kobnoj*) plovio u lutanjima raznim tudim zemljama (*lutanju*) Odisej.

¹¹ *Uliks*: poistovjećujući Zakint i Itaku, Odiseja i sebe, nakon vizija ljepote i poezije, klasičnoga krajolika i njegova pjesnika, sa sviješću da je i sam izdanak te zemlje, autor je pripremio romantičnu sliku neoplakanoga groba kao završni akord savršene umjetnine.

U SMRT BRATA GIOVANNIA

I ovaj je sonet sastavljen godine 1802, a prvi put tiskan 1803, i po vrijednosti se pridružuje *Večeri* i *Zakintu*. Ovaj put pjesnika je inspirirao najdraži mu brat Giovanni Dionigi, koji se rodio u Zakintu 1781, a službovao je kao časnik i zbog velikog gubitka u igri počinio samoubojstvo probovši se u nazočnosti majke. Treba napomenuti da je jedino sinovljevska ljubav i samog pjesnika odvrćala od takve smrti, na koju je povremeno pomišljao (usp. sonet *O sebi*), a i to da je sebi život oduzeo i njegov brat Giulio koji je bio pukovnik u Mađarskoj. Kritika je s razlogom opazila da je zajedno sa sonetom *Večeri* taj sonet najpotpuniji pjesnički životopis.

¹ *Jedan dan*: daleki koji možda nikad neće doći.

² *Bježo*: nabrojimo, s tumačima, gdje ga do godine 1802. sve nalazimo: Zakint, Split, Venecija, Bologna, Toscana, Ligurija, Milano; poslije te godine odlazi u razne gradove Francuske, pa opet u Veneciju, Milano, Paviju, Firencu, zatim u Švicarsku, Nizozemsku, Englesku gdje umire godine 1827. — *kamen sjest*: sjest ću na tvoju nadgrobnu ploču, prema klasičkom obredu. — *gori*: gore, iznad.

⁵ *Majka*: Diamanta Spatys, rođena u Zakintu 1747, umrla u Veneciji 1817. U doba kad piše sonet Foscolo se nalazi u Milanu, a majka je u Veneciji.

⁸ *A kad* itd.: a kad iz daljine pozdravljam svoje krovove.

⁹ *Zlosretnu kob*: svoju neprijateljsku sudbinu.

¹⁰ *Jad*: razloge tvojega samoubojstva.

¹¹ *Pa* itd.: beznadnu molitvu upućujem prema tvojem grobu da i ja tu nađem mir.

¹² Uočen je u tom stihu odjek jednoga Petrarcina stiha iz kancone *Che debbo io far?*, a sličan je upotrijebio i Giacomo Leopardi (*Le Ricordanze*).

MUZI

Pravi pjesnik najbolnije osjeća krize stvaralaštva, a kad o njima pjeva njegova se iskrenost posebno doimlje, čak ako mu pjesma i ne dosegne snagu najboljih, kao što ni ova ne pripada najboljim Foscolovim sonetima. Smatra se da je sonet nastao između konca kolovoza 1802. i travnja 1803. Kritika je s razlogom naglasila da je riječ o privremeno presušenim izvorima nadahnuća, kako bi poslije izbilo još svježiji vratak poezije.

¹ *Ipak*: ovakvi nekonvencionalni počeci Foscolovih soneta nisu rijetki, nego se na karakterističan način doimlju kao neki nastavak unutrašnjega govora, nekoga dugog meditiranja. Usp. početke soneta *Firenci* i *Zakintu*.

² *Aonska Divo*: Aonko, tj. Muzo iz Aonije u Beotiji. Aonke su stanovala na aonskom brdu Helikonu (usp. st. 41 ode *Luigi Pallavicini koja je pala s konja*).

⁵ *Ova*: ova dob, koju je Foscolo smatrao već zrelim razdobljem života iako je imao istom 25 godina. — *stazom plaća* itd.: kroz bolna iskustva silazi prema zaboravu, koji simbolizira Leta, mitska rijeka zaborava.

⁹ *Ura*: vremena koje prolazi, a s njim i muza nadahniteljica.

SEBI

U prvom se stihu jasno naznačuje da je sonet nastao na samom izmaku stoljeća, u prosincu 1800. Objavljen je 1802. Odlazak stoljeća pjesnika nadahnjuje da razmišlja o prolaznosti i o svojem životu.

¹ *Trag već gubi*: stoljeće je već završilo.

² *Gdje* itd.: u vječnosti.

³ *Ruši*: stoljeće. — *u noći*: u tami zaborava.

⁴ *Dvadeset ti ljeta*: Foscolo je 1800. imao dvadeset i dvije godine.

⁶ *Preveć* itd.: za tvoje godine preveliko je bilo iskustvo života kakav si dosad proveo.

⁹ *Nesretni sin*: rano je ostao bez oca, a živi daleko od majke. — *ljubavnik bez nade*: aludira na odnos s Isabellom Roncioni.

¹⁰ *Bez domovine*: Venecije, koju je Napoleon, pošto je sklopljen ugovor u Campoformiu, prodao Austriji 1797.

¹² *Život* itd.: reproducira Hipokratov aforizam *Vita brevis, ars longa*.

¹⁴ *Slobodnim perom*: preuzima poruku svojeg uzora Vittoria Alfieria, kao i u nekim stihovima *Grobova*. Alfieri je svoje poglede izložio između ostaloga i u raspravi *O vladaru i o književnosti* (*Del Principe e delle lettere*), gdje iznosi ideju o neograničenosti slobode pjesnika, koji treba da bude prorok, da govori istinu, lišen bilo kakva mecenstva, što će reći potpuno slobodan i neovisan.

Frano Čale

SRETAN GRAD

Hrvatski doprinos spoznaji grada

Sretan grad — kao filozofska refleksija od Platonove države i metafizike lijepog do Blochovih kamenova života, ili kao praksistička teza od Hippodamova raščlanjivanja grada i presijecanja Pireja do frankastelovske interpretacije obvezatne ljudske sreće u Atenskoj povelji — bitna je tema bivanja čovjeka. U toj povijesnoj niski utopija i paradigmi sretan se grad pojavljuje i kao *La città felice*, kao doslovno *Sretan grad*, kako je Franciscus Patritius (ili Francesco Patrizi) nazvao svoju raspravu tiskanu u Veneciji 1553. Patritius je jedan od najznačajnijih i najutjecajnijih latinista i filozofa renesanse: on spada u »moćne, a katkada upravo demonske ličnosti« (kako je rečeno u Überwegovoj povijesti filozofije) što stvaraju novovjekovnu filozofiju prirode i prirodoznanstveni pokret »spoznaje istine«, a svojim kapitalnim djelom o novoj sveopćoj filozofiji (*Nova de universis Philosophia*, Ferrara 1591.) putem antiaristotelovske kritike gradi na mislima prastarih mudraca (Zaratustre, Trismegista), ranokršćanskih grčkih otaca i Platonovoj filozofiji, teoriju svejedinstva mikro i makrokozmosa. Kao dječak sa svojim stricem, kapetanom mletačke flote, plovi i proganja turske brodove, školuje se u Veneciji, Ingolstadt i Padovi, vodi gospodarstvo grofa Zaffoa na Cipru, službenik je potkralja Katalonije u Barceloni i dvadesetak je godina profesor platonike na sveučilištima u Ferrari i Rimu. Njegovo latinizirano ime »Patritius«, ili talijanizirano ime »Patrizi«, vuče svoje podrijetlo od izvorna imena »Petris«, odnosno »Petrić«. U svojoj autobiografiji Frano Petrić piše da je potomak bosanske kraljevske loze što se doselila na Cres, gdje ga 1529. rodi majka koja ne zna talijanski, a potkraj života on podnosi molbu da ga prime u Zbor sv. Jeronima, u koji su mogli ući samo Hrvati, a što mora dokazati znanjem hrvatskog

jezika. Tako je njegova etnička pripadnost objektivno i subjektivno dokumentirana.

Knjiga *Sretan grad* prvo je djelo Petrićeva monumentalnog opusa: napisao ju je kao student filozofije u Padovi, sa 22 godine. Ovaj status i znanje jasno su čitljivi u preuzetim tezama, a što on u uvodu i naznačuje: »Ovih dana sažeo sam Aristotelova državna uređenja i ustave, za koje on smatra da ih mora imati jedan grad kako bi bio sretan«, no pri tomu naglašava da je u raspravi sudjelovao i njegov duh kako bi pokazao vlastite snage. Razmatranje grada temelji se tako na filozofiji države-grada, što ju je Aristotel izložio u *Politici*, ali se već i ovdje uključuju Platonove opservacije o idealnoj društvenoj zajednici koju je Platon osmislio u *Državi*.

Petrićev interes zadržava se pretežno na socijalnoj strukturi grada koja uključuje i socijalnu segregaciju: idealna država-grad »...sastoji se od dva dijela. Jedan je radnički i bijedan, a drugi gospodski i sretan«. Prvi dio obuhvaća tri staleža i to one koji rade, proizvode i potpomažu, a to su seljaci, obrtnici i trgovci. Drugi dio također obuhvaća tri staleža i to one koji čuvaju, upravljaju i mole, a to su vojnici, rukovodioci i svećenici. Sreća u gradu osigurava se samo za ovu drugu skupinu: »Zbog toga pri utemeljenju blaženoga grada, prva tri radna staleža neće biti među uzvanicima, neće odjenuti vjenčane halje za istim stolom zajedno sa svećarima, ali će na toj gozbi posluživati. Jedni kao kuhari, drugi kao poslužitelji jela, a treći će voditi računa o priboru i piću. Moje riječi doslovce znače da staleži seljaka, obrtnika i trgovaca ne mogu zbog navedenih razloga postići blaženstvo, ne mogu se smatrati dijelom blaženog grada, a dosljedno, ne mogu uživati u pravima građana... Tako će jedni uživati u povlasticama, bezbrižnosti i udobnosti, a drugi raditi i truditi se, jednom riječi podnositi oskudicu«. Petrić je prenio Aristotelove elemente koji konstituiraju državu te ih prilagodio razvijenom feudalizmu i oligarhijskom sustavu Mletačke Republike, ali s utkanom Platonovom etikom smrtnog tijela i besmrtno duše pravednika što tvore idealnu državu-grad.

Za ovako raslojene građane svojega idealnog grada Petrić nije dao viziju urbanističke strukture, ali je naznačio osnovne odrednice njena formiranja. Grad valja utemeljiti na mjestu gdje vlada ravnoteža između hladnoće i topline (stoga nisu pogodni gradovi na području Etiopije ili ispod Velikog Medvjeda). Uz to »treba odabrati mjesto gdje nema močvara, blata ni drugih ustajalih voda, mjesto bez spomenutih (crnogoričnih) šuma, visoko i otvoreno, izloženo istočnim i zapadnim zračnim strujama«. A kako »trgovina morem donosi veću dobit i lakše se odvija nego kopnom,

zato ćemo, radi veće okretnosti naših trgovaca, grad podići na moru«. Da bi grad bio udoban »treba ga izgraditi dijelom na brežuljkastoj uzvišici, kako bi bio otvoren zraku, a da tu ne bude suviše izložen hladnoći zime koja je ovdje obično jaka, djelomice ga valja podići i u ravnici gdje hladnoća nije tako žestoka. Takav položaj ne služi samo spomenutoj udobnosti, nego i ugodnom izgledu i utvrđenju grada. U tom je danas hvale vrijedna Verona, a u prošlosti Atena«. Petrić opisuje i potankosti svojega grada. »Obalski dio grada, zbog kojeg ljudi obraćaju na nj pozornost, mora biti u zaljevu, a vrata zaljeva uska, na čijim hridinama valja podići tvrđavu koja je u stanju spriječiti ulazak neprijateljskoj mornarici«. No, neprijatelj može doći i s kopna, te stoga grad valja opasati zidinama i opkopom, a »da ga ne bi bilo moguće tući u cijelosti, grad je najbolje podići na takvom položaju da je svojim kopnenim dijelom na klisuri«. Nadalje Petrić govori i o gradskom zoningu držeći da »unutar grada moraju biti raspoređena na najprikladnijem mjestu trgovačka središta, kao što su trgovci, tržnice, banke, skladišta i prodavaonice«. Petrić se brine i o ljepoti grada te nastavlja da »te ustanove nisu samo potrebne, nego u mnogočemu pridonose izgledu grada«. On se brine i o udobnosti grada, te govoreći da hladovinom treba izbjegnuti nesnosnu ljetnu žegu daje i potrebne upute: »Hladovine i svježine ima u trijemovima i prizemnim sobama, a povjetarca na vjetrovitim mjestima. Takva mjesta su obično povišena i otvorena. U takvom kraju (grada) treba graditi prostrane i visoke trijemove, čijoj izgradnji služe arhitektura i njoj neophodne struke«. Grad nadalje ima hramove i crkve, posjeduje javne ustanove (škole) za odgoj omladine gdje prvenstveno izučavaju gramatiku, slikarstvo i glazbu, ima knjižnice gdje izučavaju filozofiju, te raspolaže javnim prostorima (na dijelu gradskog zemljišta čija je namjena određena samo toj svrsi) na kojima će se bar jednom mjesečno održavati javne gozbe kako bi se svi građani međusobno dobro upoznali. Ovo međusobno poznavanje za Petrića je konstitutivan čimbenik sretnog grada, te stoga »naš grad neće biti nastanjen mnoštvom pučanstva nego tako da se svi međusobno mogu lako upoznati, i to tim bolje budu li različite krvi i plemena«.

Ovakom skromno opisani grad ipak ima u spoznajnom smislu nekoliko vrlo bitnih poruka. U topografskom određenju Petrić kao da prenosi iskustvo svojeg zavičaja: idealni grad je zapravo Cres podignut na moru u dubokom zaljevu s tvrđom na hridinama, a nezdravi grad je obližnji Osor smješten uz močvarno zemljište i uništen malarijom. Na tom zavičajnom iskustvu Petrić stvara aksiom koji je poznat od rimskih vremena (Vitruvije) i već apo-

strofiran (Alberti), ali sudeći i po našoj praksi gradnje gradova u savskim magluštinama još uvijek nedovoljno shvaćen. Leon Battista Alberti u svojim knjigama o arhitekturi (*De re aedificatoria*) cijelo stoljeće ranije teoretski sistematizira principe izgradnje renesansnoga grada, ali u njima još prevladava srednjovjekovno mišljenje o potrebi da ulice krivudaju poput toka rijeke kako bi se izbjegli vjetrovi, a Petrić nameće propulzivan stav o gradu izloženom vjetru, što podrazumijeva i ravne ulice. Petrićeva socijalna diferencijacija grada primjerena je standardu vremena, ali u shvaćanju demokracije povlaštenih slojeva građana on je daleko ispred svoga vremena i proklamira sveopću jednakost tvrdeći da »svaki građanin mora sudjelovati u vlasti ili gradskoj upravi, jer je samo onaj građanin pravi koji sudjeluje u javnim častima i upravi. Zbog toga što svi građani ne mogu odjednom nositi počasti, primjereno je da to čine naizmjenice ulazeći u vladu jedan za drugim«. Shodno ovom shvaćanju u Petrićevu gradu nema spomena palači-tvrđavi vlastodršca grada, a upravo ta izdvojena i nametnuta enklava u gradskom tkivu značajka je shema idealnih gradova tog vremena: za ilustraciju može se spomenuti crtež idealnog grada što ga je Petrićev suvremenik Pietro Cataneo objavio u svom djelu *I quattro primi libri di architettura*, tiskanom u Mlecima godinu dana nakon Petrićeve knjige.

Ovo demokratsko i samoupravno Petrićevo organiziranje grada čini se kao neka daleka slutnja ideja što ih je Henri Lefebvre iznosio u svojoj *Urbanjoj revoluciji* govoreći o urbanom samoupravljanju, kao neki daleki nagovještaj zaključnog raspravljanja futurološke studije Charles Jencksa s tezom o arhitekturi zasnovanoj na društvenim savjetima, i kao naša autentična pramisa bolnog grča rađanja samoupravnog društva i njegova grada.

Petrićevo djelo nastalo je između dviju velikih socijalno-urbanističkih vizija: Thomas More objavio je 1516. knjigu *Utopija*, a Tommaso Campanella tiskao je 1623. knjigu *Grad Sunca*. Među ovim fantastičnim slikama idealnog društva, države i grada jest i djelo Frane Petrića, a da ono nije osamljeno u našoj kulturi dokazuju gotovo istodobna djela obaju Crijevića, Gučetića, Vetranića, a i Marina Držića kada u *Dundu Maroju* priča o dalekoj sretnoj zemlji u kojoj »ne ima imena 'moje' i 'tvoje', ma sve je općeno svijeh i svak je gospodar od svega. A ljudi, koji te strane uživaju, ljudi su blazi, ljudi su tihi, ljudi mudri, ljudi razumni... njih ne smeta nenavidos, ni lakomos vlada, njih oči u prav gledaju, a sve im se ne maškara, srce nose pred očima, da svak vidi njih dobre misli, i... ljudi su koji se zovu ljudi nazbilj«.

U ovom traženju izvorišta Petrićeve kulture na domaćem tlu nužno je sagledati i stvarne vizije gradova što se u ranoj renesansi javljaju u djelima naših arhitekata. Tako na razmeđu gotike i renesanse djeluje kipar i arhitekt Juraj Dalmatinac (oko 1400—1473) klešuci svoje reljefe i skulpture na obje obale Jadrana u gotičkoj impostaciji i renesansnom realitetu, te gradeći svoje portale, palače, crkve i kule u gotičkoj profilaciji i renesansnoj koncepciji. Juraj je rođen u Zadru, na šibenskoj katedrali kleše svoje ime »Dalmaticus«, a pri kraju života u dokumentu iz Urbina nazivaju ga »Giorgio Schiavo«, pa je tim ustaljenim talijanskim nazivom za Hrvata utvrđena i njegova etnička pripadnost.

Univerzalan kao i drugi renesansni umjetnici i umnici Juraj Dalmatinac je dobar dio svojega opusa ostvario u gradnji obrambenih gradskih zidina, a time je nužno dosegao i do problema grada. Svoje umjetnički i fortifikatorno najznačajnije djelo ostvario je u Dubrovniku izgradnjom kule Minčete (1464), ali već prije toga dugi niz godina bavi se izgradnjom zidina i kula u Pagu. Pažani su 1441. zatražili od mletačkih vlasti dopuštenje da umjesto svoga nezaštićenog grada osnuju na obližnjoj lokaciji uz more novi grad, a u odobrenju mletačkog dužda iz 1443. kaže se da su oni naslikali i nacrtali mjesto izgradnje svoga grada. Iste godine položeni su temelji novom naselju, i to za veliku kulu uz gradska vrata, samostan i župnu crkvu — što znači da su nacrti već sadržavali urbanističku koncepciju grada jer sadržavaju gradsku konturu, gradsko središte s crkvom i osi glavnih ortogonalnih ulica. Jurjeva djelatnost u Pagu arhivski je dokumentirana u rasponu od 1449. pa do nakon majstorove smrti 1473., s time da prvi dokument govori o raskidu ugovora sa suradnikom, što znači da Juraj i prije te godine radi u Pagu. Prema dokumentima iz 1451., 1457., 1458. i 1459. on gradi gradske zidine, a između 1465. i 1473. dokumentiran je njegov rad na župnoj crkvi i samostanskoj crkvi sv. Margarete, na biskupskoj palači i na kneževu dvoru. Kako je izgradnja sustava obrambenih zidina s kulama i gradskim vratima, a i pozicija javnih zgrada bitno obilježila urbanističku koncepciju grada, to je moguće pretpostaviti da je Juraj imao i udjela u stvaranju te koncepcije. Na ovaj zaključak ukazuju i posredne indicije. Pag je pod svjetovnom i crkvenom jurisdikcijom Zadra i kamen temeljac grada postavlja zadarski nadbiskup Lovro Veniera, a tom bogatom mletačkom plemiću šest godina kasnije Juraj kleše raskošnu nadgrobnu ploču. U doba zahtjeva Pažana za izgradnju grada (1441) Juraj je bio došao iz Venecije i preuzeo gradnju šibenske katedrale, ali je izradio i kapitule za zadarski franjevački samostan, što znači da je boravio i u Zadru. Zahtjev za izgradnju no-

voga grada i preseljenje crkava i samostana zacijelo se nije mogao uputiti bez sudjelovanja crkvene dijeceze, a nadbiskup Veniera kao ugledni Mlečanin nije sebi mogao dopustiti da ovaj zahtjev ne bude kvalitetno i savjesno obrađen, a to znači da je spomenutu sliku i nacrt morala izraditi sposobna i autoritativna osobnost. Juraj je u to doba u Zadru, on se druži s nadbiskupom, on je upravo došao iz Venecije kao ondje afirmirani umjetnik, on sve do svoje smrti (sljedećih trideset godina) ima praktički patronat nad izgradnjom Paga, pa se stoga može zaključiti da je Juraj Dalmatinac stvarni ideator urbanističke koncepcije Paga.

Urbanizam Paga temelji se na antičkoj ideji grada kao ortogonalnog rastera ulica s dvjema naglašenim križanim osnim ulicama, i trgom smještenim na presjecištu tih ulica. Ova gotovo idealno primijenjena matrica djelomično je negirana perimetrom gradskih zidina prilagođenih terenu, no pozicije gradskih vrata i kula dokazuju da su i zidine građene u funkciji osnovnoga urbanističkog plana. Podrijetlo ovoga antičkog urbanizma očito izvire iz rimskih urbanističkih principa koji bijahu jasno sačuvani u Jurjevu rodnom gradu Zadru i obližnjem palači-gradu cara Dioklecijana (Splitu). Ova svjesna inspiracija antičkim uzorom i ova savjesna realizacija antiknog uzorka u suvremenom gradu pedesetih godina XV. stoljeća u svojoj biti je urbanistički unikum.

Za dokaz ove teze potrebno je razmotriti stvarno stanje urbanističke teorije i prakse tog doba. Nedvojbeni začetnik i najutjecajniji protagonist obnove antikne ideje grada i arhitekture Leon Battista Alberti u svom traktatu *Descriptio Urbis* oko 1447. opisuje građevine antičkog Rima i potiče na njihovu reinterpetaciju, a u spomenutim knjigama o pravilima građenja (kompletiranim 1452. i publiciranim 1485.) on daje i praktične upute o građenju grada: glavne ulice trebaju biti široke i ravne, a sve ostale vijugati poput rijeke kako bi se izbjegli vjetrovi, zavarao neprijatelj i postigla slikovitost. Alberti tako prenosi Vitruvijeva svjedočanstva o njegovu shvaćanju idealnoga antičkog grada, no zanemaruje stvarni domet antiknog urbaniteta izražen putem miletskoga geometrijskog reda, hipodamovskoga pravokutnog prostora i rimskoga standardiziranog kastruma, te stoga Mumford s pravom tvrdi da Alberti zapravo izražava srednjovjekovni urbanizam. No prije nastajanja Albertijevih teza, Juraj Dalmatinac gradi Pag kao čistu repliku antičkog urbaniteta: njegove ulice su ravne i ortogonalne, stambene insule i forum pravokutni, decumanus i cardo s praetoriumom ponavljaju standard castruma, te tako Juraj Dalmatinac daleko dosljednije od Albertija izražava renesansnu tezu obnove antiknog grada.

Alberti daje teoretsku viziju renesansnog grada, a prvi crtež idealnoga renesansnog grada izrađuje Filarete (1460—1464) u svom arhitektonskom traktatu gdje obrazlaže utopističku viziju grada zvanog »Sforzinda«: grad ima oblik osmerokrake zvijezde, ulice su parametarski položene od obodnih gradskih vrata do središnjeg kompleksa ortogonalno složenih javnih zgrada. Ova prva grafička interpretacija po Vitruviju opisana grada dovela je do fascinantnih realizacija poput Rocroia (1555) ili Palmanove (1599), ali očito nije pružila vitalni predložak jer je razvoj urbanizma krenuo smjerom primjerenijega ortogonalnog rastera. A jasni predložak tog ortogonalnog urbanističkog rastera ostvario je Dalmatinac nekoliko godina prije Filaretova shematskog crteža.

Prva u literaturi apostrofirana realizacija gradskog renesansnog ambijenta ostvarena je u Pienzi: Bernardo Rossellino, sa čitljivim utjecajem Albertija, gradi (1462—1463) u tom srednjovjekovnom gradiću središnji trg okružen palačama i crkvom. Sistematizacija ovog prostora s traženjem osne simetrije gradskog trga kao i uvođenjem novog jezika arhitekture u oblikovanju pročelja, opravdavaju visoko vrednovanje ovog ambijenta u povijesti arhitekture i urbanizma. No pri tomu je neophodno komparirati Pienzu s Pagom. Rossellino svoj trg gradi unutar amorfne strukture srednjovjekovnog grada i građevinskim pravcima okolnih zgrada minimalno korigira medievalne slučajnosti, a Juraj Dalmatinac antički sistematizira cijelu gradsku strukturu i formira pačetvorinu trga, kao jasnu asocijaciju na antikni forum. Ta sistematizacija započeta je 1441. i završena je u prvim godinama sedmog desetljeća, što znači prije i uporedo s Rossellinijevim djelom.

Ova komparativna analiza stvaralačkog dometa Jurja i njegovih suvremenika ostavlja otvoreno pitanje, koliko je urbanistička koncepcija Paga nesvjesna primjena antičkih uzoraka Zadra i Splita ili uzoraka novih hrvatskih gradova što su poput Dubrovnika, Korčule ili Šibenika nastali na antiknom modelu, odnosno koliko je to svjesna anticipacija renesansne evolucije. Dilemu mogu otkloniti činjenice da od XIV. stoljeća postoje podaci o dalmatinskim crkvenim organizacijama i gradovima koji se »pozivom na antičku baštinu pravno konstituiraju ili nastoje opravdati svoje teritorije« (Milan Prelog), te da veliki broj tih gradova ili počiva na antičkoj podlozi, ili je antiknu matricu primijenio prilikom svojega osnivanja. Stoga je razvijeni model Paga nastavak urbanističke tradicije što u kontinuitetu vodi od antike do renesanse i njegova pojavnost u ranoj renesansi samosvojan je stvaralački čin sredine i umjetnika. Juraj Dalmatinac u svojem kiparskom radu izravno prenosi antičke predloške (reljef kamenovanja biskupa Arnira),

u svom arhitektonskom radu izravno se inspirira detaljima Dioklecijanove palače (prolaz ispod sakristije šibenske katedrale), pa je stoga logično da se i u urbanističkom radu služi antičkim modelom grada.

Na gradnji šibenske katedrale surađuje par godina (1444—1446) s Jurjem Dalmatincem lapicida magister Martin iz Zadra (magistrum Martinum quondam Petri de Jadra), a taj Martin otac je arhitekta Lucijana Vranjanina (Luciano Laurana), i otac ili stric kipara Franje Vranjanina (Francesco Laurana). Oba Vranjanina značajne su stvaralačke ličnosti rane renesanse: Franjo (oko 1420—1502) kleše brojne Bogorodice, ženska poprsja, reljefe, medalje, komplekse spomenika, oltara i mauzoleja po Italiji, Siciliji i Francuskoj, a Lucijan (oko 1420—1479) gradi slavoluke po Veneciji i Napulju, vojvodske palače u Mantovi, Pesaru, Urbinu, Gubbiju i okolnim mjestima, tvrđave u Pesaru i po Markama, te slika perspektivne prikaze idealnog grada. Franjo i Lucijan protagonisti su renesansnoga kiparstva i arhitekture u Italiji i Francuskoj, a svoje hrvatsko podrijetlo naznačavali su uporabom imena »Schiavoni«, kako je zapisano u više dokumenata.

U okviru teze ovog razmatranja posebno su zanimljive Lucijanove vizije arhitekture i urbanizma grada budućnosti, prikazanog na trima slikama što su danas pohranjene u Urbinu (Galleria Nazionale delle Marche), Berlinu (Bode Museum), i Baltimoru (Walters Art Gallery). Ove slike spadaju među najznačajnije dokumente arhitektonike i urbanistike jer su prve egzaktno konstruirane arhitektonsko-urbanističke perspektive, obzirom su na njima prikazana pročelja palača i ulica koja anticipiraju ambijent renesansnog i postrenesansnog grada, i jer su one prve vizualizacije idealnoga renesansnog grada. Upravo zbog ovoga izuzetnog značaja slika u međunarodnoj stručnoj analitici vodi se obimna diskusija o njihovom podrijetlu i autorstvu. Ipak, uz atribuiranje nekolicini umjetnika (Piero della Francesca, Francesco di Giorgio, Baccio Pontelli, Giuliano da Sangallo, i drugi), prevladava mišljenje da su slike nastale u Urbinu između 1470. i 1479. godine, i da je njihov autor Lucijan Vranjanin (tako se danas opredjeljuje i galerija u Urbinu za tamo izloženu najkvalitetniju od triju slika).

Stvarni značaj tih slika, a posebno urbinske, moguće je sagledati apsolviranjem stanja teorije i prakse gradograditeljstva u vremenu do njihova nastanka — a to je već načinjeno u prethodnom razmatranju djela Albertija, Filarete i Rossellina. Potrebno je ipak dodati da Alberti daje upute i o potrebi jednakih visina kuća s obje strane ulice, o proporcijama trgova i slavolucima na njima, o porticima na raskršćima, i sličnim urbanističkim uvjetima (što

se jasno razabiru na Lucijanovim slikama), no Alberti nije ove opće urbanističke zasade realizirao ili vizualno predočio. Za razliku od Albertija, Filarete je dao veći broj skica zgrada u svojoj Sforzindi, no te zgrade svojim naivnim simbolizmom i proporcionalnom nezgrapnošću više odaju srednjovjekovnu misao nego renesansnu viziju. Uz ove konceptualne predodžbe grada nužno je sagledati i tadašnju sliku grada projiciranu putem oblikovanja pročelja palača, a time i ulice ili trga. A do vremena nastanka crteža palača, ulica i trgova na Vranjaninovim slikama, postoji samo nekoliko ranorenesansnih palača: Brunelleschi gradi pročelje Nahodišta u Firenzi (1419) s renesansnom arkadom u prizemlju i kvadratnim prozorima na srednjovjekovno neartikuliranom katu; Michelozzo gradi palaču Medici-Riccardi u Firenzi (1444—1464) s horizontalnom renesansnom rasčlambom troetažnog pročelja, Alberti i Rossellino grade palaču Rucellai u Firenzi (1445—1450), a Rossellino gradi samostalno palaču Piccolomini u Pienzi (1462—1463) s istovjetnom horizontalnom i vertikalnom razdiobom pročelja klasičnim trabeacijama i pilastrima, no bifore prozora s lučnim nadvojima ostatak su srednjovjekovne tradicije; Filarete gradi Bolnicu u Milanu (1456—1465) s klasičnim arkadama unutar kojih su gotički prozori; Laurana (Vranjanin) gradi Vojvodsku palaču u Urbinu (od 1465) a njezino dvorišno pročelje oblikuje s klasičnom arkadom u prizemlju, klasičnom razdiobom plohe kata s trabeacijama i pilastrima, i klasičnim pačetvorinastim prozorima. Ovom svojom inovacijom Vranjanin stvara stilski čisti prototip renesansnog pročelja gradske palače.

Identificiranjem ovih prijelaznih oblika stvaranja renesansne arhitekture i renesansnog grada, bilo je nužno da bi se sagledao mukotrpan put istraživanja i spoznaje koji je doveo do Vranjaninovih slika idealnog grada. Vranjanin je imao talent i sposobnost (a valjda i životnu sreću) da sintetizira prethodna iskustva, ugradi ih u zgradu, i nacрта ih na slici. Vranjaninove slike posjeduju Albertijeve teze o gradu, ali ih je Vranjanin oslobodio od retardiranih vijugavih ulica i gradu dao jasan autoritet antičkoga ortogonalnog poimanja zgrada, trgova i ulica. One posjeduju Albertijeve teze o oblikovanju gradskog prostora, ali je Vranjanin te prostore doista i oblikovao. One posjeduju Filaretovu strukturu središta idealnog grada, ali toj strukturi Vranjanin je dao arhitektonsku vrijednost slutnje novog doba. Vranjaninove slike posjeduju Albertijeve teze o restituciji antike, ali je to Vranjanin urbano načinio daleko dosljednije. One posjeduju Albertijevu, Rossellinijevu i Michelozzovu ideju antikiziranja pročelja gradske palače i time gradske ulice, ali je Vranjanin to pročelje doista

stilski definirao u antologijskim razmjerima. One posjeduju pret-hodne slikarske interpretacije dijela neke zgrade (Piero della Francesca, Mantegna i drugi) ali je Vranjanin načinio viziju cjeline gradskog ambijenta. Vranjaninove slike posjeduju saznanja o egzaktnoj perspektivi, što su ih istražili Brunelleschi, Alberti, Piero della Francesca i drugi, ali je Vranjanin racionalnu perspektivnu konstrukciju doveo do interpretacije ideje grada.

Tako Vranjaninove slike imaju istraživački i stvaralački domet koji je bitno pridonio formiranju renesansne arhitekture i urbanizma: Bramanteova arhitektura i njegovo planiranje Rima, slike i arhitektura Rafaela i njegovih učenika (Antonio Sangallo, Giulio Romano), crteži gradova Francesca di Giorgia, planovi Napulja i Ferrare, samo su neposredne implikacije dalekosežna utjecaja urbinskih perspektiva.

Taj urbinski utjecaj najneposrednije se može pratiti na transformaciji Rima od propalog i zapuštenog srednjovjekovnog gradića, preko renesansnih protagonističkih urbanih inovacija, do inicijalnih postavki baroknoga grada. Intenzivan razvoj započet je dolaskom Urbinca Giuliana della Rovere za papu (1502) pod imenom Julije II. Na urbinskom dvoru i na gradnji Vranjaninove urbinske palače stasa Bramante, ovdje dobiva prva graditeljska saznanja i prve stvaralačke poticaje (toliko očigledne u njegovim djelima). Giuliano i Bramante su vršnjaci pa je ta urbinska veza očito pogodovala da ga novi papa pozove u Rim i povjeri mu izgradnju vatikanske palače i Crkve sv. Petra, te njihovo urbanističko povezivanje sa starim gradom, što Bramante ostvaruje probijanjem prvoga ravnog uličnog smjera (Via Giulia) u amorfnoj strukturi Rima. Ovaj renesansni novum slijede nasljednici Julija II. i do 1585. godine pape probijaju još 4 ovakve ulice, s time da papa Pio IV. formira (1559—1565) i novu ulicu Strada Pia (danas Via 20 Settembre), kao nastavak širenja grada prema sjeveroistoku. Takvu situaciju zatiče papa Siksto V., i u pet godina svojeg pontifikata (1585—1590) stvara kompletnu urbanu strukturu renesansno-baroknog Rima, kao matricu novovjekovnog urbanizma, pa stoga povjesničar arhitekture Siegfried Giedion decidirano tvrdi: »Siksto V. je bio prvi moderni urbanist«.

Papa Siksto V. zvao se Felice Peretti, no prezime Peretti je preuzeo od imena svojega nećaka, tako da mu se ne zna stvarno prezime. Kao kardinal koristio je i naziv »di Montalta« označavajući time mjesto svojeg rođenja: Montalto u Molise. Stanovnici Montalta su prebjegli iz Dalmacije, a njihovi su potomci današnji Moližanski Hrvati. Feliceovi roditelji govorili su hrvatski, njegovo netalijansko podrijetlo identificirali su kasnije u Veneciji nazi-

vajući ga barbarom, a svoju etničku pripadnost potrdivao je izgradnjom Crkve Svetog Jeronima (San Girolamo dei Croati) za Hrvate u Rimu, uspostavljanjem hrvatskog nacionalnog kaptola (jedinog netalijanskog u Rimu) čiji je kardinalat nosio, te stalnim interesom za Sv. Jeronima (također podrijetlom iz Dalmacije) koji je preveo s hebrejskog (*Stari zavjet*) i grčkog (*Novi zavjet*) na latinski i danas važeći tekst *Biblije*.

Osnovna ideja Sikstovog urbanizma ima vjersko obilježje: povezati sedam glavnih crkava i svetišta seoskog distrikta, u što se pretvorila glavnina površine antičkog Rima, i tim širokim ravnim ulicama ponovno organizirati površinu grada u organsku cjelinu. Širina je bila određena tako da uporedo može voziti pet kolskih zaprega, a kako se do tada kretalo po gradu pješke, u nosiljkama ili jašući na konju, to je već ovaj prometni novitet i urbanistički uvjet bio neshvatljiv i iznenađujuće dalekovidan. Kičmu novoga grada čini 4 kilometara duga Strada Felice (dvostruko duža od promjera čitavoga dotadašnjeg grada) položena od današnje Piazza del Popolo, preko Crkve S. Maria Maggiore, do Crkve S. Croce in Gerusalemme (danas: Via Sistina s neostvarenom vezom do Piazza del Popolo — Via delle Quattro Fontane — Via Depretis — Via Carlo Alberto — Via Conte Verde — Via di S. Croce in Gerusalemme). Ovu ulicu presijecala je spomenuta Strada Pia, od starog grada (Piazza Venezia) do Strade Felice vodila je Via Panisperna, a daljnje ulice povezivale su Stradu Felice sa Crkvom S. Lorenzo, sa Crkvom S. Giovanni in Laterno (i projektiranim produžetkom prema sjeverozapadu), s Colosseumom (i projektiranim produžetkom također prema sjeverozapadu), a sve to skupa bilo je protkano s nekoliko ulica koje su izravno međusobno povezivale spomenute karakteristične zgrade. Uz ove ulice Siksto V. je zacrtao i glavne gradske trgove: načinio je trg oko Trajanova stupa kao spoj starog i novog, očistio je zgrade oko antoninskog stupa i dao konture Piazza Colonna, završio je Crkvu S. Trinità dei Monti i načinio koncepciju stubišta do Piazza di Spagna, uz Dioklecijanove terme ostavio je široki prostor koji se razvio u Piazza delle Terme, a postavom obeliska pred nedovršenom Crkvom Sv. Petra i na presjecištu glavnih rimskih ulica (Via di Ripeta, Via del Corso, Via del Babuino i projektirane Strada Fenice) inicirao je koncepciju Berninijevog trga pred katedralom i formiranje Piazza del Popolo. Građeci tako grad Siksto V. je shvaćao da će grad propasti ne bude li opskrbljen vodom, te stoga gradi vodovod Acqua Felice koji ima trasu 10 kilometara kao akvadukt, a 10 kilometara kao tunel, da bi opskrbio 27 javnih fontana, od kojih je bazen planiran za ispiranje vune pretvorene kasnije u Fontana di Trevi, a tada izgra-

đena Mojsijeva fontana i danas služi kao izvor vode i gradski naglasak.

Ovaj dosta zamorni popis ulica, trgova i urbana inventara bio je neophodan da bi se uočila sva veličina urbanističkog planiranja Siksta V. i da bi se shvatilo koliko vedute Rima duguju vizionarstvu ovog pape. Sa svojim arhitektom Domenicom Fontana ostvario je Siksto V. protagonističku koncepciju novovjekovnog grada, inicirao je formiranje najljepših renesansno-baroknih dijelova Rima koji su emisionom snagom rimske crkve i kulture postali neprikosnoveni i poželjni uzorak koncipiranja razvoja evropskih gradova. Umjesno je ovdje opet citirati Giediona: »Na rimskom tlu renesansa dostiže vrhunac. Ovdje se formiraju izražajna sredstva baroka koja prožimaju cijeli zapadni kulturni krug i ne zastaju ni pred granicama država ili religija. No treba ustanoviti, da se u Rimu zauvijek razbija i urbanističko mjerilo renesanse. Na mjesto ograničenog, zidovima opasanoga zvjezdastog grada, za vrijeme petogodišnje vladavine Siksta V. prvi put se planira i izvodi s apsolutnom sigurnošću prometna mreža modernog grada... Siksto V. je bio prvi moderni urbanist«.

U sudbonosnom vremenu stvaranja toga modernog urbanizma, na začuđujuće bitnim i protagonističkim pozicijama nalazimo onoga Danteovog hodočasnika iz Hrvatske, što začuđen nad Veronikinim rupcem postaje pjesnikova metafora čuđenja. Čudne su i sudbine tih hrvatskih hodočasnika, prebjega i lotalica, a i razmatrana istraživanja racionalnog grada (Juraj Dalmatinac), idealnog grada (Lucijan Vranjanin), sretnog grada (Frano Petrić) i proto-modernog grada (Siksto V), nastala u rasponu od stoljeća i pol (1441—1470—1553—1590), imaju različite sudbine. Paška racionalna novovjeka interpretacija rimskog kastruma ostala je zaboravljenom na rubu predziđa kršćanstva, a razvoj grada pratio je planove idealnih gradova (Francesco di Giorgio, Vasari, De Marchi i drugi), no činjenica da je koncepcija Paga iz sredine XV. stoljeća istovjetna kasnijem standardu evropske urbanističke kulture — Cortemaggiore (1480), Ferrara (1492), Gattinara (1526), Guastalla (1539), Vitry-le-François (1545), Sabbioneta (1560) — pobuđuje danas ponovno pozornost istraživača renesansne kulture (Lionello Puppi). Urbinske slike idealnog grada ostvarile su svoj stvarni utjecaj posredstvom radova urbinaca (Bramante, Rafael i drugi), i urbinskih sljedbenika (Francesco di Giorgio i drugi), te cijele plejade arhitekata koji su pod njihovim utjecajem usvojili semiotiku novog jezika arhitekture i proširili ga kao univerzalnu istinu. Rimske vizije urbane strukture novovjekog grada bitno su utjecale na stvaranje jednog od najljepših gradova svijeta, a nesumnjivo fasci-

nantnom sintagmom *urbi et orbi* one su postale baštinom čovječanstva. Petrićeva polistika sretnog grada, zajedno s radovima njegovih suvremenika (Anton Francesco Doni, Ludovico Agostini, Sperone Speroni) bavi se doduše samo povlaštenom klasom, ali je i takva prisutna do danas kao vrlo rani dokument o »odlučnom pozivanju na kolektivizaciju, socijalnu jednakost, društvenu reorganizaciju ... na viši stupanj ponovnog ujedinjenja razjedinjene zajednice« (Manfredo Tafuri), da bi grad bio sretan.

Tragajući i danas za sretnim gradom čini se neophodnim ovo evociranje vrijednih doprinosa hrvatskih umjetnika, mislioca i svećenika spoznaji grada: da bi znali cijeniti svoj identitet i da bi znali stvoriti naš sretan grad. Naš polis.

Andrija Mutnjaković

LITERATURA

Dokumentacija za navode u tekstu, potanji podaci, kao i opširna literatura, mogu se naći u sljedećim djelima:

FRANE PETRIĆ

Girardi-Karšulin, M.: Filozofska misao Frane Petrića. Zagreb, 1988.

Gretić, G.: Duša i um. Zagreb, 1989.

Petrić, F.: Deset dijaloga o povijesti. Pula—Rijeka, 1980.

Petrić, F.: Deset dijaloga o retorici. Pula—Rijeka, 1983.

Petrić, F.: Nova sveopća filozofija. Zagreb, 1979.

Petrić, F.: Sretan grad. Zagreb, 1979.

JURAJ DALMATINAC

Fisković, C.: Juraj Dalmatinac. Zagreb, 1963.

Frey, D.: Giorgio Orsini; Jahrbuch des Kunsthistorischen Institutes der K. K. Zentralkommission für Denkmalpflege, 7 (1913), 1—169.

Ivančević, R.: Prilozi problemu interpretacije djela Jurja Matejeva Dalmatinca. Radovi Instituta za povijest umjetnosti, 3—6. Zagreb, 1979—1982; str. 25—64.

Montani, M.: Juraj Dalmatinac i njegov krug. Zagreb, 1967.

Prelog, M.: Gotika i renesansa u djelu Jurja Dalmatinca. Radovi Instituta za povijest umjetnosti, 3—6. Zagreb, 1979—1982; str. 9—13.

Puppi, L.: Appunti su Giggio de Sebenico architetto. Rivista dell'Istituto Nazionale di Archeologia e Storia dell'Arte. Roma, 1970; p. 154—180.

Suić, M.: Jurjev Pag — sinteza antičkog i srednjovjekovnog urbanizma. Radovi Instituta za povijest umjetnosti, 3—6. Zagreb, 1979—1982; str. 203—204.

LUCIJAN VRANJANIN

- Benevolo, L.*: Storia dell'architettura del Rinascimento. Roma—Bari, 1978.
- Budinich, K.*: Arhitektonske studije. Pula—Rijeka, 1984.
- Concina, E.*; *Kimball, F.*; *Mcanrew, J.*; *Mutnjaković, A.*; *Pane, R.*; *Rolfs, W.*; *Traversari, G.*; *Venturi, A.*; *Venturi, L.*; Slavoluk Sergijevaca. Pula—Rijeka, 1989.
- Murray, P.*: Architettura del Rinascimento. Venezia, 1971.
- Sanpaulesi, P.*: Le prospettive architettoniche di Urbino, di Filadelfia e di Berlino. Bollettino d'Arte, 4. Roma, 1949; p. 322—337.
- Vrkljan, Z.*: Lucijan Vranjanin. Bulletin razreda za likovne umjetnosti JAZU, 1. Zagreb, 1983; p. 31—46.

SIKSTO V.

- Feo, I.*: Sisto V. Milano, 1987.
- Pistolessi, F.*: Sisto V e Montalto da documenti inediti. Montalto, 1921.
- Giedion, S.*: Prostor, vreme, arhitektura. Beograd, 1969.

DVA GLAGOLJSKA PISMA

Kada je godine 1774. učeni mletački putopisac i prirodnjak opat Fortis posjetio otok Krk, zatekao je ondje mnoštvo svećenika koji su živjeli u uvjetima koje je on teško mogao razumjeti. »U Dobrinju postoji čudesan broj popova, kao što je općenito slučaj na cijelom otoku; stoga su dronjavi, jadni i prisiljeni baviti se najnižim obrtima, pa su postolari, bačvari itd. Ali njihov nedoličan i nečudoredan način života mnogo je gori nego njihovo siromaštvo, a nema izgleda da će se popraviti, jer biskupova je moć tako ograničena u ispravljanju poroka ili uvođenja stege i pravog reda«¹. U Omišlju je naišao na popove koji su ga pokušali uvjeriti kako su komadi najobičnijeg vrbovog drveta komadi Mojsijevog štapa a »da bi povezali Stari Zavjet s Novim, obratiše nam pozornost i na neke karike lanca kojim je sv. Petar bio vezan u tamnici. Neznanje i praznovjerje tih popova sramotni su, a posve su jednaki po cijelom otoku«². Jedina osoba s kojom je mogao ravnopravno razgovarati o starinama, književnosti i znanosti bio je osamdesetgodišnji biskup Zuccheri — rodom iz Furlanije. Fortis je bio beskrajno razočaran autarkičnom rezerviranošću krčke glagoljaške sredine koja nije pokazivala nikakvog zanimanja za njegova istraživanja. »U Vrbniku sam« — priznaje on na koncu — »našao popa koji razumije, mnogo bolje nego njegova braća u tim krajevima, staroslavenski sveti ili glagoljaški jezik; pokazao mi je rukopis sastavljen tim pismom, ali je bio od male koristi. Danas glagoljske knjige moraju ležati u knjižnicama kao puki neobični predmeti, jer jedva ima koga tko ih može glatko čitati; čak i u mjestima gdje se služba vrši na tom jeziku, pa ako se i dogodi

¹ Iz trećeg pisma koje je Alberto Fortis uputio engleskom ministru Johnu Strangeu u Mletke; *Put po Dalmaciji*, Globus, Zagreb, 1984, str. 285.

² Isto.

te se nađe netko tko zna čitati to pismo, *pouzđano nema nikoga tko mu razumije značenje*³ (podv. I. L.).

Pretjeruje li Fortis?

Zar doista u posljednjim desetljećima osamnaestog stoljeća među našim glagoljasma nije bilo ni jednog koji bi potpuno razumio »staroslavenski sveti ili glagoljaški jezik«?

Dva pisma koja sam pronašao među glagoljskim pergamenama u Arhivu Slovenije u Ljubljani čini se da Fortisove tvrdnje dovode u pitanje⁴.

Prvi list piše vrbnički erei Fran Gabrijele⁵:

»Gašpare Druže zdravstvuī:

Az na celovaniju tvoem zahvalivam eže va knizi Erea Celovičia postavil / esi, i takođe od Serca moega tebe celivam, i stoboju veselimse, da taki skorie / naše slovinske bukve naučil esi čitati, i pisati: aki ěko ri'h, tako va kratci / naučise, ěže tebi nisjut potribnaē, koliko većšee, i skorie va pamet postaviš / onaē, ěže po svek' den' va tomžde Učilišči čitaš, i pišeš: za koju vinu radu / emse s' toboju, da napridujući ti ovako, imiti hoćeš čast pred svimi tu ok(r)stnimi / a pokoli dati hoćeš čast onomu svoemu Gñu Vuju, egože dobroti nikad / pozabiti hoću, egože va knigi tvoei' edino s' Celovićem te prošu od strane moee' / celueš: tebeže sa svima ućećima celujući ostajem

va Verbnici na ž (=7): decembriē ččiž: (=1817)

tvoī rab, i drug

Ereī Frančišk Gabrijele.

³ Isto.

⁴ Spomenuta pisma nalaze se u fondu pod signaturom MISC Glagoljica/Antifonariji i upućena su senjskom *diјaku* Gašparu Kombolu u prosincu 1817. Fortisova ocjena plod je nedovoljnog poznavanja konteksta u kojem se naš glagoljaški tradicionalizam stoljećima oblikovao i pretpostavki koje su uvjetovale njegov nastanak te podsjeća na sudove njegova zemljaka Artura Cronie »koji je faktički odrekao postojanje glagoljaške književnosti jer se književnošću — po njegovom uvjerenju — ne može nazvati djelo 'sirovih' (rozzi) i 'siromašnih popova' (poveri preti) koji čak 'non sanno parlare, e meno ancora scrivere'« (E. Hercigonja: *Nad iskonom hrvatske knjige*; Liber; Zagreb 1983). Suvremeni istraživači problematike hrvatskog glagoljštva u nas, međutim, odbacuju takve koncepcije, smatrajući ih zastarjelima i znanstveno neprihvatljivima (to se u prvom redu odnosi na »mitologiziranu i idealiziranu fikciju hrvatskog glagoljštva«; u okviru hrvatske književnopovijesne i kulturnopovijesne literature v. raspravu E. Hercigonje: *Društveni i gospodarski okviri hrvatskog glagoljštva od 12. do polovice 16. stoljeća u spomenutoj knjizi*).

⁵ Izvana bilješka Jakova Supana: *Hrvatsko pismo Frančiška Gabrijele-čiča tiskano z glagolskimi ěrkami dto Vrbnik (otok Krk) 7. dec. 1817.*

Poslije dva tjedna šalje »Poštovanomu dičku, i gñu / gñu Gašparu Kombolu / vř učilišće od Seně«⁶ erei Anton Celović iz Selaca božićnu čestitku:

»L(j)ubimij družē.

Va Selcih ia (=21): Decembriē ččzi (=1817)⁷

Približajućice Častni Praznik Rož / deniē Gñā; togo radi Sicitago Navišća / ju tebi srićnago, i čestitago u zdra / viju Srići, i obiliju Sleberniki, i / inih svih blagih, ihž(e) od darca / sviju blagih, sirič boga, želati / možeši, Na konac mazdu ra(j)skuju posti / gneši. Po tomžde Načalo Novago Lita / i zdraviju az ti želaju, da satnoe / lito vř starosti čaėti možeši; / i prideši na Sve Stepēni, ihže Serce / tvoe žalati možet.

Az sř Starcem Vladikom častimim / dne provazdaem vř veseliju. Ašće / česo blagago imati budes, naju spo / menise: Mi bo Sadi ničesože ne imaem. / Celuju priētele, i znaemie. Az že lob / zaniem braterskim ostaju.

tvoi verni / rab i drug. ereē
Anton / Celović«.

Iz memoarskih bilježaka Vrbničanina Josipa Antuna Petrisa *Nike uspomene starinske* doznajemo da je u njegovo vrijeme među živućim redovnicima bio i »častni g. p. Frane Gabrijelić p. a. Antona — redovnik prosti od kapitula u Verbniku«⁸. U kapitulskoj knjizi instrumenata (1801—1818) potpisao se Don Francesco Gabrielich kao *estensore* (=pisar)⁹. Nema sumnje da je to onaj isti čovjek koji je napisao vrbničko pismo.

Uglata glagoljica kakvom piše pop Gabrijelić — prva je uočljiva neobičnost. Naime, već od četrnaestog stoljeća, kurzivno glagoljsko pismo počelo je potiskivati upotrebu uglatog tipa pisma pa će ga s vremenom potpuno istisnuti. Uglata glagoljica na početku devetnaestog stoljeća, u svjetovnoj i privatnoj uporabi, pripada već dalekoj starini, pluskvamperfektu. Zašto dakle Gabrijelić piše arhaičnim tipom pisma? Razlozi se naziru iz sadržaja pisma: »veselim se da taki skorie naše slovinske bu-

⁶ Isto: *Hrvatsko pismo iz Selc pri Crikvenici na prijatelja v Senju (Glagolitica)*.

⁷ U originalu zamijenjene su posljednje dvije brojke.

⁸ I. Gršković-V. Štefanić: *Nike uspomene starinske* Josipa Antuna Petrisa (1787—1868). *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knj. 37. JAZU. Zagreb, 1953; str. 108.

⁹ Štefanić V.: *Glagoljski rukopisi otoka Krka*. JAZU. Zagreb, 1960; str. 294.

kve naučil esi čitati i pisati», poručuje Gabrijele Gašparu. Obraća se, dakle, čovjeku koji glagoljsko pismo još ne poznaje dovoljno, nije u njemu vješt pa treba pisati jasno i razgovijetno (uglata je glagoljica mnogo razgovjetnija za početnike, lakša za sricanje). Kurziv je s druge strane teško razumljiv, otprilike kao stenografija čovjeku koji je nikad nije učio.

Ali Gabrijele ne arhaizira samo pismo: zamjećuje se to i u jeziku. Ni to nije slučajno — kada znamo s kolikim su se ponosom i ljubavlju humanisti stoljećima služili latinskim jezikom, zašto se i glagoljaši ne bi ponosili svojim crkvenoslavenskim jezikom hrvatskog tipa i njegovom tradicijom? Iz Gabrijeleovih riječi u isti tren izvire i radost i gordost osobe koja je svjesna ogromnog značaja tih starih slavenskih pismena (*naše slovinske bukve*); beskrajan je optimizam kojim bodri svog druga na učenje (*»raduem se s' toboju, da napridujuć ti ovako, imiti hoćeš čast«*). Duboko je poštovanje koje Gabrijele pokazuje prema prijateljevu ujaku, najvjerojatnije svećeniku (*»egože dobroti nikad pozabiti neću«*). Pretpostavljam da je taj čovjek bio prvi učitelj i dobročinitelj mladog svećenika Gabrijele i svog nećaka Gašpara. U vrbničkom listu u dva se navrata spominje i svećenik (*erej*) Celović, autor pisma poslanog iz Selaca.

Pop Anton Celović pok. Ivana bio je jedan od znamenitih učitelja u glagoljskoj školi za žakne u Vrbniku, poznati meštari od skule — Petris njegovo ime navodi zajedno s popovima Matijem Fugošićem *Bacutom*, Matijem Štefanićem *Fidrigom*, Franom Volarićem i Ivanom Feretićem. »Ovi svi su« — piše on — »delali školu latinsku po 4 dni na šetemanu, a školu hrvatsku 2 dana — to jest u sredu i u subotu. / U hrvatskoj su učili štat i pisat po glagolici i tumačit glagolicu na domaći jezik, teologiju manju to jest od svetih sakramenti pak velu Teologiju, moral Kačićev. / I tako vridno su izučavali svoje učenike, da su vazda bili pohvaljeni u očitim iskusih, koje su se svako godišće činili na biskupiji u Veji«¹⁰. U tu vrbničku glagoljašku školu dolazili su žakni iz cijelog otoka, Vinodola, Gorskog kotara i Kranjske. Austrijske su vlasti 1819. zabranile takve škole. U vrijeme pisanja pisma (1817) vrbnička je skula, dakle, još djelovala. Celovićevo ime upisano je na nekoliko mjesta u vrbničkim maticama koje je

¹⁰ M. Bolonić-I. Žic-Rokov: *Otok Krk kroz vjekove*. Kršćanska sadašnjost. Zagreb, 1977; str. 129.

vodio kao župnik¹¹ i u knjizi Bratovštine duša od Purgatorija¹².

Celović, za razliku od Frana Gabrijele, piše kurzivnom glagoljicom — samo četrnaest dana poslije njega. Iz toga bi se moglo zaključiti da je dijak Gašpar, kojem je pismo poslano — već mogao čitati složeniji rukopis što je, međutim, prilično neuvjerljivo. Prave razloge tomu ipak danas ne možemo znati.

Osim razlike u tipu pisma mogu se zapaziti i stanovite grafijske diferencijacije između Celovića i Gabrijele: u bilježenju poluglasa¹³, grafema »ju«¹⁴, obilježavanje vokalnog »j«¹⁵ i t. sl. Zajednička im je osobina da pišu stari *ě* (jat) ali postoje i pozicije kada je etimološki »jat« pisan s »i« ili »e« (u hrvatskim narodnim riječima u kojima je »jat« supstituiran vokalom *i* ili *e* za razliku od crkvenoslavenskih oblika koji prevladavaju)¹⁶. Slično razlikovanje *i*/ili sličnosti uočljive su u osobitostima jezika na fonološkom¹⁷,

¹¹ U matici krštenih 1742—1807: »Na 6 juliĵe karstih ě pop Anton Celović I(va)nu Fugošiću i nega ženi Katarini nih sina Osipa. Bi kum G(ospodi)n I(va)n Petriš, kuma nega žena Antona«; u matici vjenčanih 1767—1816. posljednji glagoljski upis pisan je 15. juna 1807. upravo njegovom rukom (kao plovana) — iste je godine stupio na dužnost novi župnik Nikola Pavan, Štefanić, n. dj. str. 309—310.

¹² U njoj je napisana Naredba Bratovschine od Dus od Purgatorija (10. 9bra 1770) s notom: »Ja pop Anton Celovich scopiah iz kgnige starije«, ibid., str. 317.

¹³ Celović ga bilježi na njegovoj starijoj poziciji (sъ, vъ 3 x iako jednom i čak. *va* i štok. *u*) a Gabrijele ne (izuzev *slabog* poluglasa koji označava znakom kvačice ' — svek' den', s', a kvačicom su bilježene i pozicije u kojima nije bilo poluglasa, npr.: tvoěi', moee').

¹⁴ I jedan i drugi upotrebljavaju ga kao dosljednu sekvenciju; Gabrijele u riječima toboju, nisjut, koju i napridujuć; Celović u riječima — približajući se, navišćaju, zdraviju, obiliju, rajskuju itd. ali ga na kraju riječi razumijeva kao »j« (ljubimij).

¹⁵ Obojica ga ne pišu; Gabrijele »i« obilježava kvačicom pa se ono čita kao »j« (zdravstvui, tvoei, tvoi, erei).

¹⁶ Točnije: grafemom »jat« markirana je izgovorna sekvencija [ja]. Gabrijele: ěko, ěže, potribnaě, onaě, decembriě (ě) slovinske, tebi, riě, potribnaja, skorie, imiti, va kratci (i) celovaniju, celuješi (e). Celović: Roždeniě, čaěti, priětele, ereě, diěku, Seně (ě) Selciě, tebi, srići, rič, liěa, sadi, svih (i)

Dakle, na mjestu etimološkog ě pisan je *i* ili *e* prema stvarnom stanju u živom narodnom (čakavskom) jeziku.

¹⁷ U Gabrijeleu je tekstu vidljivo preklapanje triju jezičnih normi: od fonoloških osobina crkvenoslavenskog jezika zadržao je skupinu *žd* (takoěde, toměde) i drugu palatalizaciju (va kratci, va knizi) u alternaciji s narodnim oblikom bez palatalizacije »va knigi«. Prevladavaju ipak fonološke osobine čakavskog narodnog jezika: vokalizacija slabog poluglasa vъ → va (3x), samoglasno r kao *er* (*serce*, *Verbnik*) ili kao *e* (den, svek), ě supstituiran vokalom *i* (riě, imiti...) ili *e* (celovanje); prisutna je i treća norma pisanog čakavskog književnog jezika (u primjerima: svima, svimi, svek).

morfološkom, leksičkom ili sintaktičkom planu. Pored toga Celović stilizira rukopis ne obazirući se puno na ortografske pravilnosti¹⁸ dok Gabrijele savjesno, školnički točno, razlikuje pravopisna pravila (imenice uvijek piše velikim slovom, pazi na interpunkciju i t. sl.). Celovićev stil pisanja u cijelosti otkriva mnogo iskusnijeg čovjeka koji vrlo dobro poznaje crkvenoslavenski jezik i njegovu tradiciju, a Gabrijele, s druge strane, osobu mnogo mlađu i nesigurniju (u poznavanje jezika, tradicije, pisma) i temperamentniju, osobu koja je savladala osnove, ali koja još uvijek uči (po godinama je vjerojatno vršnjak dijaka Kombola).

Jedno je značajno: i Gabrijele i Celović kao obrazovani ljudi vole pisati stilom staroga književnog crkvenoslavenskog jezika hrvatskog tipa u kojem znatan udio ima čakavski narodni jezik (i ne samo on) i čakavski narodni jezik, a u njemu je vidljiva i recenzija (rusifikacija): sve to u doba kada na posve drugom kraju, u Srbiji, slično nastoji Dositej Obradović. I krčki glagoljaši i srpski prosvjetitelji u istom vremenu očituju iste težnje¹⁹, s tom razlikom što se naši glagoljaši oslanjaju na tradiciju rusifikatorske recenzije koja traje još od vremena Rafaela Levakovića i njegovih sljedbenika. I Celoviću i Gabrijeleu potkrast će se (ili je to svjesno?) paralelna upotreba različitih jezičnih tipova: tako će Celović pored *lobzanija*, *mazde* i *roždenija* upotrijebiti i *srića*, *lito*, *slebernik* (i dva spontana čakavizma: *provazdaem* /*provaždaem*/ i *budes* /*budeš*/) a Gabrijele primjerice jedan izrazito lokalni vrbnički *po svek den*.

Celovićevo pismo, za razliku od emotivnog i strastvenog Gabrijele, odaje mirnoću i staloženost staračke egzistencije koju više

Kod Celovića su crkvenoslavenizmi mnogo češći, iako je u njegovu jeziku prisutno više tipova (normi) narodnog pa i lokalnog jezika — tako će primjerice jedan isti prijedlog upotrijebiti u tri različita oblika: kao stsl. *въ* (4x), čak. *va* (1x) i štok. *u* (1x). Dva puta mu se čak potkrajaju i čakavizmi (*budes*, *provazdaem*) uz već navedene osobine hrvatskog jezika (oblici: *serce*, *svih*..., primjeri s refleksom *ě* u *i* i *e* itd.). Pažljivija bi analiza pokazala da se i na ostalim jezičnim planovima predlaže nekoliko jezičnih normi.

¹⁸ Celoviću ne smeta da mijša pravila (kao na primjer u sintagmi *častni praznik* gdje je jedna riječ pisana etimološki a druga fonetski) a neće paziti ni na greške u pisanju pojedinih slova (*srića*/*sričnoga*).

¹⁹ Primjeri su rusizmi *zdravstvuj* i *ljubimij*: Dositej Obradović u pismu od 1. veljače 1808. koje je poslao jednom zemunskom trgovcu počinje uobičajenim zaglavljem:

»Pošteni Gospodaru Kisiću!

Ljubimij moj, zdravstvujte!

Primio sam tri prevelika hleba itd.« v. Obradović, *Sabr. dela III*, Prosveta, Beograd 1961, str. 319 usporedimo li to s počecima naših pisama morat ćemo priznati sličnost *duha epohe*.

ništa ne može izbaciti iz njena spokoja. Poslije kićenog i toplog ornamenta fraze lijepih želja za sreću, zdravlje, obilje zemaljskih dobara (posebno novca), dugovječnost života (»da satnoe lito vъ starosti čaėti možeši«) ulazimo u perivoj gdje časni starina provodi svoje posljednje ovozemaljske dane (»az sъ starcem vladikom častnim dnje provazdaem vъ veseliju«) i preporuča svom mladom prijatelju dijaku da ga se koji puta u životu spomene (»mi bo sadi ničesože ne imaem«).

Gašpar Kombol (1798—1860), adresat tih pisama, u to je vrijeme na učilištu u Senju. Mnogo kasnije, on će postati ravnateljem riječke gimnazije (1843—1855). Pisma nam donekle mogu osvijetliti prilike u doba njegove mladosti: prijateljstvo s vrbničkim popovima glagoljašima Antonom Celovićem i Franom Gabrijelićem upućuje na pomisao da je Kombol kao darovito seljačko dijete iz susjedne Kirije, mogao u Vrbniku završiti svoje prve škole; moguće da mu je to omogućio ujak koji je svećenik; tu je stekao prvo latinsko, glagoljaško i teološko obrazovanje, prve prijatelje s kojima će ostati u dobrim odnosima i poslije kao učenik senjske gimnazije. O svemu tomu svjedoče dva pisma (kao dio prepiske koja nije sačuvana), u fragmentima, ali dovoljno da se mogu nazrijeti obrisi jedne paradigmatičke situacije: uvjete pod kojima se stoljećima školovao primorski pučanin. Naš primjer baš pada u vrijeme kada se polako gasi jedan starinski i vjekovima građeni sustav edukacije što je bio uvriježen u svim istarskim, kvarnerskim i primorskim komunama, tradicionalno glagoljaškim. Taj sustav koji će sve do početka prošlog stoljeća uspješno producirati domaće obrazovane ljude kao samostalan sloj/soj naroda (autohtoni intelektualni potencijal) polako će nestajati isprva zbog postupnog ukidanja kaptola od vremena jozefinskih reformi, a zatim i potpuno — poslije državnog dekreta o ukidanju glagoljaških škola. S njima će se izgubiti i *meštri od skule* odnoseći zajedno sa sobom svoj originalni mentalitet, svoj ljubomorni ponos kojim su čuvali *naše slovinske bukve*, svoj prosvjetiteljski duh kojim su na način Klimenta Ohridskog djelovali među pukom. Susret opata Fortisa i krčkih glagoljaša bio je susret dvaju u temelju različitih svjetova, komunikacija nije bila moguća. Zato nas i ne treba čuditi obostrana averzija: i ona je, nažalost, dio tradicije.

Irvin Lukežić

RJEČNIK

išće, konj. i part., ako, kada, da li
aki, konj. i adv., kao, kao da
az, pron., ja
blago, n., bogatstvo, dobro zemaljsko
bo, part., pak, naime, jer
braterskij, adj., bratski
bukva, f., slovo
celovanije, n., cjelov, pozdrav
čajanije, n., čekanje
častimij, ptcp., poštovani
častni, adj., poštovani
česo, gen. sg. (od *čto* pron.), čega
darca, gen. sg. (od *darac* m.), darovatelja
dijak, m., đak, učenik
drug, m., prijatelj
edino, adj., zajedno
egože, gen. sg. m. (od *iže* pron.), kojega
erei, m., svećenik, pop (od grč.)
eže, nom. i ak. sg. n.; nom. pl. f. (od *iže* pron.), što, a to, koje
gña, *gñu*, m., gospodina (-u)
ihže, pron., njihov
imiti, verb., imati, morati
ini, pron. drugi, ostali
jako, konj. i adv., kao, kao da, kako
jaže, pron., koja (pl. sr. r.)
kniga, f., pismo, list
koliko, adv., čim, netom
(va) kratci, adverbijalna konstrukcija pridjeva u Lsg, brzo
lobzanie, n., ljubljenje, cjelivanje
ljubimij, ptcp., dragi, ljubljeni
mazda, f., plaća, nagrada
načalo, n., početak
naju, gen. i ak. du. (od *az*, ja pron.), nas, naš
navišćati, verb., navještati, obznanjivati

ničesože, gen. sg. (od *ničtože*)
 pron., ničega
nisjut, 3. pl. praes., nisu
okrsni, adj., okolni
približajušči se, ptcp., skori (praznik)
pokli, adv. i konj., pošto
prošu, 1. sg. praes., (od *prostiti*), moliti
rab, m., sluga, rob, odani prijatelj
ra(j)skuju, adj., rajsku, blaženu
rih, 1. sg. aor. (od *reči*), rekoh
rič, f., stvar; *si rič boga* želati
možeši — ovu stvar od boga poželjeti možeš
Roždenije Gña — Božić
sadi, adv., ovdje
satnoe lito, stota godina
si, pron., ova
sice, adv., ovako
skoro, adv., brzo, skorše (komp.)
 brže
slebrnik, m., srebrnjak (novac)
slovinski, adv., slavenski
taki, adv., odmah
takožde, adv., također
toboju, instr. sg. (od *ti* pron.)
 tobom
togo, pron., toga
učilišće, n., viša škola, gimnazija, licej
va, prep. u
večšee, komp., više
vinu, adv., uvijek, neprestano
vladika, m., gospodar
zdravstvuj, 1. sg. imp., budi
 zdravo, živio
znaemij, ptcp., poznati
že, part., pak
želanije, n., želja

MIHOVIL PAVLINOVIĆ I BORBA ZA GLAGOLJICU U DALMACIJI U XIX. STOLJEĆU

Svoj položaj u narodu, svoju službu i karakter te službe odredio je još onaj stari glagoljaš u srednjem vijeku kad je zapisao »Nam je biti meštrom i učiti i prosvjećivati plku tmu« (*Petrisov zbornik*, 1468). Mihovil Pavlinović, i kad ne bi bio vezan za glagoljicu i slavensko bogoslužje, potpisao bi ovu karakterizaciju jer je bio istinski glagoljaš. Pod glagoljicom u ovom saopćenju ne mislimo, naravno, samo na prvotno slavensko, Ćirilovo pismo, nego i sve ono što je to pismo predstavljalo kao kulturološki i nacionalni fenomen u Hrvata. Kad je riječ o Pavlinoviću, nastojanje da se povlastica glagoljanja — u XIX. st. tragično zapostavljena — uvede jednako u župe gdje je nekad postojala, kao i tamo gdje, kao povlastica cjelokupnom hrvatskom narodu, treba zaživjeti upravo u XIX. st. kad je gotovo posve nestala s hrvatskih župa.

Kad je Mihovil Pavlinović rođen (1831) glagoljica još nije predmet posebnih filoloških istraživanja, a glagoljaša na župama Dalmacije, Istre i otoka sve je manje te će ih gotovo nestati kad Pavlinović bude rekao svoju mladu misu. Pavlinović je, prema tomu, u opredjeljenju za glagoljicu, tj. za slavensko bogoslužje ne samo samouk, autodidakt, nego i svjestan, samosvjestan i opredijeljen glagoljaš, borac za ćirilometodsku baštinu. Svojoj odluci da mladu misu otpjeva glagoljicom te da postane glagoljaš nije mogao naći podrške u sredini iz koje je potekao, u Podgori ili Makarskoj, jer se tu više nije glagoljalo. U bogosloviji u Zadru, istina, učilo se staroslavenski, ali kao sporedan školski predmet. Tada iz te bogoslovije nisu izlazili popovi glagoljaši. Sve to govori o visokoj svijesti mladoga Mihovila Pavlinovića koji je odlučio,

nakon završenih bogoslovskih nauka u Zadru da postane, i cijelog života ostane, pop glagoljaš.

Još kao bogoslov, Pavlinović je spoznao da je glagoljica »nepoznata kukavica i zato zabačena kao sve naše«. On je samouk a ne osposobljeni slavist i teolog koji je temeljne istine o glagoljici doznao na bogosloviji. Po tomu je on prethodnik one znamenite skupine hrvatskih narodnih svećenika, koja je u drugoj polovici XIX. st. započela obnovu glagoljanja u Dalmaciji, po otocima i u Istri, s težnjom da se to osebujno pravo proširi na cijeli hrvatski narod.

Podsjetimo se načas kakve su spoznaje o glagoljici, ćirilometodskoj problematici i slavenskom bogoslužju bile prisutne kad je Pavlinović bio student, a zatim kapelan u Drašnicama i mladi župnik u Podgori. Otac slavenske filologije, Josip Dobrovski, izdao je 1823. temeljno djelo o slavenskim apostolima Ćirilu i Metodu, u dalekom Pragu, na njemačkom jeziku. Dvije godine ranije objavljena je njegova gramatika staroslavenskoga jezika¹. Te knjige, sigurno nisu dospjele do ruku Mihovila Pavlinovića. Godine 1833. Josip Paul Šafarik izdao je u Pešti knjigu *Serbiche Lösekorner*, u kojoj je obrađena gramatika starijeg crkvenoslavenskog jezika srpske redakcije². U prilogu su doneseni stari srpski tekstovi, a dijelom i tekstovi hrvatske književnosti. Šafarik je naime smatrao, i u tomu ga je uporno slijedio Vuk Karadžić, da su svi štokavci Srbi, čakavci da su Hrvati, a kajkavci da su Slovenci. Bartolomej Kopitar izdao je 1835. znamenitu knjigu *Glagolita Clozianus*, prvo kritičko izdanje staroslavenskog teksta pisanog glagoljicom³. Isti autor izdao je 1840. knjigu *Hesychii Glossographi discipulus*. Godine 1845. Franc Miklošić izdao je važnu knjigu *Radices linguae slavicae dialecti veteris*⁴. Temeljno djelo o starini, važnosti i značenju glagoljice Josipa Pavla Šafarika izišlo je 1853: *Památky hlaholského písemnictví*. Tek 1858. izišlo je njegovo kapitalno djelo o starini glagoljice (*Glagolitische Fragmente*), a važna

¹ Joseph Dobrowsky: *Institutiones linguae slavice dialecti veteris quae quum apud Russos, Serbos aliosque ritus graeci tum apud Dalmatas glagolitas ritus latini Slavos in libris sacris obtinet*. Vindobonae (Beč), 1822.

² O Pavlu Josipu Šafariku pogledati zbornik koji je 1963. izdala Matica srpska u Novom Sadu.

³ O Bartolomeju (Jerneju) Kopitaru vidi monografiju Jože Pogačnika: *Jernej Kopitar*, Ljubljana 1977. (njemačko izdanje, München 1978).

⁴ O predjagićevskom razdoblju povijesti slavistike osim goleme knjige *Istoriya slavjanskoj filologii*, (Petrograd, 1910) Jagić je u Radu JAZU br. 14. i 17. napisao raspravu *Napredak slovinske filologije posljednjih godina* (1871). O Miklošiću je Jagić posebno pisao u Radu JAZU br. 5, u raspravi *Novija djela Miklošićeva*.

je i njegova knjiga *Památky dřevního písemnictví Jihoslovanů*⁵ gdje su tiskana i Žitja Ćirila i Metoda.

Kod nas, u Hrvatskoj, situacija je mnogo zamršenija. U *Danici Horvatsko-Slavonsko-Dalmatinskoj* 1835, odgovarajući Ignjatu Alojziju Brliću koji je predlagao da Hrvati preuzmu ćirilicu umjesto tude latinice, Vjekoslav Babukić odgovara: »Od ćirilice različna su prestara horvatska slova glagoljice, od glasa glagolja nazvana. Slaveni u Hrvatskoj i Dalmaciji, svigdar gorući svojega materinskoga jezika [...] dobiše vĕka trinaestoga [...] dopušćenje slaven-skim jezikom mise služiti. Dalmatinci nisu još nikada dvoumili da je glagoljica od sv. Jerolima i tako mnogo starija od ćirilice«⁶.

U *Danici Ilirskoj* 1838. Ljubomir Dolinjski, Ilir iz Koruške, a to je Urban Jarnik, piše o sv. Braći Ćirilu i Metodu (br. 22 i 23). U sedmom godištu *Danice* (1841) nepotpisani autor govori u tri nastavka o književnosti u Dalmaciji. Sigurno je te tekstove poznao i čitao Pavlinović, ali jedva da je moguće da bi ga to učinilo glagoljašem. Kad je već bio na bogosloviji, sigurno je čitao *Zagrebački katolički list* na čijim se stranicama mogao susresti s raspravama tada mladoga Franje Račkoga o sv. Braći i o slavenskom bogoslužju među Hrvatima. Ako je ta lektira i mogla utjecati na njega, sigurno ga nije mogla učiniti glagoljašem⁷.

Nikša Stančić, koji je napisao odličnu monografiju o narodnom preporodu u Dalmaciji i o ulozi Mihovila Pavlinovića u njegovu prvom razdoblju, s pravom tvrdi da »Pavlinovića nije škola stvorila glagoljašem«. Ono što je u Zadru mogao naučiti o glagoljici od starog učitelja glagoljice Benedikta-Bene Mihaljevića jedva je spomena vrijedno. Iako hvaljen kao dobar čovjek, taj profesor nikoga od svojih učenika nije zagrijao za glagoljicu. Po njemu ni Pavlinović ne bi postao glagoljašem. U godinama svoga školovanja Pavlinović se sigurno družio s mladim profesorom Ivanom Berčićem, ali ni Berčić nije utjecao na njegovu odluku da od popa latinaša postane pop glagoljaš. Berčić će se tek u godinama kad Pavlinovića više ne bude u Zadru razviti u izvršna poznavatelja staroslavenskog jezika i glagoljaško-biblijske književnosti. On će

⁵ Pojedina djela koja su mogla biti interesantna i proučavaocima glagoljice i ćirilometodske znanosti, kao i svećenicima-glagoljašima, sabrao je i u fragmentima objavio u zborniku svojih *Uspomena* Ivo Prodan u knjizi *Borba za glagoljicu*, I. dio — *Povijest glagolice i nje izvori*, Zadar 1900 (200 + prilozi od A do I, koji su posebno paginirani).

⁶ *Danica Horvatska, Slavonska i Dalmatinska* I. 1835, br. 31.

⁷ O Franji Račkom kao proučavatelju glagoljice i ćirilometodske problematike vidi raspravu Ivanke Petrović: *Franjo Rački — otac hrvatske Cyrillo-Methodiane*; Zbornik zavoda za povijesne znanosti IC JAZU, vol. 9; Zagreb 1979; str. 47—99.

1862. izdati u Pragu *Bukvar* za svoje studente, a godinu dana kasnije u Zadru će mu pridružiti litografirani dodatak *Glagoljska i bosanska rukopisa azbuka*. Njegova odlična *Chrestomatia* izišla je u Pragu 1859, i zatim drugo izdanje kao *Čitanka staroslavenskog jezika*, također u Pragu 1864. godine. Berčićevi *Primjeri* izišli su još kasnije (1864—1871)⁸. Katedru staroslavenskog jezika na zadrskoj bogosloviji Berčić je preuzeo dvije godine nakon što je Pavlinović završio studij bogoslovlja. Nikša Stančić primjećuje da bogoslovi Pavlinovićeve generacije nisu naučili čak ni dobro čitati glagoljicu⁹. Mihovil Pavlinović ni u životu, pa tako ni na studijama nije spadao među obične, prosječne; prihvaćanje glagoljice i slavenskog bogoslužja njegov je osobni izbor. On je u glagoljici vidio vrednotu koju treba sačuvati, potvrditi i raširiti u hrvatskom narodu. Ubrzo nakon posvećenja za svećenika, a prije mlade mise u Podgori, on je obavijestio svoga biskupa da će službu Božju obavljati narodnim jezikom, opravdavajući to s jedne strane naravi našega naroda »čija se snažna vjerska čuvstva nerijetko pretvaraju u prizor divljeg neznanja i ukorijenjenog praznovjerja«, a s druge strane postavljajući sebi u zadatak: »ne smijem oklijevati nego moram iskoristiti sva sredstva što mi ih pruža služenje Providnosti, sama narav službe i stanje puka kojim upravljam«¹⁰.

U Drašnicama je Pavlinović, kao mladi kapelan, odmah nakon položenog ispita iz čitanja glagoljaških tekstova kod don Ante Roglića, župnika u Dusini kod Vrgorca, rekao prvu svoju staroslavensku misu. Bilo je to u siječnju 1855. godine. Do kraja života ostao je vjeran svom obećanju da će misiti samo glagoljicom¹¹.

»Prvi Pavlinovićev javni politički nastup zbio se onda kada je na početku god. 1855. rekao u Drašnicama prvu misu na staroslavenskom. Bilo je to javno deklariranje. Svećenici glagoljaši su

⁸ O Ivanu Berčiću pisao je Jagić u izdanju Berčićeve knjige *Dvie službe rimskoga obreda za svetkovinu svetih Ćirila i Metoda*, izdanje JAZU, 1870, pod naslovom *Pop Ivan Brčić*, str. III—XV.

⁹ Ni naši studenti jugoslavistike i slavistike, na žalost, nakon završenog studija uglavnom više ne znaju čitati glagoljicu, iako su je učili, i polagali na ispitu, nakon prve godine studija.

¹⁰ Nikša Stančić: *Hrvatska nacionalna ideologija preporodnog pokreta u Dalmaciji*. Sveučilište u Zagrebu, Centar za povijesne znanosti — Odjel za hrvatsku povijest. Monografije 11. Zagreb, 1980; str. 128.

¹¹ Tom je obećanju ostao vjeran i kad se našao među strancima, koji glagoljicu i slavensko bogoslužje nikako nisu poznavali. D. Politeo u *Izabranim člancima* iznio je poznatu legendu-anegdotu iz života ovoga glagoljaša: nalazeći se na imanju Metela Ožegovića, u Hitzingu, selu nedaleko Beča, i zamoljen da na Tijelovo pjeva misu, jer je njihov župnik bio bolestan, on je službu Božju održao na staroslavenskom na zaprepaštenje tamošnjih seljaka. Vidi o tomu i kod Stančića, nav. djelo, str. 129.

u to vrijeme govorili misu na staroslavenskom i u tome nije bilo ničeg neobičnog. Međutim Pavlinović nije bio pop glagoljaš, već gojenac latinsko-talijanskog 'Instituti theologici in Seminario centrali' u Zadru iz kojeg već točno četvrt stoljeća nije izišao ni jedan glagoljaš. To daje značenje njegovoj odluci da počne glagoljati. Zbog toga je njegova prva misa na staroslavenskom i označila početak njegova javnog djelovanja. Svojom odlukom da kao svećenik upotrebljava u crkvi isključivo staroslavenski jezik on je započeo pokret obnove staroslavenske službe božje u Dalmaciji. Taj će pokret uzeti maha u širim okvirima pod utjecajem Strossmayerovih nastojanja od kraja 50-ih godina 19. stoljeća¹².

Glagoljaška liturgija bila je u Drašnicama već zaboravljena i uvođenje »novine« ili upravo obnavljanje duboke tradicije nije prošlo bez ekscesa. Drašničani su se pobunili i zahtijevali su da se misa govori latinski, kao i ranije, kao i drugdje. Kad je Pavlinović to odbio, župljani su ga tužili prefekturi, tj. svjetovnoj instanci u Makarskoj, ali nisu uspjeli u svojem zahtjevu. Pavlinović je uspostavio glagoljašku službu Božju u Drašnicama. Kad je ubrzo premješten u rodnu Podgoru, bilo je već lakše i jednostavnije uvesti, ili upravo obnoviti slavensko bogoslužje.

U drugoj polovici XIX. st, osim u senjskoj biskupiji na čijem se teritoriju glagoljalo neprekinuto, i osim župā koje su vodili trećoreci, u Dalmaciji u drugoj polovini XIX. st., malo je bilo živih glagoljaša. Oni koji su, osobito u Poljicima i na Braču glagoljali, bili su ostaci ostataka jedne svećeničke kaste koja je nestajala polako i sustavno od vremena kad je institucija Rimske kurije De propaganda fide nesustavno započela, a kasnije drastično provela rusifikaciju glagoljaških misala i brevijara.

Pritisak na glagoljaše bio je izrazit odmah nakon završetka Tridentuskog koncila, osobito u Istri i u Rijeci, dok su ostali krajevi bili pošteđeni ovog svojevrstnog unijaćenja. Kad je Rimska propaganda uvidjela da bi staroslavenskim rimskim obredom bio uspostavljen svojevrstan most prema pravoslavnim narodima na Balkanu, tolerirala je glagoljanje, ali tek nakon izvršene jezične redakcije u hrvatskoglagoljskim tekstovima, koje glagoljaši nisu prihvatili s oduševljenjem. Prva redakcija — ona koju je proveo u misalima i brevijarima Rafael Levaković — zbila se 1631, i ona je djelomice očuvala hrvatsku redakciju staroslavenskog jezika. Karamanova redakcija Misala 1701. već je posve u tradiciji ruske redakcije staroslavenskog jezika. Glagoljaši su, naravno, čitali onako kako je usmena tradicija kod njih živjela, a ne onako

¹² Nikša Stančić: *Hrvatska nacionalna ideologija*; str. 129.

kako su tiskane knjige propisivale, potvrđujući i na taj način svoju tvrdoglavu postojanost koja ih je i sačuvala kroz stoljeća. Kad se u cijeloj Evropi, nakon Tridentskoga koncila, reformiraju škole i odgojni zavodi za klerike, biskup splitski A. Bizza 1750. osniva glagoljaško sjemenište u Priku kod Omiša. Nešto ranije i zadarski biskup Vinko Zmajević, rodом iz Perasta, apostolski vizitator za Balkan, poduzeo je goleme napore u osnivanju i otvaranju glagoljaškog sjemeništa u Zadru, koje je otvoreno nakon njegove smrti (1748). Sjemenište u Priku zatvoreno je 1820, a sjemenište *Zmajevichianum* u Zadru 1821. Tako su se i ugasila sjemeništa i zavodi koji su odgajali glagoljaše.

U XVIII. i početkom XIX. st. pop Poljičanin označavao je popa nezalicu, naivnog, siromašnog i skromnog seljaka koji je pobjegao u svećenike od stada i motike. Takve je glagoljaše opisao Alberto Fortis u *Putu po Dalmaciji*. Glagoljašku baštinu na iznimno visokoj cijeni zbog posebno ljubomorno njegovane tradicije, podržavali su kroz cijelo XIX. st. franjevci trećoreci. To njihovo nastojanje poticati će, a njihov rad hvaliti, Mihovil Pavlinović. U članku *Braća trećaci i Slovinsko bogoslužjenje* (1864) on citira *Poslanicu* novoga redodržavnika (bio je to Josip Dujnović): »Od potribe je da se povratimo na prvašnje stope naših praotaca, ako želimo da na novi život bude podignuta ova naša Provincija. Ona jur od početka i od temelja svoga, pod zaštitom Svetih Franciska i Jerolima običaje ovršivati službu božju slavnim jezikom našega Slovinskoga Naroda, i zato se nazivlje *ilirska* ili *Slovin-ska*. Ovom prilipom i ridkom povlasticom mi se imamo dičiti, njom ćemo zadobiti štovanje, i bit ćemo zaslužni našoj otačbini; ovim darom dobro sačuvanim ukripić ćemo i produgljiti naš obstanak. Upametimo dakle veliku korist ovoga privilegija naše Provincije, i znajmo ga dilim učvrstiti i uzdržati»¹³ (velika slova i interpunkcija kao u originalu). Pavlinović u nastavku ovoga članka ističe da bi se za fratriba trećacima, tj. trećorecima, trebali povesti i franjevci države Prisvetoga Otkupitelja koji su »zakrili sve naše zagorje, i koji su se od vjekova već narodu sljubili dvojstrukim kršćenjem i vode i krvi«. S njima se i sam poistovjećuje kad kaže: »Mi smo poslani da izgubljeno nađemo, a da poderano obnovimo»¹⁴. Čini se da je ova njegova poruka, tiskana 1864, doista našla odjeka među mladim franjevcima koji su »zakrili» ne samo Dalmatinsku zagoru nego i šire područje Dalmacije.

Da se opredijele za glagoljanje svećenicima i redovnicima u Dalmaciji presudan je bio primjer Mihovila Pavlinovića i nje-

¹³ Mihovil Pavlinović: *Različiti spisi*. Zadar, 1875; str. 428—431.

¹⁴ Mihovil Pavlinović, nav. djelo; str. 430.

govih prijatelja, prvenstveno Šime Milinovića i Frane Bulića. Što je sve utjecalo da se u Dalmaciji, na otocima i u Istri obnovi glagoljanje i da oživi već zamrli kult Svete Braće? Da se utvrdi i proširi glagoljanje kao liturgijska praksa, a da kult Ćirila i Metoda postane narodni običaj, s krijesovima i svečanostima?¹⁵

U okviru dubljih crkvenopovijesnih poticaja važan je bio spomen tisućgodišnjice slavenske misije (863—1863). U vezi s tim spomenom, a u okrilju crkve u Hrvata, postavilo se pitanje jednoga specifičnog ekumenizma, koji se oblikovao u diskusijama, pismima, poslanicama i drugim nastojanjima Josipa Jurja Strossmayera i Franje Račkoga. Čim je Strossmayer sjeo na biskupsku stolicu đakovačkih biskupa (koja je tada, doduše, nosila naslov bosanskih biskupa), on se sve više okretao dubokoj povijesti, te se počeo smatrati nasljednikom Metodijevim, tj. biskupom one biskupije koju je na upravu dobio Metodije, s časnim naslovom legata Svete Stolice za slavenske narode.

Oživljavanje glagoljanja kao praktične liturgijske ekumenske djelatnosti hrvatskih narodnih svećenika politički je odgovor na teško podnošljiv germanizatorski pritisak Bachova apsolutizma sve do 1860. Nakon sloma toga omrznutog pritiska, prihvaćanje glagoljanja odgovor je na crkvene pritiske da se širenju glagoljanja stane na put, jer se u glagoljanju u crkvenim i političkim krugovima vidio opasni panslavizam, jednako mrzak Nijemcima kao i Talijanima. Iz tih suprotstavljenih tendencija rodit će se živa, i na trenutke ogorčena borba za glagoljicu, sve do kraja XIX. stoljeća.

Mihovil Pavlinović nije bio povjesnik kao Franjo Rački, a nije imao ni crkveni autoritet biskupa kao Strossmayer. Ipak, njega su slijedili čista srca, uz povjerenje koje nadilazi povijesnost i autoritativnost. Pavlinoviću je vjerovao narod, kao što su mu vjerovali i svećenici, čak i kad ga nisu slijedili u glagoljanju. Pavlinović je oživljavanje kulta Svete Braće, utvrđivanja glagoljanja i proširenje slavenskoga bogoslužja shvatio kao dublji zadatak, te je cjelokupnom snagom svoga temperamenta prihvatio izazov ćirilometodske baštine kao živ, vidljiv i prihvatljiv ekumenizam na našim prostorima.

Svoje viđenje Ćirila i Metoda, kao i sv. Jerolima, Pavlinović je izrazio u *Besjedi prigodom otvaranja Splitske čitaonice*, već 1863. kad se svečano slavila 1000-godišnjica slavenske misije. Pa-

¹⁵ Tin Ujević u biografskoj crtici u *Hrvatskoj mladoj lirici* (1914) piše: »Jedina data u mojem životu, koja treba zadržati, je moj rođendan; ta mi se vanredna stvar desila na Svetoga Ćirila 1891. (Skromno mislim, da je zbog toga 5. srpnja i izabran za narodni blagdan)«.

vinovićeve besjeda sročena je visokim stilom, s puno povijesnih i crkvenopovijesnih podataka, arhaičnim jezikom koji mnoge konstrukcije duguje glagoljaškim tekstovima iz brevijara i misala; besjeda je izgovorena pred biranim skupom, a objavljena je zatim u *Narodnom listu* listopada 1863. godine. Pavlinović zna da Jerolim nije Slaven, ali jest Dalmatinac, te imamo dojam da se sam Pavlinović i dušom i tijelom, karakterom i zvanjem s njim poistovjećuje:

»Plemenita srdca, postrane pameti, plodovite razmnive, nagle i duhnovite čudi; mukla i razgovorišna, muška hoda i pogleda, obilata i dušom i tielom: evo vam Dalmatinca, evo Jerolima...«¹⁶
Prvi dio govora, tj. besjedu o sv. Jerolimu zaključuje: »Tebe Jerolime dadosmo kršćanstvu: a ti

*Ljudi Slovenskih tvrdosti, moljacim
Pomozi hotno, zastupnika da svi,
Čtući Tebe, učujut tvoeja
Desnicja dare«¹⁷.*

Pavlinović, dakle, citira himan iz rimskog staroslavenskog brevijara i to prema rusificiranom čitanju. Naši glagoljaši bi pročitali tekst ikavski, po svom dalmatinskom običaju.

U nastavku govora o Sv. Braći Pavlinović odmah iz početka ističe »da plodovi kršćanstva ne beru se jedino na polju čudoređa i umijenja, nego i na polju zadružnoga života«. Zadružni život — to je politički život. *Zadruga* u Pavlinovićevoj terminologiji znači *država*, tj. opće dobro, *res publica*. Da kršćanstvo utvrđuje pravednu državnu zajednicu, Pavlinović će i kasnije često isticati. Toj tezi podredit će svoj društveni i politički život i djelovanje. I po tomu je on glagoljaš. U nastavku govora naglasio je, naravno, i svoje teze o *narodnosti* za koju tvrdi da je jaka poluga duševnoga ujedinjenja čovječanstva po uljudnosti (tj. civilizaciji): »Razlikovati da su puci, ali da ne budu razdruženi«. Uzor uljudnosti, tj. civilizacije Pavlinović pronalazi »kod veleuma prvoga kršćanina u Slovinstvu«, tj. u životu i djelovanju sv. Ćirila. Pavlinović želi istaknuti da je misija Sv. Braće išla mimo grčku i mimo latinsku uljudnost, tj. civilizaciju. »Na zadnjih obalah slovinskih, mimo veliki plamen jelinske prosvjete, u solunskoj kupini spirena je slovinska luč.« Ta luč je jezik. Stranim, tuđim jezikom propovijedano kršćanstvo slabo bi se ukorijenilo i još slabije napredovalo, »Jere jezik je u Slovinaca znamenje sve na-

¹⁶ Mihovil Pavlinović: *Pjesme i besjede*, 1860—1872. Zadar, 1873; str. 195.

¹⁷ Isto; str. 205.

rodnosti«. Pavlinović hoće reći da u Slavena jezik označava *naciju*, *narodnost* (*natio*, *ethnos*) sinonimno i jezik (*lingua*)¹⁸.

Čiril i Metod zadužili su sve Slavene, pa tako i Dalmatince, o čemu »jasno svjedoči služba (tj. liturgija, op. m.) koju su nam otci naši dohраниli, da ju čuvamo kao nasljedno dobro slovin-skomu potomstvu«. Na zastavi splitske čitaonice zajedno su Jerolim i Čiril i Metod, te Split »može opet biti, što je bio starinom, u rimskom carstvu, i u kršćanskom svijetu, alem dragi kamen balkanskoga poluotoka, na obalah jadranskoga mora«¹⁹.

Osvrćući se 1864. općenito na proslavu tisućgodišnjice slavenske misije Svete Braće, u članku *Vidimo na kôj smo!* Pavlinović je konstatirao: »Tisućoljetnica Cirilova i Methodijeva, koliko nam po svuda razastrla svetinju narodnu, i opomenula na kršćanske pri-pomoći njene; toliko nas obradovala na Mariborskoj poljani, sjaj-nim dočekom hrvatskih gostiju, jere vidjesmo da braća Slovenci najvećma osjećaju potrebu prionuća uz suplemenike svoje, i naj-bolje znadu za koristi narodnoga okupljanja«²⁰.

Proslava tisućgodišnjice slavenske misije odvijala se u doba her-cegovačkog ustanka i tursko-crnogorskog rata, pa je i problem za-jedništva južnoslavenskih naroda bitno naglašeniji. Pavlinović je u osvrtu na proslavu svoje shvaćanje crkvenosti saopćio izrekavši oštru kritiku crkve: i zapadne, Katoličke, i istočne, Pravoslavne: »Obazremo li se na crkveni život: pored svih dičnih sposobnosti mnogih crkvojnaka, što nam začinjaju narod, i tamo i amo u crkvi nam je pred očima mrtvež i tromost. Moljci izgrizaju saborske ustanove jedne i druge crkve; na jednoj i drugoj strani, uzalud tražiš dokaz samostalnosti, s jedne i s druge strane niže svećen-stvo u puku zaboravljeno, a vladike svakojakim izlikami prive-zane za necrkvena kola. Nigdje saborovanja, nigdje javnosti«²¹.

Upravo zbog svih tih oštro zapaženih okolnosti, koje su stalno u vidokrugu Mihovila Pavlinovića, neće nas začuditi da on prave narodne predstavnike vidi u književnicima: »Što bi, na primjer, danas bilo od Hrvatske, da ne bi malenoga jata književnika, koji s ovu stranu triest godina, ustaše na obranu narodnoga i držav-noga prava trojedne kraljevine? I mi smo, Bogu hvala, preživjeli ona doba, kad je književnost bila zgoljna zabava i na pô danguba.

¹⁸ Doista — u staroslavenskom, pa tako i u starom hrvatskom jezik označava *etnos*, upravo jezik jest *etnos*. U drugim jezicima to jest sinonimno značenje, u slavenskom je jezik bila prvotna odrednica za narod. Polemiku koju je bio započeo sa mnom prof. dr. Miroslav Kravar u *Jeziku*, o tom pitanju nisam, na žalost, prihvatio.

¹⁹ Mihovil Pavlinović: *Pjesme i besjede*; str. 221.

²⁰ Mihovil Pavlinović: *Različiti spisi*; str. 222.

²¹ Isto; str. 225—6.

Nit se više misli da su književnici vidogonje, i da im je suđeno nazdravljati onomu, koji prvi čašom zanudi. Lakrdijaša je već nestalo i po kneževskih dvorih. Krupni gonetavci i sitni slovničari, sobom se prže; pa se i zaludu već nude u najam²². Zaključak: »Književnici su naši prvaci, jer oni bude narodnu svijest, brane narodna prava, brane slobodu; i oni nas zastupaju kod uljuđenih naroda«.

Proslava Svete Braće urodila je, dakle, samoosvješćivanjem i preispitivanjem uloge književnikā kao narodnih predvodnika, ali i naroda kao političkoga i društvenoga subjekta. Tisućljetnica Svete Braće bila je povod za dublja i šira povijesna istraživanja misije Svete Braće, osobito nakon knjige *Tisućnica slovjenjskih apostola*²³ koja predstavlja visoka dostignuća domaće slavistike i ćirilometodske znanosti. Od toga vremena započinje i sustavnije crkveno-povijesno istraživanje života, djela i baštine Svete Braće kod Hrvata.

Govoreći 1866. u historijsko-etnografskom prilogu o Poljicima i Poljićanima, Pavlinović nije mogao mimoći baštinu Svete Braće u Poljicima, tj. glagoljicu, te tvrdi: »Odmah s početka pokršćenja dalmatinskih Hrvata, i Poljićani našli su se u splitskoj metropoliji, pak ovomu donjemu kraju na puku poljičkom i okolo Poljica' (jer kažu da je glavom sv. Metodij pokrstio Primorce, Neretvane i Pelješčane) naslanjana su prava što su Ninski biskupi htjeli da drže tada nad svojim Hrvatima«²⁴.

Današnje ćirilometodske spoznaje skeptičnije su, naravno, nego što je bilo Pavlinovićevo povjerenje u kamen klesanu i na pergameni pisanu tradiciju. Hrvatska kronika, naime, pronađena je u XVI. st. upravo u Poljicima, i tako starom izvoru Pavlinović je povjerio svoju vjeru o dubokim korijenima ćirilometodske baštine u Poljicima, i među Hrvatima općenito.

Pavlinovićev primjer potakao je mnoge mlađe svećenike da postanu glagoljaši. Dalmatinski biskupi nisu se, osobito u prvim godinama ćirilometodskoga pokreta, suprotstavljali toj struji, a koja nije bila samo liturgijska, jer je u sebi nosila i klicu nacionalnoga, tj. političkoga izbora.

Kako su župljani u Drašnicama doživjeli Pavlinovića kao glagoljaša, odnosno kako su doživljavali na župama njegove sljedbeni-

²² Isto; str. 226—7.

²³ *Tisućnica slovjenjskih apostolah sv. Cirila i Metoda*; Zagreb, 1863. Uz rasprave I. Kukuljevića Sakcinskoga, F. Račkoga, V. Jagića i M. Mesića tu je tiskana i pjesma P(etra) P(reradovića) *Slavjanski Dioskuri*.

²⁴ Mihovil Pavlinović: *Pučki spisi*. Zadar, 1876; str. 85.

ke, glagoljaše, Pavlinović je opisao u razgovoru koji vode Ilija (Zagorac) i Toma (Zadvarac), a kojima se priključuje i Jure (Primorac). Povod je razgovor o narodnosti i vjeri. Ilija ispovijeda svoju smetenost nad novim pojavama, i traži savjeta u Jure: »Daj ti meni kaži, (soli ti i hliba ti, što dosad zajedno blagovasmol!) kaži mi, kume, ova naša narodnost, ova samostalnost, ovi sabori, što si mi jučer toliko hvalio, smeta li to štogod našoj svetoj viri? Jer, brate moj dragoviću, ja sam se nasluša, tamo po Hvaru i po Braču, da su mnogi misnici protivni narodnosti, jer da će nas narodnost pohrišćaniti; da će nas ona baciti pod Ruse, i naniti stotinu drugih belaja. Pa mi zakopa' šušak u glavi, i netom sam doša', pita' sam našega pratra; i pratar mi je kaza' da nije istina. Dobar, brate, i pošten misnik; al je još mlad, pa i on uvijek hlepi za narodnost; a kad tamo, vidim opet, kad što piše, da sve piše talijanski, pa sam u sebi pomislio: bit će tu koja; ne smi valjda pisati inače od svojih starešina«²⁵.

U narodu katoličke Dalmacije postojao je dakle strah od pravoslavlja, a isticanje narodnosti, kao i glagoljanje, priprost narod doživljavao je kao opasnost od Rusije. Dešava se to u isto vrijeme kad i Rusija prijemkom okom gleda na širenje glagoljanja po Dalmaciji. Zato u nastavku Jure odgovara: »Odkud pohrišćaniti, da si Božji? Jedno je jezik, običaj, narodnost, samostalnost, država; a drugo, duša, Vira, crkva. [...] Mudro se veli:

*Brat je mio, koje Vire bio
Samo neka bratski misli i postupa.*

Kako se nami katolicim kaže: narodnost će vas pohrišćaniti, tako sam čuo da se hrišćanim govori: katolici će vas pošokčiti«²⁶.

Mihovil Pavlinović je vlastitim primjerom pokazivao širinu svojega vjerskog i nacionalnog određenja. Družio se s pravoslavnim svećenicima kao i s pravoslavnim življem. Sukobi oko vjere javljali su se nakon sukoba na segmentu nacionalnoga određenja i osjećanja. Vuk S. Karadžić govorio je o Srbima sva tri zakona tj. tvrdio je da su svi štokavci Srbi, dok su njegovi manje inteligentni nastavljači išli korak dalje tvrdeći da su svi štokavci (jer su »Srbi«) u starini bili pravoslavci, i da ih je Katolička crkva pošokćila, odnosno pohrvatila. Takvo shvaćanje zaoštrilo je polemike i podijelilo ljude, produbile su se i razgorjele strasti, porodile su se nesloge. Govor o narodnosti opterećen je razgovorom o vjeri, a razgovor o vjeri više se nije dao odvojiti od govora o narodnosti. Kad

²⁵ Isto; str. 405.

²⁶ Isto; str. 407.

je pjesnik pop Jovan Sundečić ostao bez posla, kad mu je oduzeta katedra na zadarskoj bogosloviji, a 1863. izgubio je i petogodišnjeg sina, te nakon toga dobio i dekret da ide na selo — prijatelji su mu savjetovali da izda knjigu *Krvava košulja* latinicom i ćirilicom. Knjigu su Sundečićevi prijatelji prodavali po Dalmaciji i Hrvatskoj. Od utrška knjige dobio je pjesnik toliko da je s Mihovilom Pavlinovićem krenuo na put: preko Trsta, Ljubljane, Zagreba, Đakova, Vukovara, Fruške gore, Karlovca i Novog Sada, sve do Beograda. U Đakovu dva je pobratima primio biskup Strossmayer, u Beogradu su posjetili Iliju Garašanina, primljeni su i u audijenciju kod kneza Mihajla. Iz Beograda vratili su se u Zadar, a zatim su krenuli na Cetinje, gdje su se sastali s mladim knezom Nikolom. Sundečić se najesen i nastanio na Cetinju s obitelji, gdje je 1865. počeo izdavati almanah *Orlić* u kome je surađivao i Pavlinović. Sundečić je 1871. na Cetinju počeo, kao vlasnik, izdavati časopis *Crnogorac* s književnim prilogom *Crnogorka*. Urednik časopisa, Simo Popović, nije propuštao prilike da iz broja u broj nešto ne napiše protiv Katoličke crkve, pape, crkvene politike te, kako je povrijeđeno napisao Pavlinović, »nameće se biskupu katoličkomu učiteljem katoličkih obreda«. »Mi nećemo s *Crnogorcem* vjerozakonske prepirke, nit ćemo od njega braniti katoličku crkvu; nego ćemo mu samo hladnokrvno one dvije zapoviedi naravi napomenuti: što ne želiš da tebi drugi ne učini, nemoj činiti ni ti drugomu. Što želiš da tebi drugi učini, čini i ti drugome«²⁷. Nakon nekog vremena Sundečić se uklonio od suradnje u tim listovima, vjerojatno zahvaljujući opomeni starog pobratima. Putovanje dvojice pobratima: popa glagoljaša (katolika) i pravoslavnoga popa moralo je biti slikovito. Osobito se isticao lik Mihovila Pavlinovića: bio je obučen osebujno, u surku; u »Dalmatinskoj narodnoj torbici« nosio je sobom liturgijske knjige od kojih se nikad i nigdje nije odvajao.

U *Putima* Mihovil Pavlinović opisuje neprilike s knjigama s kojima se otputio u Bosnu. Bilo je to 30. lipnja 1874, dan nakon blagdana Sv. Petra i Pavla. »Ja sam se zaletio u Bosnu da srcu zadovoljim, da je se nagledam i naslušam. [...] Ovo možda ugoditi kojemu rodoljubu; i ne bio vidogonja, kao što sam sad ja bradat i brkat, pod fesom i pod turskim pusatom, s glavom u torbi. Kad mi starogradiški mladi župnik Andrija Friš [...] opazio tursko odijelo i čakšire, i pasove, i jačermu, i svilaje i revolvere, ublijedio: da neće sa mnom prijeko ako sve to ne sakrijem. 'Kako

²⁷ O tom putu priča i Hugo Badalić u predgovoru *Izabranim pjesmama* Jovana Sundečića, koje je izdala Matica hrvatska 1889; str. IX—X.

to, po Bogu brate? U nas se kaže da po Bosni, ako ćeš mirno da prođeš, valja putovati po tursku, a vi sad da nećete sa mnom?! — 'Ja hoću, jer me i skeledžija i carinar poznaju ko dobra komšiju: znadu da često prelazim ujaku u pohode; ali valja da idemo na našu obučeni, i da vi ne nosite nikakve knjige, jer ima nekoliko vremena da je teška hajka na knjige.' — 'Nikakve knjige?! A znate li da bez hrvatskog misala nije meni puta? Ta po Bosni neću ga naći.' Kad se na jedvite jade pogodismo da ostavim sve knjige, a samo da ukrijem misal u lisnicu, ukrca ti se moj dobri Andrija u lađu'«²⁸.

U *Putima* po Hrvatskoj, 1867, kad prolazi Vinodolom on, naravno, neće zaboraviti napomenuti da su u Vinodolu i Primorju »ostaci službe božje i staroslavenske po svim crkvama primorskim«²⁹.

Pavlinovićev glagoljaški status privukao je znatan broj mladih svećenika, osobito nakon općeg pokreta za oživljavanjem slaven-skog bogoslužja u cijeloj Dalmaciji, Hrvatskom primorju i Istri. Nestašica knjiga postala je najvećom zaprekom širenju toga pokreta, ali i nedovoljno poznavanje glagoljskoga pisma bilo je velika smetnja. Već tada je prevladalo mišljenje da bi knjige trebalo izdati u latiničkoj transkripciji. Takvu knjigu je 1873. izdao Mihovil Pavlinović pod naslovom *Svete Mise koje se pivaju po hrvatskih župah prevedene iz Rimskoga Misala*. Knjiga je, u folio formatu, izišla u Zadru s nešto neobičnom aprobacijom zadarskog nadbiskupa Petra — Dujma (Maupasa): »Admittitur cum advertentia, neminem sacerdotum posse ubi hocce libello in liturgia, quae characteribus glagoliticis edita juxta Missale Romanum tantum adhiberi potest«. Liturgijski tekstovi blizu su narodnom jeziku, onako kako su ih čitali dalmatinski glagoljaši. Na knjizi ne piše da ju je priredio Mihovil Pavlinović, ali znamo da je to njegovo djelo. Čini se da je prvi pokušaj transliteracije glagoljskoga misala započeo Ivan Berčić (njegove prijepise jednom sam vidio fragmentarno sačuvane). Sličnog se zadatka prihvatio zadarski kanonik Josip Mrkica. Kad je biskup Juraj Dobrila čuo da je Mrkičin rukopis misala već priređen za tisak, pisao je Pavlinoviću da ga obavijesti o tom poslu, što je ovaj i učinio. Ipak — kanonik Mrkica nije predao rukopis »ščaveta« Dobrili, koji bi ga bio možda izdao za svoje istarsko svećenstvo, a sigurno bi ga

²⁸ *Crnogorac Sundečićev i crkva katolička*, u knjizi *Različiti spisi*; str. 317—8.

²⁹ Citirano prema knjizi Rački, Pavlinović, Nodilo, Lorković, *Izbori iz djela*; Pet stoljeća hrvatske književnosti, svezak 33; Zagreb, 1969; str. 200—201.

s veseljem prihvatili župnici u Hrvatskom primorju, na otocima, u senjskoj biskupiji i Lici. Kanonik Mrkica je obećao knjigu ostaviti Dobrili oporučno, kad umre. Dobrila je — sigurno uz Pavlinovićevu pomoć — ipak Mrkičinu knjigu dobio, te je 1875. pisao Mrkici o uređenju rukopisa. Nije mu se dopalo rogato *ě* (tj. »jat«). Dobrila duhovito i zajedljivo piše: »Rogati *e* imat će dosta protivnika; što je mene, ostavio bih roge autonomašem, neka se diče njimi«. Preporučio je Mrkici da se knjiga ne zove *tumač* (tj. prijevod) ni *pištolar*, nego *Štenja i evanđelja*. Mrkičina knjiga ipak nije ugledala svijeta, bar ne pod njegovim imenom³⁰.

Potrebe za crkvenom knjigom, kako ju je zamišljao Pavlinović, bile su ipak jače od spore kongregacije De propaganda fide, i 1880. tiskana su u Rijeci *Štenja i evanđelja*, koja je kao autor potpisao Matij Ivčević. Knjiga se u aprobaciji zadarskog nadbiskupa zove *Tumač*, a izdana je za Dalmaciju, Bosnu i Hercegovinu i Istru. Izdanjem *Štenja i evanđelja* bila je za neko vrijeme zadovoljena potreba za ščavetom sa starim jezikom, ali latiničkim slovima. U isto se vrijeme otvorio problem da li je tom knjigom dopušteno vršiti liturgiju, jer ona nije glagoljaška, tj. nije tiskana glagoljicom, a ni jezik nije onakav kakav se nalazi u starim glagoljskim misalima. Filolozi, posebno Dragutin Parčić, bili su protiv ovakvih izdanja. Protivnicima glagoljice ova su izdanja dobro došla da se s novom oštrinom postavi pitanje: smije li se služba Božja vršiti na narodnom jeziku. Doista, molitve, čitanja, pa i dijelovi koje je svećenik govorio s pukom, bili su na hrvatskom, donekle arhaiziranom jeziku, na ikavici, dok se kanon, tj. tihi dio mise čitao na latinskom jeziku.

Latiničko izdanje misala, *ščavet* izišao je 1880, one iste godine kad je papa Lav XIII. izdao encikliku *Grande munus*, u kojoj je blagdan Svete Braće, Ćirila i Metoda, proširen na cijelu Katoličku crkvu. Bila je to znamenita pobjeda ekumenizma, afirmacija slavenske ideje u politici Vatikana. Kao zahvala za ovakav velik dar (*munus*) sljedeće godine organizirano je veliko hodočašće koje je prozvano nacionalnim. U izvršnom odboru bili su između ostalih, F. Rački, Š. Bresztyenszky, rektor Sveučilišta K. Vojnović, brojni kanonici i svećenici. Duša toga nacionalnog hodočašća bio je biskup J. J. Strossmayer. Petog srpnja, na blagdan sv. Ćirila i Metoda, primio je hodočasnike u posebnu audijenciju sam papa. Mihovil Pavlinović je na poliglotskoj akademiji 6. srpnja recitirao, »kranoslovio«, svoju pjesmu *Na 5. srpnja 1881. u Rimu*. Pjesma je izišla u *Katoličkom listu* 21. srpnja iste godine.

³⁰ Isto; str. 199.

U pjesmi je Pavlinović ocrtao povijest misije, a posebno se osvrnuo na suvremene događaje. Komentari tiskani uz pjesmu jedva da tumače stihove. Oni su tumači onovremenih političkih zbivanja u domovini i svijetu. Uz stihove:

*Kamo, kamo vi kršni Primorci
Od pitome Soče do Bojane,
Dok vam slovo pomeće se staro
I djedina vaša otimlje?*

tiskan je komentar: »Jezik progonjen u crkvi i javnom životu. Odcjepljenje Istre i Dalmacije; nasrtaji na Rijeku itd. Napokon hajka ustavovjersko-srbska na ime i pravo hrvatsko«³¹. Doista, od toga vremena zaoštreni su odnosi između katoličke i pravoslavne hijerarhije, osobito u Dalmaciji³².

Uspjeh rimskoga hodočašća³³ bio je doista golem. Već sljedeće godine, u siječnju, don Frane Bulić, zajedno s dvanaesticom svećenika iz splitske biskupije, potpisao je poziv i promemoriju »Štovanim svećenikom po Dalmaciji« u kojoj ih je pozvao da prigrle staroslavenski jezik u službi Božjoj. Od toga vremena počinje i ogorčena borba između hijerarhije koja je morala slušati i Rim i Beč, i između svećenika koji su slušali svoje osjećaje. Te iste godine u Rimu je izišao nepromijenjeni dio mise (Ordo et Canon), glagoljicom, u redakciji Dragutina Parčića.

Čini se da je čitanje glagoljice (kao pisma) ipak zadavalo previše muke novim glagoljašima, i 1882. nekoliko je svećenika iz splitsko-makarske biskupije s Franom Bulićem na čelu, izdalo brošuru, kao rukopis, s prijedlogom transliteracije glagoljskih slova u latinička. Brošuru su poslali na različite adrese³⁴. Tako se borba za glagoljicu (pismo) i za bogoslužni jezik (staroslavenski hrvatske redakcije) zaoštrila. Pavlinović više nije bio u prvim redovima, ali ništa se bez njegova znanja nije dešavalo. Uostalom — u svim ovim poslovima on je bio prethodnik, uzor i nepogrešiv savjetnik.

Borbu za glagoljicu prihvatili su novi, mladi ljudi; kad je Pavlinović ležao bolestan, pred smrt (1887), Sveta je Stolica odobrila

³¹ Marin Pavlinović: *Kulturne i političke veze Dalmacije i Istre* (1874—1886), u knjizi *Povijest, ljudi, istina*; Zagreb 1978; str. 139—146.

³² *Katolički list*, XXXII, br. 30; 1881; str. 233.

³³ Odjek toga je knjiga Antona Frankija *Dvije poslanice dvaju pravoslavnih episkopa u Dalmaciji objelodanjene prigodom slavenskog hodočašća u Rim*; Zadar, 1881; str. 188.

³⁴ Frane Bulić: *Iz Zapamćenja*, Slovo I; 1952; str. 35—45; pogledati i *Fontes historici liturgiae glagolito-romanae* Luke Jelića, Veglae (Krk), 1901. na odgovarajućim mjestima, kao i raspravu S. Kovačevića *Don Frane Bulić i glagoljica*, Crkva u svijetu, Split 1982.

31. ožujka 1887. slavenko bogoslužje za Barsku nadbiskupiju. Već 12. svibnja iste godine nuncij u Beču poslao je episkopatu tzv. Austrijskog primorja okružnicu da je dopuštenje izdano isključivo za Barsku nadbiskupiju, a ne za Dalmaciju, ili čak za čitavu Hrvatsku, ako u tim krajevima do sada nije bila upotrebljavana u bogoslužju. Ono je, dakle, samo dopuštenje (*concessio*). Splitsko-makarski biskup zaključio je odmah da se to tiče nekih drugih crkvenih pokrajina, ali ne i njegove biskupije, gdje je glagoljica uvijek imala isti status (»De Glagolica Dalmatica Declaratio haec tacet; quare apud nos intacta et statu quo glagolica manet!«) — može se dakle upotrebljavati kao i do sada³⁵. Sukobi i pravi ratovi oko glagoljice razgorjeli su se koju godinu kasnije, kad je Pavlinović već bio mrtav, te se ime Pavlinovićevo tada spominje u kontekstu njezine obnove i njena otpora prema unijačenju specifičnoga, njemačko-talijanskoga tipa. Pavlinović nije doživio ni zabranu šćaveta 1890.

Pavlinovićeva borba za glagoljicu imala je paradoksalan završetak mnogo kasnije, i donijela je općoj Crkvi neke nove plodove, u naše dane. Zahvaljujući očuvanoj i tradiranoj staroslavenskoj, glagoljaškoj liturgiji, koju su upravo dalmatinski hodočasnici u Rimu, u zajedničkoj molitvi i pjesmi prikazali članovima Komisije za obrede na Drugom vatikanskom saboru, članovi komisije i drugi koncilski oci, neočekivano i nepredvidivo, odlučili su da se narodni, živi jezici uvedu u obrede Katoličke crkve.

Ono što je bilo nezamislivo u drugoj polovini XIX. st, bez otpora i bez prigovora, uvedeno je u liturgiju Katoličke crkve na cijelom svijetu, a jedinstvo, katolicitet nije narušen. To je najveća pobjeda misli Mihovila Pavlinovića. Sve ostalo za što se čitava života borio, za što je žrtvovao i svoj život, ostvareno je tek djelomično: isti su problemi opterećivali njega i njegove suvremenike koji opterećuju i nas danas. To su problemi stvarnoga, ekonomskog i prometnog, a ne samo političkog sjedinjenja južne i sjeverne Hrvatske, to je naziv hrvatskoga jezika, to je jasna definicija pojma narodnost (danas: nacija), itd.

Koliko li je Pavlinovićeva misao bila ispred svoga vremena! Koliko je Povijest loša učiteljica života! Ili pak: kako loše učenike ima u našim krajevima!

Josip Bratulić

³⁵ L. Jelić: *Fontes*, XIX. st.; str. 87.

EKSPRESIVNOST STROSSMAYEROVA JEZIKA

Kao jedan od najbriljantnijih i najnadmoćnijih intelektualaca svojega vremena, Josip Juraj Strossmayer, onako kako je govorio i pisao prestižnim latinskim ili prestižnim njemačkim jezikom, tako je i hrvatski govorio i pisao pridržavajući se nadasve korektno književnojezične norme svojega povijesnog razdoblja. Iako je pokazivao sve simpatije za nastojanja vukovaca u jezičnim reformama u Hrvatskoj, pa čak se i izjašnjavao da bi umjesto zvaničnih školskih gramatika, Mažuranićeve i Veberove, u školu trebalo uvesti Daničićeve *Oblike*, njegov je osobni jezik bio ijekavski štokavski sa starim oblicima, dakle, onaj vid hrvatskog književnog jezika koji su normirali Gajevi sljedbenici, najznačajniji predstavnici zagrebačke škole, ilirski gramatičari Babukić, Mažuranić i Veber. Otkloni od važećih književnojezičnih propisa u Strossmayerovom su izražavanju odista neznatni, a uvjetovani ili utjecajem biskupu zavičajnog slavonskog posavskog dijalekta ili, što je također posve razumljivo, jakom pretpreporodnom tradicijom slavonskoga književnog jezika.

I pisma đakovačkoga biskupa Račkom potvrđuju u svim bitnim značajkama upravo taj hrvatski književni jezik iz druge polovice XIX. stoljeća. Poznato je, međutim, da je pismo, kao svojevrsni književni žanr, iako oblik pisanoga jezika, veoma blisko usmenome izražavanju, osobito kad se dopisuju prisni prijatelji, kakvi su Strossmayer i Rački bili, pa je njihovo izražavanje i moglo biti neusiljeno, nesputano društvenim konvencijama. Zato u biskupovim pismima upoznajemo i njegov razgovorni jezik, dinamičan, veoma izražajan i snažno osjećajno obojen. Čitanje tih pisama nije korisno samo radi uvida u taj stilski sloj i njegova pragmatička značenja s ove dijakronijske razdaljine od jednoga stoljeća, nego i radi upoznavanja osobnih jezičnih crta, naročito pragmatičkih,

koje tako samosvojno obilježavaju Strossmayerovu rječitost. Naime, hvatajući se cijeloga života u koštac sa žalosnim hrvatskim prilikama svoga doba, i političkim, i socijalnim, i kulturnim, zalažući se nepomirljivo i s ogromnom energijom za dobro svojega naroda, komu je kao zalogu slavenske samosvojnosti i nacionalnoga identiteta ostavio trajne vrijednosti: temelje prosvjete, znanosti i kulture, Strossmayer, a njegov razgovorni jezik o tomu najbolje svjedoči, nije u svoje monumentalno životno djelo uložio samo svoje intelektualne snage, svoj nadmoćni *ratio*, nego i svoja osjećanja koja je iskazivao sa žestokim temperamentom, ne štedeći pri tome ni najviše autoritete, ni svjetovne, ni crkvene, ni samoga cara i kralja, ni samoga rimskoga papu. Strossmayerov jezik, dakle, upravo po svojim ekspresivnim i drugim pragmatičkim vrijednostima svjedoči da je u ostvarivanje svojih grandioznih ideja uložio cijelu svoju ličnost, svu svoju vitalnu energiju.

U pismima đakovačkoga biskupa Račkom najnaglašenija je upravo tzv. osjećajno-ocjenjska pragmatička informacija. U tom se jezičnom sloju uvijek intelektualne procjene prelamaju kroz osjećajnu prizmu. Pri tome u Strossmayerovom izričaju ima više negativnih emocionalnih ocjena različitih ličnosti i njihovih postupaka ili različitih društvenih pojava i zbivanja onoga razdoblja, no pozitivnih. Biskup je isticao najviša moralna načela: istinu, pravdu, poštenje, ponajprije u rodoljubnom i političkom djelovanju, a i u općenito religijskom smislu, pa je i očekivao od ljudi da se za ta načela zalažu s ustrajnošću, čvrstinom, hrabrošću i gorljivošću u obrani vlastitih uvjerenja, kad se tako djeluje u korist naroda s krajnjim ciljem ostvarivanja ilirske slavenske ideje. Međutim upravo zato što je tako visoko postavio svoje moralne kriterije suočavanje s korupcijom, političkom popustljivošću, kukavičlukom, glupošću, političkom laži i sl. izazivalo je u njemu neodobravanje, zgranutost, gnjev, prijezir i gađenje. Strossmayerove pozitivne osjećajne ocjene ponajčešće su izraz dobrohotnoga sažaljenja pa se u toj ulozi rabe, kao modalne, imenice *siroma*, *siromak* ili poimenični pridjev ženskog roda *sirota* koji, inače, u biskupovim pismima dobiva imeničku deklinaciju. Izrazi ushićenja, radosti i žalosti vrlo su rijetki. Sintaktički, ovaj pragmatički podsustav karakteriziraju usklične rečenice, često bezglagolne, nominativne i genitivne imeničke ili pak adverbne, a osjećajnu boju još pojačavaju razni uzvici, deiktički obilježeni zamjениčki aktualizatori, zamjениčki, adverbni i drugi pojačivači. Na leksičkom planu Strossmayer se rado opredjeljuje za ekspresivne imenice: pejorative, pejorativne meliorative, ili pak razne metafore. Sve te osjećajne

ocjene, naravno, referiraju s odgovarajućim kontekstom koji najčešće ostaje izvan rečenice:

Kolika pokvarenost! (228,2), *Apsurditet!* (400,4), *Budalaštine!* (93,1), *Kolika korupcija!* (174,1), *Koliki bezobrazluk, poganiti u svoje vlastito gnijezdo!* (237,1), *Prava grijehota i prava sramota!* (224,3), *Lude!* (145,3), *Slabić!* (426,4), *Besramnost!* (41,4), *Skandal i perfidija!* (400,4), *O nečuvene kukavštine naše!* (185,1), *O sramote, o eunihizma!* (382,1), *Laži i klevete do Boga!* (75,4), *Bože moj, čudne politike!* (37,2), *Neizmjereno tužno!* (133,4), *Aj, moj brate kake su nam ništarije naši domaći ljudi!* (158,2), *Kakva luda vremena živimo!* (402,4), *Vrlo nevjerovatno!* (400,4), *Skrajna i opet skrajna blesavost!* (183,3), *Škrtac veliki, a radiša nikaki* (111,2), *Ban je — po mome uvjerenju — pravo nedorašće* (170,3), *Te ništarije i ti truliši i smrdavci misle da ja gospodujem u Zagrebu* (364,4), *Kanonici novi imenovani — prava sablazan i javna nemoralnost!* (183,4), *Eto oružja kojim se te hulje nijedne služe!* (33,4), ... *s otima rimskim budalama više nemam nikakvog posla* (404,4), *Da nije mene ovi škopci učinili bi polovičnu stvar* (204,1), *Naši politički petljanci i puzavci su taki da bi čovjek svaki put kad se s njima sastane zaplakati morao* (137,2), *Štijete li bunčanje bečkih novina o mome putovanju* (24,1), *Krapac rektor seminarija — živa pošast!* (185,4), ... *da su te pijavice talijanske znatno oštetile naš zavod* (281,4), *Čovjek lud i smušen, ali što ćeš!* (183,3), *Uš neka strana!* (207,2), *Nota bene: ja bi zabranio Hrvatima služiti se u Ugarskom saboru drugim jezikom nego hrvatskim. Ali to su, moj brate, kukavci i spalogaće* (177,2), *Poljaci, siromaci, tumaraju i ne znaju što bi* (141,3), *Siroma Kosta mi je pisao koliko ga muče* (425,2), *O siroti mojoj sestri* (46,3).

Nemoguće je u Strossmayerovim pismima ne zamijetiti česta ponavljanja rečeničnih dijelova. Ona imaju svoju ulogu u različitim pragmatičkim podsustavima. Tako npr. pojačavaju izričaj kad se, obično u sindetičkoj vezi, ponavljaju riječi čije se značenje može protumačiti kao kvantitativno, odnosno gdje se iskazuje velika mjera ili stupnjevanje u odnosu na kakvo svojstvo ili radnju. Često se ponavljaju i hiperbolički brojevi:

Prolaze godine i godine (75,2), ... *a odavle često i često put narodu veća korist* (153,3), *Ja im uvijek i uvijek istinu govorim* (163,3), ... *usred hiljada i hiljada suprotivština* (30,3), *Najprije Vam sto i sto put zahvaljujem* (38,3), *Negda smo vikali i vikali: aula est pro nobis* (193,4), *Moje oko neće ter neće da bude bolje* (196,4), *Želudac ne valja pak ne valja* (196,4).

Drukčija su ponavljanja koja izričaj emfatički-osjećajno naglašavaju. Razne, obično punoznačne riječi, obično asindetikički povezane, mogu se ponoviti dva, pa čak i tri puta:

Tomu nema lijeka van: *prosvjeta, prosvjeta prosvjeta!* (65,1), *Moj brate, starost, starost* sa svih strana (31,3), ... prem sam tijelom i dušom *Vaš, Vaš Vaš!* (101,4), *Sila, sila, sila* svuda, a inteligencija trula i sirota (319,4), Ja sam mislio da nam je to barem uzor čovjeka, a ono: *bizantinizam, bizantinizam!* (163,4).

Ponavljanja biskupova u funkciji su estetičke pragmatičke informacije kad su dio repertoara raznih retoričkih figura kojima se on, kao vrstan govornik, rado služio u najboljoj tradiciji njegovane katoličke propovjedne rječitosti. Strossmayerovi retorički paralelizmi katkad se temelje na ponavljanju sinonima ili riječi sličnog značenja, kadikad naglašavaju značenja riječi s istim tvorbenim sufiksima ili s istim korijenima, a kadikad se inzistira na fonetičkoj sličnosti etimologijski nesrodnih riječi ili se pak u tom retoričkom smislu potvrđuju razne mogućnosti rimovanja:

...da po svojih prijateljih gleda saznati što kod vlade *misle i kane*, (110,4), To Vam je *vanjštinom i nutraštinom* svojom monstrum. (378,4), ...koje se u javnom životu našem od nekog vremena *šiom širi*. (204,1), ...koja preporuka više nije bila *pouka i ponuka* da sveto Otaštvo dostojno obavljam (310,1), Ja imam neko *đače rođače* u grčkom sjemeništu (275,4), ...pak još i danas *ruje i Bog zna što snuje*. (101,3), ...na veliku našu *sirotinju*, da ne viknem *golotinju* (68,3).

Retorička ponavljanja često su još mnogo složenija pa uključuju i gradaciju i kontrast:

Ljudi koji nemaju dost uma i srca da odmah shvate što je *Isus i Belijal, što svjetlo i tmina, što život i smrt*, ljudi su obično nestalni na koje se jedva osloniti možeš (366,4), ...inače povijest narodna *nije učiteljica, nego je zavoditeljica narodna, nije ogledalo istine i pravde, nego ogledalo laži i potvore, nije vrelo mudrosti, nego vrelo taštine, lakoumnosti i neizmjerne zanešenosti* (388,4).

Što se izbora leksika tiče, suvremeni čitatelji Strossmayerovih pisama mogu se veoma ugodno iznenaditi s kojom je spontanošću biskup znao posezati za svakidašnjim razgovornim, pa čak i proslonardnim riječima. Njihova svježina i ekspresivnost za Strossmayera je bila privlačnija no bezličnost stilistički neutralnog leksika. Nije se uopće ustručavao upotrijebiti narodnu i narodsku razgovornu riječ: pri tomu su najčešće one s pejorativnim ili melio-

rativno-pejorativnim značenjima, dok su meliorativi rijetki. Nije se libio također posegnuti ni za udomaćenom, u razgovornom jeziku raširenom i općeprihvaćenom tuđicom: madžarizmom, turcizmom, germanizmom:

Tornjajte se odavle! (33,4), To im se čini samo *varakanje* (41,1), Nas su u Hotel Danieli na *krkači* nosili (37,1), *Ševrdati* danas nikome ne hasni (30,3), *Vrlaza* mi se po glavi (122,2), Nekaki se razbojnici madžarski ovud *potucaju* (92,2), Rim *šeprtlji* (300,4), Nešto *prtlja* (231,3), Oprostite što Vas tako često *bantujem* (261,1), A naši ljudi ni *mukajet* (382,4), ako bude *jasprā* (7,1), da me se odavle *mentuju* (88,1) dobili bi *Madžarinu* za biskupa (100,1).

Strossmayer odista nije podnosio bezizražajno i neutralno izražavanje. Riječi su ga privlačile svojom jarkom slikovitošću, svojom motiviranošću i asocijativnošću pa se zato rado odlučivao za one s prenesenim značenjem. Naročito je volio metaforične glagole:

Ja sam upravo *zažednuo* viditi očitovanje kakve takve energije (21,3), ... da se mi kod kupovanja tih zagrebačkih slika *ne opečemo* (174,4), Crkva koju gradim sav novac *guta* (336,2), Što novine *trube* o submisiji je bajka (208,1), Još mi želudac *mrči* (371,3), ... i kud sve to *šiba* (88,4), ... i ne damo se *musti* po nevaljalcih (247,2) Ovd je jedanput pri mojemu stolu tako *prekipio* (326,4), Trebalo bi lijepo vrijeme, ali kod na se *kurjači* i svaki dan nešto pada (392,4), To će skoro *puknuti!* (86,2), Šaljem Vam, brate, četiri stotine for. Jedva sam ih *skucao* (315,4), Pisao sam vrlo na brzu ruku jer ne imam kad *gladiti* (317,1), Ne bi l' bilo dobra taktika na slabost i taštinu Kukuljevića osloniti se i *navrkat* ga da da kojega tojega Dalmatinca izabrati? (31,1), Duša mi je često *utešćala* (6,1), Sve je u glavi, ali dok se perom *iščrka* treba mi dost vremena (161,2), Schulzer je luda koja se dala po nekom zavesti, dobro ga *ofurite!* (57,4), Molim Vas *obrišite* ga što možete bolje (95,1), ... sa ovim pismom u kom sam ga *nasolio* košto zaslužuje (247,1), Očevidno je neki Čifut referent to u Rimu od kakvoga prelata ili možebit od ludog našeg Tondinija *nanjušio* (295,3), U Biogradu je po intrigah poznatih u koje se upliće Srbija ko pile u kućine meni *odzvonoilo* (187,3), U narodu zrelu sav bi svijet na taki zakon *graknuo* i prosvjedovao (205,4), Čini mi se da se na mene ljuti jer sam njihovu ludost dobro *ošinuo* (161,3), I Rim iz stanovitih razloga kadšto *šara* (97,4), Ionako moram do božje volje *tegliti!* (40,3).

Sklonost metafori Strossmayera vodi i u njeno proširivanje u alegoriji. Tu retoričku figuru biskup katkad temelji na biblijskim simboličkim sadržajima što pokazuje i ova rečenica koja ilustrira njegovu poznatu ideju o narodnom preporodu kao o sakralnom događanju, izjednačujući narodno spasenje s religijskim spasenjem obećanim Kristovim uskrsnućem:

Ban i njegovi prijatelji položili su jurve naš dobri, ali nesretni narod u grob, a sad o tome živo rade da sama Sveta Stolica na vrata groba našega navali teški kamen i da u ime svoje i u ime svete vjere nauvijeke grob naš zapečati i uskrsnuće i novi život naš nauvijeke onemogućući (350,4).

Kako se vidi, ovaj alegorijski opis potaknut aktualnim događanjima u Hedervaryevskoj hrvatskoj političkoj zbilji, na visokoj je estetičkoj razini i, zapravo, apstraktno, filozofski, postavlja najbitnije pitanje hrvatske nacionalne emancipacije sa stajališta humanizma i prosvjetiteljstva. Međutim, Strossmayerove alegorije katkad se dotiču suprotnog pola estetičke pragmatičke informacije pa tako uzvišeno u njegovom izričaju katkad kontrastira s vulgarnim. Poznato je da je biskupova kolokvijalna sloboda katkad bila odista provokativna i da je svog korespondenta ponekad primoran zamoliti i za oprostjenje što će se poslužiti alegorijskim slikama iz svakidašnjeg života obilježenim, u svojoj pučkoj slikovitosti, i pučko uvjerljivom ekspresivnošću:

Što se na me poziva, to je upravo, s oproštenjem nek bude rečeno, upravo kravski rep okaljan koji amo tamo mlati, ne bi l' i druge okaljao (39,1), Ova je nagodba krpa papira kojom Mađžari — s oproštenjem — dupe taru (314,3).

Biskup je svojega korespondenta katkad poliglotski obdarivao latinskim, francuskim, njemačkim, talijanskim, pa čak i engleskim fragmentarnim citatima i to je uvijek u izražavanju toga visokog intelektualca primjereno kontekstu i situaciji, uvijek prirodno i spontano. Ali još prirodnije i još spontanije no npr. za kojom latinskom maksimum ili sentencijom, Strossmayer je posezao za hrvatskim pučkim razgovornim frazemima. Njihovo iznenađujuće obilje u biskupovim pismima najbolje potvrđuje do koje je mjere biskup uživao u pučki slikovitoj usmenoj riječi i koliko mu je ta riječ bila bliska. Odista je živio s jezikom svojim i svoga puka »crpući sveudilj iz čistog potoka narodne riječi«, što je i svome svećenstvu, u okružnicama koje je slao raznim povodima, toplo preporučivao, i kao lijek protiv tuđinskih nanosa latinskih i njemačkih ili mađžarskih škola kroz koje su hrvatski intelektualci

u svome obrazovanju prolazili, i kao zalogu boljeg razumijevanja u svakidašnjem općenju s običnim ljudima. Naravno, ne treba zaboraviti da je bogata frazeologija, u kojoj prevladava ona narodna, i dio vitalne tradicije slavonskog pretpreporodnog književnog jezika. Strossmayer svojim osobnim idiomom tu vitalnu slavonsku književnu tradiciju ne samo potvrđuje, nego, možda dijelom i pod utjecajem preporodnog oduševljenja za narodno usmeno stvaralaštvo i narodno jezično stvaralaštvo, veoma slobodno razvija i naglašava.

Među frazemima neutralnog stilskog sloja Strossmayer ima, doduše, i takve frazeološke izraze koji bi danas npr. bili svakako zamijenjeni odgovarajućim priloškim ili glagolskim leksemom: *dost grubim načinom* (138,3), *žalosnim načinom* (135,3), *opazna ga učiniti* (11,1) i sl. Pojavi se i po koji hrvatskom jeziku nedovoljno prilagođen frazeološki kalk s njemačkog: *Madžari povukli rogove natrag* (201,3) i sl. Također, kao visoki crkveni veleostojnik, Strossmayer je u knjiškom frazeološkom sloju visoke estetičke vrijednosti znao upotrijebiti i biblijski frazeološki kalk, biblijski patetičan i retorički povišene intonacije: *grieh u nebo vapijući* (181,1), *To je djelo otrov otrova našeg vremena* (391,4), *kamen smutnje* (185,3), *noseći krvavu košulju* i *braneći Madžarsku* i Monarhiju od Turaka (92,3), *da im se krinka s lica skine* (2,1), *slador u kome mi se gorka pilula nuđa* (186,3) i sl. Međutim, iz sljedećeg popisa svedenog samo na frazeme koje Strossmayer često navodi ili na one koji danas nisu tako obični, može se vidjeti do koje mjere u leksičkosemantičkom sloju njegova jezika plijeni ekspresivnom slikovnošću razgovorna pučka frazeologija.

Tako bilježimo ove komunikacijske frazeme, među kojima ima i narodnih poslovice i raznih izreka. Njihovu pučku autentičnost Strossmayer katkad obilježava slavenskim dijalekatskim ikavskim oblikom:

Što se babi htilo to se babi snilo! (23,1), *Tko bi pako svemu svijetu kolača napekao!* (35,2), *Martin u Zagreb, Martin iz Zagreba* (373,3), *Pusti psa pod trpezu a eto ti ga odmah i na trpezi* (319,3), *Nije za gusku sijeno* (39,4), ... *ali od glave riba smrdi* (59,4), *Ali što ćete, kud će suza neg na oko!* (30,1), *Dobro veli poslovica: Zima ako ne ugrize zubi, ošine repom* (92,2), *Krpež ostaje krpež* (227,2), *Ali u tomu upravo grmu zec leži* (51,3), ... *ali da je vuk sit i ovca čitava* (47,4), *Led bije otkle bi nas sunce grijati moralo* (106,1), *Pripravljamo ražanj, a zec u šumi trči* (16,1).

Kao i u jeziku općenito i u Strossmayerovoj su frazeologiji najbrojniji glagolski frazemi:

Zabadava Miškatović žbrenca ko muva po loncu (95,2), ... i da nam se brnjica na usta ne stavlja (175,2), Dati išta za parobrodarsko društvo znači novac baciti u vodu (367,3), Pa bi se rado došuljali do tuđe masne kese (185,4), Onako pako ja mislm da su naši ljudi lupali zabadava ko puto o lotra (155,2), ... da su u prvome odmah početku u Rimu pobjegli u šušanj (38,3), Naši ljudi ne srame se najgadnije bljuvotke madžarske lizati (382,4), ... i kao da se javno diče tijem što bi me, da mogu, u kapi vode utopili (169,3), ... što bi protivnikom našim držalo sjekire u ruke pružilo (115,3), On će kadšto džipiti i preko široke grabe (298,3).

Od priloških frazema mogu se navesti i ovi, među kojima je dosta poredbenih:

Zagledali se u Bosnu i Hercegovinu ko štrk u jaje (155,2), ... išao bih kud puklo da puklo (22,2), Razumije se delija u stvar ko magare u kantar (39,4), ... nužan za crkvu ko komadić kruha (157,2), radi ko crv i mrav (129,2), Kod mene se sve u petnaest gradi crkva (33,1), Ali slike ni od korova (397,1), Ja mislim da to nije ni u kola ni u sane (154,2), Ruska politika i ruska diplomacija ne vrijede ni pišljivoga boba (209,3), Ne bi ni za dlaku od istine i pravde odstupio (398,4) i sl.

Među imeničkim frazemima pojavljuju se frazeološki parovi riječi, ali ima i drukčijih struktura:

Eto ti nova huka i buka (10,4), ... od svega toga ne ima više ni traga ni glasa (47,2) a kad tamo mi čorbine čorbe čorba (193,1), Vi ste mi bili desna ruka (42,3), Ako umjetnost kod nas ostane i vladi i narodu deveta briga (361,1), Imat ćemo još trista muka s Madžari! (161,1) i sl.

Ovome treba pridodati da Strossmayer često frazeme aktualizira prilagođujući ih na određeni način konkretnoj situaciji i kontekstu, pa tako još pojačava njihovu ekspresivnost. Također, vrlo slobodno ih kombinira i u istoj rečenici katkad nagomilava po dva ili čak po tri frazema obično sličnog značenja:

Upleli su se u tuđe mreže ko pile u kućine pak moraju tancati kako im njihov najveći neprijatelj svira (201,3), On se je u prvom početku u protuslovlja upleo ko pile u kućine, pak sada nikuda nikamo, nego zrkaj i tamo i amo ko muva u loncu (138,3), A mi truljavci i mrtvaci mirno očekujemo da nas ko ovce šišaju i na klaonicu vode (205,1), Ti ljudi iz ludnice buncaju i u po dana sanjaju (67,1), Sabor tu sam u jamu pada koju drugom kopa (45,2), ... i to je prava uš koju smo si sami u košulju stavili (220,2).

Onima koji nasjedaju zabludama o biskupovom tobože tek intencijom i političkom hrvatskom jezičnom i nacionalnom identitetu, a, tobože, stvarnom austrijskom, odnosno njemačkom duhu, suočavanje sa Strossmayerovim razgovornim jezikom jasno pokazuje da nisu u pravu. On nije govorio hrvatski kakav bi jedan intelektualac i poliglot mogao manje-više korektno naučiti, nego hrvatski kao materinski jezik koji se upija od rođenja i s kojim se živi. Stilski raspon, od visokog retoričkog estetizma do pučke slikovitosti svakidašnjeg razgovornog jezika te živost i ekspresivnost Strossmayerova koju je ostvarivao i bogatim sintaktičkim i bogatim leksičkim, i bogatim frazeološkim sredstvima, ne bi se, bez sumnje, ni mogli potvrditi tako samosvojno i prepoznatljivo, osim u mediju materinskog jezika. Strossmayerovo jezično nasljeđe pripada ne samo povijesti, nego, dobrim dijelom, i današnjoj zbilji hrvatskoga književnog jezika.

(Primjeri iz Strossmayerovih pisama ovdje se navode prema četverosveščanom izdanju što ga je uredio Ferdo Šišić: *Korespondencija Rački—Strossmayer*; JAZU; Zagreb, 1928—1931).

Jasna Melvinger

O GOTOVČEVOJ ZABRANJENOJ VJEČNOSTI

*Ušutkajte pjesnika
I bit će manje riječi među nama
— Manje slučajnog sjaja,
Manje tajanstvenog leta...
Sigurniji bit će trenutak,
A izgubljeno bit će doba.*

Rekao bih odmah: bit će teško mojim krilima stići let ove riječi i živim dodirom taći, oživjeti profetski glas iz tamnine. Velim: mojim krilima! Bojim se svog intelektualizma pri ovakvu poslu. Pa ipak, kadikad mi se čini kako sam blizu ove šarne duge i kako neposrednost njezina budi i moje izvore. Predat ću se, stoga, ovim mojim »kadikad trenucima«, što ih posvećuje ona, vječnost, oživjela u meni pred ovom knjigom. Mogao bi to, držim, biti i pravi susret. Toliko mi se toga zaiskrilo ovim tekstom. Ali, je li vječnost nama svima ista? Znam, ona guta sva vremena i sve prostore, oplođujući svaki tren što ga dirne, svaki čas u kojemu izgara naša bit i naše biti.

Prva je to zbirka iz tamnice u našoj hrvatskoj literaturi, pa stoga, krije određenu, znanu nam već, opasnost olakog iskorištavanja te tragične okolnosti, ali kao i ona sama, ta riječ, i mi ćemo se nastojati čuvati tog i takva puta. Vrijednost je njezina u drugim sferama, a te vrijednosti su i dovoljne da riječ ta iskaže svoje stvaralačko lice. Zbog toga ću se i sâm prepustiti neposrednije onom kriteriju, koji je sâm autor istakao u naslovu: vječnosti. Ona će biti naš voditelj. I sasvim je prirodno što se zato ovdje moramo zapitati: pa dobro, ali što je i tko je taj apsolutni princip, ta vječnost. Dante kaže: »Vječnost je životni čin beskonačnog intenziteta«, a Chevalière misli: »Vječnost je savršena integracija bića u njegovo počelo...« Tvrdio sam i ja sâm nekoć: »Na autentičan, živ do-

življaj odjekuje čovjek svim svojim bićem, dakle: vječnošću«. Jer nema stvaralačkog čina, odnosno doživljaja, ako se nije susreo s vječnošću. Pa i sâm naslov zbirke *Zabranjena vječnost* čuva u sebi tu riječ.

Na širokoj panorami našega suvremenog lirskog izraza prisutne su najrazličitije struje i među-struje, ali ne bi se moglo zatajiti, da se on osjeća posve slobodan u tom prostoru: od ekspresionističko-nadrealističkih i simboličkih strujanja, sve do onih najsuvremenijih kada se riječ posve odvraća od izvora, tražeći u sebi samoj prostor za čisti, najčišći oblik-izraz. Vlado Gotovac nije se priklonio ni jednom od tih pravaca, naprotiv: moglo bi se reći da je njegov sluh, da sluh, bio i ostao otvoren svim izražajnim mogućnostima koje uskrusuju dodir s vječnošću. Ona, vječnost, posljednji je kriterij njegova izraza.

Bilo je govora u nas i o prenamaglašenom Gotovčevu filozofskom intelektualizmu koji umrtvljuje njegov poetski impuls; upravo ova knjiga pokazuje kako je pod okriljem vječnosti dao filozofskom intelektualizmu profetski dah. Tek tako je on našao svoj pravi put. Na tom drumu sve izgara. Možda ne bi trebalo zanemariti činjenicu da su lepoglavske zidine uvjetovala najozbiljniji njegov susret s vječnošću, te mu tako omogućile izbor tema i superioran odnos prema formalno estetskim strujanjima (*Prihvaćen izbor*). Od jednostavne, kadikad gotovo prozne dikcije, pa do izuzetno nadahnutih vizija kreće se on posve slobodno. I riječ ga sluša.

Čelična škripa noći: ponor u lancima.

Šaranski, naša patnja ne smije

Uništavati druge! Bijela visina u snu

Naša je ostavština! ...

(Likantrop kao sfiga)

Tamnica: Antropološki laboratorij ništavila

— Veliko učilište primata — Lokve potopa

— Noć ugašenih duša — Samoća nepostojanja.

(Uznički presjek)

Gotovo kubistička vizija s raznih stajališta viđena. Struktura samih kratkih misaonih udara slikovito izraženih. I tada, odjednom, jednostavnost obične dikcije što svijetli isijavajući naivnu humanu tragičnost:

Ja nisam zavjerenik izgorenog pogleda:

Meni si lijep, Mjeseče, večeras!

I dobro mi je što te vidim ...

Ti ćeš sve do zore

*Moj vodič kroz ponor biti
I kazaljka visine...
Mjeseče, ja bih umro od srama,
Kad bi me se netko bojao!*

(Triptih s ruba jezika)

»Svjetlost vođena od mraka kroz riječi.« Hod na prstima oko ljudskosti u »ledu njegova slučaja«. Iskrsavale su tako bajke, sjećanja što su se zadržavala u svijesti i svjetlucala u noći: sve ponoseno poetskom asocijativnosti u kojoj se mjeri samo vječnošću, tišinom, olujom, šutnjom, tajanstvenošću i nebom:

*Ove su riječi mrtvi slučaj;
Puste špilje.
Ove su riječi ni o čemu;
Ničije.
Ove su riječi prazna rupa,
Rupa u svemu,
Nijema rupa,
Glatka,
Sve crnja.*

Iznad njih treperi nevina tajanstvenost.

(Ove su riječi nesvjestica zemlje)

Časovi potpune tame, kada riječ gubi sebe i rupa sve crnja — praznina, *guta sve*. Ali i tu treperenje nevine tajanstvenosti *spašava sve*. Ona je nad njom, nad nijemošću.

Posebno sam se zaustavio na *Bajci o mojoj tetki*. Tu se otkriva pučko, seljačko postojanje, ono življenje što ga zacrtavaju stara imena mjesta — Korita, Vinovo Gornje, Prisika i brdo Malovan — sve zavičajna imena koja su zatvorena uskim horizontom, gdje žive svoj mali život: tetka, djed Grgo, grmuše, staje, i visoko gore on, Mjesec. U tom se sitnom kozmosu mijenjaju noć i dan, jutro i suton, godišnja doba, kao u igri, ali ona, vječnost sama, ugnijezdila se tu i tka bajku, prozirnu i laku tako da se priča sluša, da joj se posvema predajemo i s njom putujemo u beskonačnost:

POČETAK:

*Moja tetka Miškinova Ivuša
Pjevuši: to je pjena svježeg mlijeka.
Ona je dobri zvonar visina nad Koritima.*

SADRŽAJ:

.....
Moja tetka Ivuša —

Potkova s praga:

Obrve joj kao krila

Nose usnulo čelo: pojedinost neba!

Ona je ptica grmuša.

Carinikova raja.

A malo dalje, sa zrcalom lokve,

Djed Grgo i volovi

Za Mjesecom kopne.

.....
Zvijezde otvaraju ponore u našem gaju

Oni tinjaju kao vilinska ognjišta

U djevojačkim srcima ...

.....
I težak zrak pritiska Blaževića staju ...

Zaboravljena pojedinost mjesečine,

Zamrznuta u noći,

Osvjetljava stazu pastiru mrtvog stada ...

Dok Malovan nad kućama leži

Kao usnula oluja ...

KRAJ

Čin je stiška istina: Miškinova grmuša

U letu postaje pukotina tajne — moja tetka Ivuša.

Ova je vječnost i laka i široka: neizmjerena je. Ona povezuje daleko s onim što je neposredno uz nas, ali ne samo prostorno, nego i vremenski. Skuplja, zatvara područja realnosti i duha, sadašnjosti, prošlosti i budućnosti u cjelovit kozmos. Vidovi su njezini mnogi, pa sve ono, dakle, što poetski jest i ono što još može biti. Ništa se ne gubi u njoj. Kada jest, ona je sve.

Riječ je to o najobičnijoj, gotovo beznačajnoj ženi, blizoj karakteru kneza Miškina. Ne, nije ni knjeginja, ni knjeginjica — ona je glas zvona nad Koritima, šum glasa što se smjestio u njezinom imenu; ali gle, gle, ona i pjevuši, pa je odmah sva u lepršavu letu grmuše. U vječnost je odlepršala Ivuša, ona »što je od roda putu jezika i toplih kožuha«, a i njezina se slika kadikad javlja:

»Obrve su joj kao krila što nose usnulo čelo: pojedinost neba!« Nego tu, u toj dubini vječnosti, eto, i »djed Grgo i njegovi volovi«, dok ono, raskriljeno brdo Malovan, leži nad kućama »kao usnula oluja«. I kad ne bi bilo te zagluhle oluje bajka bi bila značajno osiromašena.

Vez na japanskoj svili: toliko je ta bajka prozirno lagana i čista.

Osjeća se kadikad u ovoj lirici kao da je iz daljine napaja nadrealistička artistska mehanika, ali mnogo je prisutniji simbolički smisao za slikovitost, dok je ritam slobodan, više unutarnji nego vanjski. Sâm pjesnik kaže: »Nikad se nisam skanjivao upotrijebiti pjesmu. Ona je posve ljudska kap vječnosti nedogledno zaposlena.« Dakle, ništa njoj nije tuđe što nosi ljudski karakter.

Naglašavam posebno smisao za psihološki portret (*Balada o poznavanju Pirjevca*). Sâm sam malo poznavao ovog »junaka našeg doba.« Moja zapažanja izražavaju Gotovčevi stihovi tako da ih i u ovom kratkom napisu moram navesti:

.....
*Treći put je s vrata svom anđelu
 Bezglasno micao usnama:
 Pozdravljajući smrt
 U svojim slikama izgubljenim po tami.*

*I nije nam uspjelo postojati:
 Nije bilo takvog mjesta.
 Samo prazna komedijantska pauza
 U kojoj Anfion nosi kamenje za Tebu.*

(Bilješka za jednu autobiografiju)

I naposljetku nema riječi koja može zamijeniti nju, vječnost, jest, ali bezazlenost je svakako jedna od onih koje su joj vrlo blizu, pa ću i završiti s tim, s tom bezazlenošću:

.....
*Faulkner je o meni rekao:
 Neki su ljudi suviše bezazleni
 Da bi sebe sami zaštitili.
 Krleža mi je uzviknuo: Ti si lud!
 Ubit će te!
 Ali bezazlenost je sve što mogu učiniti.*

(Bezazlenost)

Petar Šegedin

VERTIKALA LJUBAVI U POEZIJI ZLATKA TOMIČIĆA

Teško je bez ostatka interpretirati pjesništvo koje se nezadrživom bujnošću i prekomjerjem otima misaonom usustavljivanju. Takvo se pjesništvo obično razvija i narasta atipično, neplanski, točnije kazano instinktivno i slijepo. Tim više ga je teško intelektualno svoditi ako kvalitetom nadilazi uobičajene, očekivane i standardizirane granice. Takvo pjesništvo nezasiťne širine, neobuzdanosti interesa, nesputane rječitosti i tematske nepreglednosti u hrvatskoj književnosti danas je ono Zlatka Tomićića. Po raskoši talenta i jezičnoj rasipnosti, također po plodnosti, Tomićić ulazi u sam vrh hrvatskog Parnasa. Od stilske neobazrivosti, ignoriranja konvencija, metaforičke razbarušenosti i poetičkog eklekticizma ranih stihova — između kasnih četrdesetih i ranih šezdesetih godina — do smirenosti, čistoće i kontemplativnosti koju susrećemo u Tomićićevu pjevanju danas, golem je raspon. U njega je uloženo bogatstvo tema i motiva, vizionarstvo i dubina koji možda zahtijevaju da se Tomićićevo pjesništvo interpretira po pojedinim dijelovima, od jedne vremenske faze do druge.

U hrvatskoj poeziji ovog stoljeća ima opusa zamjerne kvalitete i neporecive kvalitete: onaj Šopov koji do u najsitnije detalje i nijanse konstruira apsolutni metafizički prostor, onaj Krležin koji je uhvatljiv i prepoznatljiv unutar pragmatičnosti i misaone tendencije, ili, recimo, onaj Ante Jakića koji je umio dugo i neumorno pjevati o religioznim nemirima duše. Ali, Tomićiću su najbliži Ujević i Nazor. Prvi svojom univerzalnošću, drugi svojom mitotvornošću. Od prvoga Tomićić baštini metafizičku strast, od drugoga ljubav za zemlju i vitalnost. Tomićićeve pjesme sumnje, grča, kajanja i samoponiranja iz zbirke *Dosegnuti ja* (1956) i *Balada uspravnog čovjeka* (1964) mogu se promatrati sukladno Ujevićevim žudnjama, padovima i duhovnoj algolagniji. Nasuprot, Tomićićeve

pjesme veličanja zemlje, roda i baštine iz zbirke *Zir* (1968) i *Hrvatsko more* (1969) neodoljivo podsjećaju na Nazorove slavenske i hrvatske priče i legende. U Tomičića uvijek je riječ o poeziji prevrele strasti, snage okupljanja cjelokupnoga ljudskog iskustva — životnog i duhovnog. Ta poezija u svojoj cjelokupnosti smjera da bude jedna monumentalna metafora kozmičkih stvaralačkih sila. Odatle njena poznata elementarnost, bujnost, sugestivnost, eksplozivnost. Tomičićevo djelo sazdano je istodobno od dva paralelna, sukobljena metafizička bloka: okrenutosti osjetilnosti, karnalnosti, te usmjerenosti duhovnosti, Bogu i mistici. Ona je, stoga, podjednako poganska (u smislu mitotvornosti), kao što je, na drugoj strani iskreno kršćanska. U prvom bloku sazdana je od sljedećih semantičkih komponenti: a) putene ljubavi, sladostrašća; b) rekonstrukcije mitskog, arhaičnog svijeta; c) zavičajnosti, nacionalnosti, askeze, kontemplacije; d) povijesne, evolucione dimenzije; e) univerzalnosti, anacionalnosti. Misaono određivati svaku od ovih pet komponenti ponaosob, ili, pak, interpretirati jedan od nasuprotnih metafizičkih i svjetonazorskih blokova bez obaziranja na onaj drugi, bilo bi pogrešno i svjedočilo bi o nerazumijevanju Tomičićeva pjesničkog napora.

Ogroman raspon interesa i širina sadržaja potvrđuje zapravo da je Tomičićevo djelo nagoniska reakcija na životnu raznolikost, na neprekidno vrenje života, grubo i sirovo zrcalo u kojem se paradoks, grubost i sirovost života ogledaju. Isto tako, s druge strane, fino i plemenito zrcaljenje duševnih nijansi i duhovnih nagnuća. Interpretirati Tomičićevo pjesništvo, prema tomu, napor je podjednak interpretaciji života i zbilje. Ipak, postoji jedna os koja je u tom pjesništvu zakonomjerna, koja je usprkos mijenama konstantna i na koju, stoga, valja skrenuti pozornost. Svojom unutarnjom smisaonošću ona diskurzivno ne iscrpljuje ovo pjesništvo, naprotiv, vidjet ćemo, ona ga još više otvara bezgraničnom i neuhvatljivom prostorom. Ali, ona je os interpretacijske sigurnosti i čvrst putokaz. Pogledajmo sljedeća tri odlomka:

Bijahu neprekidno lijepi. Njih je more izbacilo poput školjaka ostavivši ih na pijesku. Bijahu čisti, glatki i svjetlacavi od soli, zamišljeni od ljubavi. Bijahu hladni od vode, žuti od sunca; bijahu sami; nisu se bojali, upućeni u slobodu. Bijahu lijepi, ona krasna, on nesavladiv, ona nečešljana, on neobrijan; bijahu lijepi, valovima ih je pokazivala obala; bijahu lijepi, bijahu prvi ljudi koji su bili lijepi, prvi ljudi koji su se na obali voljeli.

*Prema prsima mi se spuštaju rese velike vrbe
čineći zelenim moje zaljubljeno lice.*

Ljubim rijeku i bujne bare na drugoj obali,

ovaj svijet svjetla, sjaja u vodi i travi.
 Meni je lijepo. Sve je pusto i ja sam sam
 i živim ljepšu od sna, sunčanu, dugu,
 beskrajnu javu. Ja sam mlad i pijan
 od bijesnog skakanja u vodu i sada ovako nag
 — više no ikad — čutim pravu, divlju slobodu.

Bože dragi, neka ne prestane
 ovaj blagdan duha, ovaj ogranj pusti.
 Neka ptice ljubavi u zavičaj stignu,
 neka čiste budu naše duše.

Prvi odlomak uzet je iz pjesme *Adam i Eva* objavljene u knjizi *Budni faun* (1960). Drugi odlomak je iz pjesme *Sloboda* uvrštene u zbirku *Zir*, dok je treći iz pjesme *Povratak svijeta ljubavi*, koja se pojavila sasvim nedavno, u časopisu *Marulić*, br. 6 za 1987. U *Budnom faunu* Tomićić je opsesioniran dionizijskom senzualnošću, i starogrčkom mitskom tjelesnošću. To je knjiga spolne brahijalnosti, slikovnog i jezičnog orgijazma, sirove snage i neke mitske titanske veličine u prostoru sugestije, dojmu i sadržajnosti. Motivi su pomno birani, antičke legende slikovito oživljene, a ona panovska zasićenost čula intenzivna. Slično je, ali bez spolne putenosti, u knjizi *Zir*, tek što je tu više na djelu stopljenost sa zemljom, pejzažem, prirodnim okolišem. *Zir* je apoteoza zavičajnog kraja, ličke zemlje, krvnog iskona. Prožimajuće osjećanje pejzaža i narodne baštine, koja je u tom krajobrazu našla svoj izraz, nije bez, makar suptilnih, asocijacija na mitsku Arkadiju pastira, nimfi i fauna. Ali *Zir* je i knjiga povijesti ličkog plemena, djedovskih tradicija. Naposljetku, treći odlomak sastavni je dio onoga poetskog interesa koji je Tomićić iskazivao u zbirkama *Traženje bivstva* (1969) i *Vražje oko* (1986). Taj interes karakterističan je za sve pjesme ovog autora objavljivane zadnjih godina u periodici. Riječ je o kontemplativnoj lirici, filozofski promišljeno i s jakim religioznim nabojem. U pjesmama ove vrste Tomićić se trudi riješiti metafizički problem odnosa osobe i umjetnosti spram transcendencije. Izraz mu je manje ekspresivan, opis je sveden na minimum, a naglašena je simboličnost i specifična religiozna ispovijednost.

Ono što odmah upada u oči kad se pročitaju tri navedena odlomka jest ponavljanje nekih pojmova i situacija. U sva tri odlomka nazočni su motivi ljubavi i slobode. Zatim, ti su motivi povezani sa situacijom samoće. *Adam i Eva* slobodni su jer su sami, a baš zato jer su sami omogućena je i ljubav među njima. U drugom odlomku lirski subjekt je sam i baš zato što je sam, on je s ljubavlju upućen na prirodu. Napokon, u trećem odlomku samoća omogućuje introspektivnu sabranost i unutarnju purifikaciju koja

se manifestira eksklamativnim zazivanjem božanstva, te emfazom koja traži zajedništvo u duhovnoj čistoći. Ljubav je, vidimo, temeljno čuvstvo i kvaliteta. Ali, ona nigdje ne postoji bez slobode i samoće. Samo u izdvojenosti moguće je žudjeti za punoćom, samo u slobodi moguće je duhovno se opredijeliti za punoću. Eto konstante ova tri odlomka: Adam i Eva vole se kao muškarac i žena, lirski subjekt drugog odlomka žudi za posvemašnjim utapanjem u prirodu, lirski subjekt trećeg odlomka ljubav sublimira u mističnu i religioznu žudnju za općim zajedništvom s Bogom. Međutim, ondje gdje se istovjetnost, tu je odmah i razlika. Sve tri ljubavi ovdje bitno se i razlikuju — i to po karakteru i predmetu ljubavi. Te razlike primjetne su čak na formalnoj — stilskoj i poetskoj razini teksta.

Prvi odlomak prozna je cjelina, deskriptivna, objektivizirana, s neutralnim pripovjedačem. Ritam je gradacijski, slike se tautološki nižu što sugerira emocionalnu tenziju. Ritmična opetovanost imperfekta »bijahu« samo pojačava afektivni dojam. Riječi, slike i metafore pažljivo su odabrane s točno proračunatom skalicom ekspresivnih tonova. Ljubav Adama i Eve erotična je, putena ljubav i mi smo sigurni da Tomićić oprizoruje upravo ono stanje koje je među prvim ljudima nastalo nakon kršenja tabua. Adam i Eva spoznali su slobodu samoće bez Božjeg lica i riječi. Oni su protjerani iz raja, a s njima je protjerana i cijela priroda. Oni sebe još ne doživljavaju kao odvojene od prirode, naprotiv, njen su sastavni dio. Upućuje na to i neutralistički način kako ih autor slika. Upućuje nas na to i tvrdnja »valovima ih je pokazivala obala«. Žudnja koju osjećaju jedno za drugim tjelesno je spajanje u potpuno ogoljenoj, usamljenoj i tjelesnoj prirodi. Ničega tu nema metafizičkog, putenost je horizontalna, grijeh i krivica isključeni. Naslada spajanja može se očekivati samo u sirovoj senzualnosti i osjetilnoj ljepoti ljudskog tijela, istovjetnog s tjelesnošću prirode. Prema tomu, žudnja je Adama i Eve spolna. Oni su slobodni od duha, oslonjeni na nagone i ćutilnost. Ovakvo shvaćanje ljubavi odgovara prvoj Tomićićevoj »dionizijskoj« pjesničkoj fazi.

Drugi odlomak ispisan je stihovima. Subjektivnost je temelj kompozicije i fokus motrenja. Sve što se vidi okružuje lirski subjekt na poseban način jer je sve doživljeno u relaciji spram tog subjekta. Dakle, takav subjekt više nije dio prirode kao što su to gore bili Adam i Eva. Naprotiv, upravo kao subjekt on je sam u odnosu na prirodu, a njegova žudnja i imanentno uživanje u slobodi samoće streme stapanju s prirodom i dokinuću samoće. To dokinuće očituje se u uzviku »ja sam mlad i pijan od bijesnog skakanja u vodu«, gdje ovo »mlad« i »pijan« upućuje na elementarnu,

iskonsku vitalnost i potpuno intelektualno rastrojstvo. Subjekt se želi poništiti do individuuma koji će biti jedan od mnoštva nesvjesnih, ali čutilnih bića ogromnog, prirodnog, materijalnog, životnog univerzuma. To je jedna monistička projekcija; uz stanovitu interpretativnu dovjtljivost, ona bi se dala braniti i kao panteistička, ali svakako je vitalistička i izvorno kozmička. Dok je u Adama i Eve na djelu spolna žudnja za jedinstvom, ovdje je, prema tomu, riječ o žudnji za kozmičkim jedinstvom. Razumljivo, iz ovakve svjetonazorne perspektive Tomićić je u izvedenicama razvijao sve one poznate pjesničke glorifikacije stopljenosti zemlje i ljudske baštine, zavičajnog krajolika i zavičajnog plemena (etnikuma). Odatle bi se, mislim, dalo protumačiti i njegovo nacionalno mesijanstvo koje uvijek počinje od zemlje, obitavališta, a rijetko od povijesti.

Treća ljubav eterična je i apsolutno duhovna. Ona je sva u inkorijacijama Boga, a oganj i ptice simboli su duhovnog pročišćenja, lakokrilnosti duhovnih uzleta i egzaltacija, unutarnje slobode za primanje Boga. To je izvorno kršćanska ljubav koja povezuje transcendenciju ljudske osobe s Bogom, te jednu osobu s drugom u anđeosko zajedništvo: »neka čiste budu naše duše«. Duša se smiruje u »blagdan duha« i smjerno moli za vječnost takvog stanja koje očituje pravo i najviše jedinstvo. Energija žudnje u zadnjoj Tomićićevoj fazi razotkriva se kao religiozna i mistična.

Ako se, dakle, pogleda smisaono sazrijevanje u citiranim odlomcima (a oni su nasumce izabrani uzorci) zapazit će se centripetalno širenje, točnije vertikalna koja energiju žudnje za jedinstvom i punoćom dovodi do najvišeg principa. To odgovara i vremenskom rastu Tomićićevih pjesničkih spoznaja. Stoga, radi se o autentičnoj interpretativnoj osi. Zanimljivost Tomićićeve poezije, međutim, jest u tomu što je ovaj sublimni, asketski prodor u bezgranično bio pripravljan, tinjao je od samog početka Tomićićeva pjevanja (što ovdje nije bilo moguće pokazati). Paralelno s mijenjanjem filozofskih i metafizičkih planova, paralelno s ushitima i slavljenjem tvari, Tomićićeva je poezija na psihološkom planu, sveudilj više ili manje nazočna, nosila osjećaj krivice i intenzivnog kajanja (grizoduše doslovno puritansko i monaško). Nikad ta poezija nije čista u onom smislu da se bez ostatka, cjelovito prepuštala jednom osjećaju ili jednoj viziji. Upravo suprotno, dok je bila najrazbludnija i najvećma opčinjena tijelom, ona je u isti mah znala padati u sumnje, samopropitkivanja i samomučenja. Takvo tipično zapadnjačko i kršćansko iskustvo grijeha, a istodobno svjesno demonsko, zlurado odbacivanje spoznaje grijeha ne nalazimo ni u jednoga ovostoljetnog hrvatskog pjesnika. Skrajnji duševni dolorizam 1

skrajnji tjelesni hedonizam, poniznost i pohota, dva su nepomirljiva pola ove poezije. S jedne strane, prisjetimo se početka ovog eseja, ta je poezija strastveno putena, dionizijska i mitotvorna, dok je s druge strane mistična, duhovno disciplinirana, apolonska i religiozna. Ona je ujedno partikularna i univerzalna, nacionalna i anacionalna, historička i ahistorička, karnalna i eterična, grešna i sveta, ohola i ponizna. Tomićić je pjesnik u kojega se neprestano smjenjuju poganstvo i kršćanstvo, mit i povijest, satanizam i angelizam.

Tako je to, ako ovu poeziju vidimo u sinkronijskom presjeku. Ali ako je pak pratimo u dijakroniji, preko dominanti, onda, kao što je to pokazano tumačenjem triju primjera, ovaj agonizam nasuprotnih osjećaja, strasti i vizija, logično i postupno vodi religioznom i mističnom razrješenju. On se prevladava na sve višim i višim stubama, vertikalno. To je put od spolnosti iz raja izgnanih ljudi do rajske, u slavu preobražene ljubavi čovjeka i Boga. To je put povijesti, put Knjige.

Neven Jurica

MALA TUŽNA PRIPOVIJETKA

(Nastavak iz prošlog broja)

Jesu li postali — opskrbivši se »cartom d'identitet« i putnicom, ona je potrebna samo kod putovanja u inozemstvo — jesu li naši mili Armeni-Lenjingradani postali Francuzi? Ranuš Akopovna, otvoreno govoreći, nije. Nije se uklopila, jezik joj nije polazio za rukom, tek je pred kraj prve godine počela izlaziti nakraj s trgovinama i pekarom, u velikim bi se trgovinama *Lafayette*, *Printemps*, *Bon Marché* gubila, u prolazima podzemne željeznice se ne bi snalazila, odvezla bi se na krivu stranu, u autobus je ulazila na kriva vrata, navikla je ulaziti otraga, izlaziti sprijeda, a ovdje je obratno, na televiziji nije ništa razumjela i stalno je uzdisala: »No, kod nas nema mesa, oko deset nestane mlijeka i jaja, ali Katica-prodavačica te poznaje sto godina, ne više na tebe, ponekad se i nasmiješi i nađe papir da zamota, mesar Levka tu i tamo ipak nabaci pristojan komad, a tu...« »A tu su svi pristojni« — smijao se Ašot. — »Na svakom koraku 'merci'«. »Baš mi je stalo do njihovog 'merci'...« — odmahivala je mama. — »Za sve oni imaju 'merci'. Čak na natpisima« (neke je ona već mogla pročitati) — »'zabranjeno parkiranje, merci'. Neka ih...« Ne, Ranuš Akopovna se nije naviknula.

Za sebe je Ašot govorio: »Francuz nisam postao. Niti ću postati. A Parižanin — to da. Sviđa mi se taj gradić«. Relativno brzo se navikao na svijet bogatstva i pohlepe, iako nije jurio za novcem niti je bio gramziv. S jezikom je više ili manje izišao nakraj, prvih pola godine išao je na tečajeve. Posao nije dobio odmah, ali zaposlio se. U početku kao stručnjak za rasvjetu u kazalištu *Odeon*. Da vidimo kakav teatar imaju, mislio je. Razočaranje je bilo gotovo trenutno. Gledao je na scenu iz svoje lože s reflektorima pod plafonom i ljutio se. Pokušaji, pokušaji, ništa više, prožvakano. Odlazio je u *Comédie française*, u *Théâtre de Paris* — ista stvar, urliču, skaču, propadaju, nekakav cirkus, očigledno, misle da je tako bilo kod Mejerholjda. Klasika — Racine, Molière — još kako-tako, ali kad je vidio *Višnjik* (»Peter Brook! Kako, vi još niste bili na Peteru Brooku?«) — naprosto mu se smračilo; zbog nečega, čitava radnja — ležeći. Ranjevska, Gajev — svi na podu. U krimonama, sa šljokicama, u raskošnim suknjama — i na podu. I Gajev

se valja u salonskom kaputu. Imanje još nije prodano, a pokušava — nema. Što sve to znači? Inovacije? S drugog je čina *Triju sestara* pobjegao. Tuzenbah i Soljoni u jarko crvenim hlačama loču konjak »iz flaše«. Ne, to nije teatar.

Ašot je otišao iz *Odeona* i zaposlio se kao zvukooperator na televiziji. Kao da se dogovorio sa suradnicima, čak navikao na to da točno u dvanaest treba otići u kafić nešto baciti u kljun — nema te sile koja bi natjerala Francuze da u to doba rade — navikao se i na to, da u ovoj zemlji nije uobičajeno međusobno žicati lovu. Isključeno. Potpuno. To ga je i čudilo i ljutilo. Nije uobičajeno iznenada navečer svratiti u posjet, za susrete se dogovaraju mjesec dana unaprijed, votku ne piju. pola litre na trojicu za njih je smrtonosna doza, u metrou neće dami ustupiti mjesto, i to su galantni Francuzi; pa gdje su D'Artagnani? Bivši je mušketir svuda tražio — i našao samo brončanog, na spomeniku Dumas-ocu. I inače, Francuzi su se pokazali kao dosta zatvoreniji, dosta sebičniji nego je on očekivao. I bezobzirniji u isto vrijeme. Dugo se nije mogao priviknuti na poljupce na svakom koraku — u metrou, u trgovini, na ulici — stanu, zagrlje se bez ikakva povoda — i raspali. Kasnije je shvatio da je on sâm rob licemjernih sovjetskih navika, i čak mu se počela sviđati sveopća oslobođenost, opuštenost, lakoća i sloboda u ponašanju. Ispruže se u svojim majicama, a ljeti i samo u gaćama, na stubama kod Sacre-Coeura, rondaju po gitarama, i nikakav murjak im ne prilazi: »Hajde, marš odavde, da ste smjesta isparili!«

U Parizu je, nakon što je obavio zadano — Louvre, Rodin, Art Moderne, Orangerie, Jeu de Pomme, Eiffelov toranj — shvatio, da je najzgodnije — jednostavno šetati, svaki put otkrivajući nešto novo. Pariz ima svoj lik i to različit istodobno. U četvrti parka Monceau, gdje su oni živjeli, u svim tim Rue Murillo, Rembrandt, Velazquez, nalaze se tihe obiteljske kuće bogataša, na tri-četiri kata, s ukrašenim pročeljima, »hoteli« s karijatidama, što znači jednostavno pristojna rentabilna kuća koja isto tako nije za siromahe. A pored Gare de Lyon — sumnjive, polutamne, prljave uličice, sve je puno Arapa, strani govor, pomalo uzbudljivo. Na St. Denisu i Pigallu — fifice stoje na ulazima, oko prsta vrte ključeve, znači, sve će se događati u autu... A kako je dobar Place de Vosges — Trg Vogeza — s Ljudevitom XIII. na sredini, onim istim, našim, domaćim, mušketirskim. A uokolo — nedavno posađene lipe. Stare su se osušile zbog nekih kukaca, pa su napravili referendum — da li posaditi nove ili obnoviti fasade XVII. stoljeća, roza, s visokim dimnjacima, s krovovima od crijepa. Pobijedili su ljubitelji flore. U jednoj je od tih kuća živio Victor Hugo.

Bacio se na knjižare. Općenito, njih se pribojavao, cijelo bi vrijeme želio nešto kupiti, da li Salvadora Dalija, da li Moneta, ili Rembrandta, da li *Hladno oružje od XVI. do XIX. stoljeća* ili *Dvorci na Loirei*, da li dvije debele knjige *Drugi svjetski rat* ili *Ulice Pariza*, također u dvije knjige... U ruskom, sovjetskom *Globu* pružao bi ruke za Ahmatovom, Mandeljštamom, Cvetajevom, Bulgakovom, Platonovom — u Moskvi, Lenjingradu naći ćeš to samo u nekom prolazu, ispod ruke kod špeku-

lanta, a ovdje lijepo leži, uzmi, koliko hoćeš. Da, a kod Capelanta na Rue d'Eppeyron, ili u trgovini IMCA, antisovjetske literature ima na pretek. Prvih mjeseci Ašot jednostavno nije imao snage da probavi sve to obilje, taj vodopad emigrantske literature, koji se na njega obrušavao. Nabokovi, Aldanovi, Mereškovskiji, Zajcevi. I *Gulag*, Andrej Sinjavski, neobjavljeni Platonov ili ahmatovski *Requiem*. Pa, kako to sve probaviti?

S danas živućim emigrantima nije se osobito zbližio. Pisce je izbjegavao, svi su se oni međusobno više ili manje isposvađali, sastajao se s umjetnicima, s nekima od onih koje je poznavao još u Lenjingradu, glumaca uopće nije bilo. Pokušao je organizirati nekakvu sekciju, školu; ništa od toga. Na »golom entuzijazmu«, noću, u podrumima — to u Parizu nije prošlo.

Živio je, uglavnom, povučeno — na posao, kući, kod kuće bi ponešto radio, knjige, ponekad televizija.

Film! Za tim je u prvo vrijeme načisto ludovao. Osim noviteta, hitova, pogledao je sve Fellinije, Viscontije, Antonionije, Bergmane — uvijek bi se negdje pojavile ili *Kabirijine noći* (najbolji, najbolji od svih filmova!), ili *Rocco i njegova braća* s još mlađahnim Delonom, ili *Praznik u Rimu* (zamisli samo, Audrey Hepburn sada ima pedeset godina!), ili retrospektiva Hitchcocka. Da poludiš! Prvi je put vidio do danas popularnog, na žalost, već pokojnog Bruce Leeja — kralja karatea, kung-fua. Mali, okretni, sve ih prebije. Bacio se, naravno, i na porno-filmove. Ma pusti ih! Dugo, detaljno, sa svim pojedinostima, iz svih rakursa, ogromnih dimenzija. Stenjanja, uzdasi, cmakanje, isprekidano disanje. Sve se to, izgleda, naknadno dosnimava. A najvažnije — dosadno. Zabavniji su vampiri, Drakula, ali i za to nakon trećeg filma izgubiš volju. Ali u cjelini — nesputanost...

Njihov je stančić bio mali, ukupno tri sobe, na trećem (na ruskom — četvrtom) katu, bez dizala, to baš nije bilo Ranuš Akopovnoj po volji, ali je zato bila dobra četvrt, odmah uz park Monceau. Kada je lijepo vrijeme može se uzeti knjigu — Pierra Gilliarda, na primjer, odgojitelja carevića Alekseja, *Trinaest godina na ruskom dvoru* — i, smjestivši se u sjenu na aleji Contesse de Segure, tiho u sebi čitati, a pored tebe mramorni brkati Guy de Maupassant prema kojemu stremi brončana dama u haljini s podmetačem, i dječica su uokolo, i njihove mame koje čitaju knjige, i čuvar s pištaljkom u ustima — ne ljenčari i stalno zviždi, zviždi parovima koji su se udobno smjestili na travici.

Potkraj druge godine malo su pritegli kaiš i priskrbili mali, polovni *Renault-5*. Vozila je Henriette. Ašot se stalno pripremao krenuti u auto-školu, ali nekako nije otišao. U Parizu auto nije osobito potreban — zastoji, gužve — ali se može na »weekend«, kada Francuzi, zapravo, i žive, otići nekamo; u drevnu, slikovitu Province, u Fontainebleau, prošetati parkom, svratiti u dvorac, zastati na stubama gdje se Napoleon opraštao sa svojom gardom. Planirali su, štedjeli novac, da bi sljedeće godine otišli nekamo na jug, svi su hvalili mali, ugodni Collure na obali mora, blizu španjolske granice.

Eto tako su i živjeli. Ne razbacujući se, ne omogućavajući sebi baš sve. Od zarade se moglo živjeti, iako se pred kraj mjeseca često događalo da se u bankovnom izvještaju (da-da. *Credit Lyonnais*!) iznos s lijevog stupca *Kredit* selio na desni *Debet*, što je značilo da nekih 200—300 franaka ne duguje banka tebi, nego ti njoj. Ali to se nije često dešavalo.

A najčešće bi Ašot — to se događalo noću, kada mu se nije spavalo — uhvatio sebe kako mu se, iako je već i Francuz, baš fućka za sve njihove izbore, za beskrajne parlamentarne rasprave s pjenom na ustima o tomu, što zahtijeva partija Chiraca, a što Giscard i Barr, a i za to, što im propada metalurgija i automobilska industrija, također mu se fućkalo.

I ovi vječito nečim nezadovoljni »agrikulteri«; da su našim kolhonicima njihove brige. To njega ne zanima, pa ni najmanje. Ali ono tamo, u dalekom Piteru, što je s Romkom i njegovim filmom — je li, nesretnik, uspio započeti snimanje — to ga muči. I što se zbiva u njegovom Lenjingradu, za koji bi se moglo pomisliti da mu je prisjeo? Pisali su da novi direktor studija ni na što nije nalik. Sve je to njegovo, daleko, ali njegovo. Mati i Etka mu se smiju, a on svako malo, pa kupi u *Globu Literaturku*¹ ili *Sovjetsku kulturu*. To i jest zanimljivo. Kakvi su novi filmovi, tko je što postavio na scenu, kakvu je titulu tko dobio (zamisli, Kirill Lavrov je već Heroj socijalističkog rada!), a i tko je otišao. U *Globu* se sprijateljio s upraviteljicom Olgom Mihajlovnom i ona mu je dopuštala da preko subote i nedjelje uzme *Novyj mir*, *Junost*, i tamo se štošta pojavljivalo. U tom je istom *Globu* kupio Šukšina, Rasputina, Trifonova, Okudžavinu prozu. Da, a osim toga — živi Moskovljani, Lenjingrađani...

Što je privlačno u Parizu? Ne samo to da je on privlačan, nego je privlačno i to da svi znaju za to i da nastoje doći ovamo. Ljeti se ne možeš probiti kroz masu Amerikanaca, Engleza, Nijemaca (Zapadnih, većinom), a da ne govorimo o Japancima. Njih ima svuda i svakuda, i svi imaju *Canone*, *Nikone*. I usred te mase u kratkim hlačama, trapericama, majicama, džemperima, sandalama i planinarskim cipelama s debelim potplatima — male, ali čvrsto zbijene grupice ljudi u sivim sakoima i hlačama što se klate. To su sovjetski turisti. Koji put ih se može susresti i u Louvreu, i u Beauborgu, ali, najčešće, u trgovini *Tatti*. Odatle ih nećeš istjerati — tamo je sve jeftino. Bofl, ali jeftin i ipak — pariški.

Ali to su turisti, oni imaju svoj plan kretanja, strogi raspored, u jedanaest moraju biti, bez obzira na sve, u hotelu. A postoje i više kategorije — oni koji su pozvani da dođu. Na mjesec, dva, tri. Ti žive kod prijatelja, idu više po *Lafayetteima*, što ne smeta — to već pod zadnje dane — da zavire i u *Tatti*. Ovi se ponašaju slobodnije. Prve dane se još ogledavaju, određene stvari odbijaju, na određena mjesta ne idu, s određenim ljudima se ne sastaju, ali kasnije — pariški zrak, što li?

¹ Literaturnaja gazeta.

— gube kontrolu nad sobom i ah! kud-puklo-da-puklo! Slažu se, idu, sastaju se...

Tako su i Ašota potražili glumci Lenjinskog omladinskog kazališta koje je gostovalo u Parizu, susreo se on i s nekim od Mojsejevljevih pristalica. S Vovkom Simakinom iz Lenkoncerta je prolunjabo po Montmartreu, sjeli su malo u kafić, taj je doputovao s nekom delegacijom. Od njega je izdoznao da se Roman bacio na režiju, zamislio je i čak počeo snimati vlastiti film, je li o Puškinu ili o Ljermontovu, Vovka se točno nije sjećao, ne, bit će o dekabristima, ali se tamo pojavljuju Puškin i Ljermontov. To mu je već Vetrjak pričao, on je imao pokus za jednog od njih. Na tren se pojavila Verka Arhipčuk, stara znanica, gimnastičarka, doputovala je na natjecanje u Strasbourgu. Svi su oni bili zbunjeni, izgubljeni, čitavo vrijeme su se bojali da će nekamo zakasniti, nešto propustiti. Samo je lukavooki Valja Bruder, iz Kazališta mladih, po nadimku »Girica«, on je došao kao običan turist, rekao: »A ja sam sve njih uzeo u obzir, pokaži mi nešto sexy«. I oni su otišli na polupederski film *Ljubav u četvoro*. Girica je bio uzbuđen. »Ha? U našoj Moskvi tako nešto? Bilo bi makljaže, smrskanih lubanja...« Opraštajući se, Ašot je Girici uručio primjerak *Playboya* s velikom slikom na rasklapanje — portret gole djevojke u ne baš najpristojnijoj pozi. »Daj još jedan! Gurnut ću ga cariniku. Zauvijek će biti zahvalan. A ovaj ću unijeti, ne brini!«

I evo, na pozadini svih tih događaja — dolazaka, odlazaka, sjedenja u kafiću, uz deci pića s oprezom (»a ne mora se skloniti fotoaparat, ha?«), hodočašća u *Tatti*, rijetko kada i u muzeje, dakle, na pozadini svih tih događaja zbio se još jedan izuzetno značajan.

Jednog prekrasnog dana, kako se nekad pisalo, iako je dan bio siv, kišovit, navečer se, već negdje nakon jedanaest, oglasilo zvono na vratima, neobična pojava za Pariz. Ašot je čak upitao: »Tko je?« Umjesto odgovora nešto ju promumljalo.

Ašot je otvorio vrata i... O, Bože! Giscard d'Estain, predsjednik Republike. U kaputu, sa šeširom, s kišobranom u rukama. Ašot je čak ustuknuo. I iznenada pokret, jen-dva, Giscard nestade i pred njim je Roman... Romka Krimov!

O! Taj trenutak! Prva minuta. O, to što se otkinulo iz usta — sve one iste riječi, omiljene i omrznete, koje se vijekovima ne mijenjaju, neuništive, koje u pristojnom društvu nisu moguće a ipak ih svi izgovaraju, snažne, oštre, koje znače sve na svijetu, uz ono što označavaju — o, te riječi, bez kojih ne može proći nijedan radosni susret — one bijahu izrečene. I ponovljene. I Romku su dovukli, posjeli na počasno mjesto, drugim riječima — u fotelju koju su bez opravdanih razloga zvali »volterovska«.

— Za sjećanje na tebe sam je i kupio. A tvoja, je li tvoja, ona s oprugama koje probijaju, još živa?

— Da, živa je, živa...

Još nisu znali o čemu će pričati.

Roman je gledao oko sebe po zidovima, razgledavao je ambijent — »nije baš osobito buržoasko, gdje je kamin?« — ugledao je fotografiju

iznad pisaćeg stolića, na kojoj su njih trojica u kaputima i šeširima s perom...

— Nisi zaboravio? Sjećaš se?

— Ho-ho!

Žene su se ustrčale, vadile su nešto iz hladnjaka.

— Čime da te ponudimo, Romica? Što je to, Ašoticu, burgundac?

Ranuš Akopovna se sasvim izgubila — samo jedna boca, i to načeta.

— Boca? A što je ovo? — u Romanovim je rukama zasjala ona tako poznata posuda sa zlatnim medaljama.

— Nećete odbiti *Stoličnu*? Pravo od Jelisejeva. — Elegantnim je pokretom stavio bocu na stol. — Pa, što misliš o mom Giscardu? Točnije, o tvom, vašem. Priznaj da si povjerovao.

— Pa tu se može kupiti svakog Brežnjeva, ništa neobično... Karnevalske maske.

Žene su se već stigle dotjerati, Ranuš Akopovna je čak ogrnula orenburšku maramu, svoj ponos.

— U redu, hajdemo za stol. — Henriette je počela vući Romana iz fotelje, on se za šalu protivio.

— Ne zamjeri, Romice — ispričavala se Ranuš. — Kako se kaže, što imamo — to i nudimo. Čega nema — nema.

— Nema? — Roman se počeo smijati. — To nema Jelisejev... Sira, doduše, ima do deset ujutro — pokazao je prstom na privlačnu kocku s rupama. — Šunke — zavisi kakve si sreće. takve paštete nema uopće, isključeno. — Roman je počeo natakati votku u brušene čaše. — Dosta. Dakle — i Roman je održao kitnjastu zdravicu u čast povijesnog društvenog susreta Francuska — SSSR, ne, neka se on nosi, Pariz — Moskva — Lenjingrad, i tom prigodom... — Ukratko, da popijemo! I to na eks!

Popili su, nakašljali se, šmrnuli po ruskom običaju, Ranuš Akopovna se zagrcnula, zamahala je rukama, Roman je odmah posegnuo ponovno za bocom.

— Poslušajmo savjet Antona Pavloviča. Kod njega se u nekoj priči, ne sjećam se kojoj, kaže: kako je dobro, ušavši sa studeni u toplu prostoriju, popiti čašicu votke i... odmah za njom iduću... Pa poslušajmo njegov savjet.

I poslušali su ga. I postalo je sasvim dobro.

— Pa, pogledajmo jedan drugoga, otvoreno. Tri godine ipak nisu mačiji kašalj. Ranuš Akopovna je sve mlađa, cvate...

— Ma daj, Romka, još ćeš reći... — ona se čak kao zbunila.

— Marie-Antoinette je sasvim procvjetala, kao ruža rumena. Vidi, vidi, a da ti nisi trudna, ha? No daj, ustani. Nemoj mi tu crvenjeti, priznaj.

— Ne, Romka, zasad još nije, ne žuri nam se — Ašot je potapšao svoju ženu po trbuhu, slabačkom, kao u svih Parižanki. — No, a ti si, Romka, postao malo, ovaj, muževniji, što li?

— Postao sam, postao. Na temelju uspjeha.

— A ima ih?

— Ima.

— Zar takve stvari kod nas još postoje?

— Kod nas? Kod vas? Priča se da si ti već Francuz.

— Jesam. A ipak — kod nas. Dakle, još postoje šanse?

— Eto, ja sam je imao. Sasvim neočekivano, ali zajeobao sam našeg ministra, zajeobao Jermaša. Oprostite, dame, ali ne nalazim drugi glagol.

I počeo je pričati kako se to desilo.

Te su, najsretnije od svih večeri — točnije, noći — svi bili uzbuđeni. Ali Roman pogotovo. Govorio je bez prestanka, prekidao bi druge, postavljao pitanja, odgovarajući na njih odmah sâm, opet pitao, pravio se da sluša, čudio se, jadikovao, dodavao — dame su mu danas opraštale — iste te uobičajene riječi.

— Film kao da ni o čemu ne govori — počeo je pričati. On, ona, još jedan on, još jedna ona. Zove se *Ljubav učetvoro*. Nisu ga pustili.

— Fiju! — zazviždao je Ašot. — Ja sam tu s jednim stručnjakom, ti ga znaš, iz Kazališta mladih, bez prednjeg zuba, gledao pornić s potpuno istim naslovom. *L'amoure en quatre* na francuskom.

— Amur ili ne — odmahnuo je Romka — ali kod mene je bilo nešto kao ljubav. Najčišća, razumije se, sovjetska, bez ikakvih tih vaših podvala. Ali to je samo podloga, ono izvana, niukoliko ne glavno. I svejedno su tomu, premda nije glavno, prikrpili... Da, a znaš li ti da su kod nas zamalo pustili *Agoniju*?

— Klimovljevu?

— Baš nju. Bila je već gotovo na izlazu. Zatim se pokazalo, da je Nikolaj II. previše lijep i dobar, a Rasputin nije dovoljno razvratan.

— I na policu, hulje?

— Bepovratno... Dakle, na zadnjoj projekciji su mi rekli... Ne, na predzadnjoj. A što vi, Romane Nikitiču, mislite da mi nemamo ni malo mozga, da ništa ne shvaćamo? Ne, što vam je, drugovi, kažem obratno, baš na vas apeliram, kao na ljude koji znaju i razumiju. I odmah sam, ne dajući im ni da pisnu, održao u najvećoj mjeri patriotski govor. Hvalio sam Bondarčuka, on je isto bio tu, ne sjećam se više, za što, za pamet, talent, za *Rat i mir*, *Oni su ginuli za domovinu*, sjetio sam se Vasje Suškina, on je igrao tamo kod njega, sada je Vasja kod nas klasik, brodovi nose njegovo ime, knjižnice. U vezi s tim, jesi li ga ti znao?

— Ne... Samo sam ga vidio. Na nekakvoj projekciji.

— Sjajan momak, izravan, častan, glasan, doduše... Dajmo jednu, za spomen njegove duše. Nema više takvih...

Stoličnu su uspješno dokrajčili. Iza nje je slijedio onaj isti burkundac, načeti. Kasnije su pronašli bocu konjaka, u kojoj je nešto bilo.

— Sakrio sam je, mislio sam da je popijemo prije spavanja. Bez dama... Je li da ćeš ostati kod nas?

— A kamo da idem? Prileći ću negdje u kutu.

— Ne bojiš se?

— Koga?

— A kako si ti zapravo, kako se kaže kod nas — po kojoj liniji, došao?

— Preko Saveza filmskih radnika. Na festival u Cannesu. Ne, ne kao član delegacije, nikako, ali dopustili su da se za vlastite pare priključim, nešto kao neki član, savjetnik, to ne zna ni dragi Bog...

— Bez pratioca, kako li? Zato si tako hrabar?

— Kako to, bez pratioca? Zar je to moguće? Takve stvari se ne događaju. Ali ovaj naš nije opasan, ti bi ga trebao znati, onaj dugački zovu ga Arnold, zaboravio sam prezime, iz *Mosfiljma*, rukovodilac proizvodnje... Da, ali vratimo se našim tukcima.

Tukcima su se vraćali dvadesetak puta, opet ih napuštali i vraćali se, ali se na kraju krajeva ipak ispostavilo, da je film poslije dorada, prerada, popravaka, preozvučavanja, presnimavanja, naposljetku, dobio prolaz. Sada ga umnožavaju. I to čak priličnu količinu kopija — sto dvadeset. Sada se zove *Dopustite sanjarenje!* Naslov je, naravno, sranje... A film je, u biti, antisovjetski. No, ne baš potpuno antisovjetski. Izvana je sve glatko, ali kada se udubiš... Na primjer, ovakva epizoda...

Damama su se polako počele sklapati oči. Njih su otpremili na spavanje. A sami su se smjestili udvoje na divanu. Bilo je tijesno, neudobno, ali ni inače, o spavanju nije moglo biti ni govora.

— Da, čuj, a gdje ti radiš? — sjetio se iznenada Roman. — Blebećem, blebećem, a do sada nisam upitao, nije red nekako...

— Na televiziji.

— Na televiziji? A znaš li što se desilo kod nas, na našoj centralnoj? Senzacija — i ispričao je dogodovštinu, o kojoj je bružala cijela Moskva, o kadroviku moskovske televizije koji je, da li pijan, ili je pošandrcio, javno na nekom sastanku izjavio, kako je, navodno, dosta laži, i neka se narodu ponekad prikaže i čista istina. Zar nije pravi kadrovik? No, njega su odmah uzeli pod bijele ručice i u ludnicu... Očito da je dečec zaista skrenuo. Da, o čemu smo ono razgovarali?

Tako su u razgovoru proveli cijelu noć. Ašot je čak zakasnio na posao.

Na rastanku je Roman rekao, da za sutra imaju određen susret s nekim progresivnim, ali fučka se njemu za to, neće otići i oni se moraju obvezatno ponovno sastati. Oni su, kako se pokazalo, odsjeli dva koraka dalje od onog zlosretnog *Mont Allambaira*, u hotelu *Cairel* malko lošijem, ali, sve u svemu, podnošljivom.

— No, danas nam se fučkalo za hotel, bio si kod mene. A sutra — Pariz!

7

Ašot se sa svojom Henriettom često prisjećao sumnji i trzavica koje su ih obuzimale u Lenjingradu do onog dana, kada joj je naposljetku rekao: »Dosta! Idemo! Od sutra počinjem skupljati papire...«

I počelo je.

Da, sve je onda bilo maglovito. Sada se on malo smeo. I ipak se — to već nasamo — ponekad pitao: je li se isplatilo ili ne? Ne, jasno je da se isplatilo, ali koliko su se očekivanja potvrdila ili ne, kako je prošao proces selidbe iz jedne galaksije u drugu, jednom riječju, što je to emigracija, pojam koji ga je plašio čitav život i koji se normalnom čovjeku činio protuprirodan? Šaljapin, Rahmanjinov, Bunjin, Benua, Kuprin, Mihail Čehov, ne možeš sve ni nabrojiti — svi su oni, svaki na svoj način, čeznuli za domom, za prošlošću. Istina, većinom za onim što je »razorio silni uragan«, čak i za autokracijom koju svaki pristojni čovjek osuđuje. Današnji su emigranti u donekle drukčijem položaju. Malo koga vuče natrag. Odlaze — imali djecu ili ne, zemlja predaka i sve ostalo, a ako uđemo u srž, zbog sovjetske vlasti koja je prodrla u sve pore. Prisjela im, ljubljena. A nekima su i štošta nakalemili.

No, a on, Ašot? Je li ostao bez daha? Pa nije. Disanje je, doduše, bilo otežano, ponekad zalaješ i na mjesec, ali, u cjelini, nekako se priviknuo. Pa priviklo se i ostalih 260 milijuna. Da su ga proganjali — nisu, njuškala nisu išla za njim, pretrese nisu vršili ni kod njega, ni kod njegovih prijatelja, posao je išao više ili manje uspješno. No, *Vrat labuda* Cvetajeva ili Mandeljštamovo o kraljevskom gorštaku nećeš moći pročitati na tribini, ali ponekad ćeš, tu i tamo, progurati nešto što baš nije prosovjetsko. I to veseli. Na primjer, Žvanecki. Koji put naprosto zaprepasti — i ništa, siđe. Evo i Romka. Zajebao je, kako kaže, Jermaša i sretan je kao dijte.

On sada sjedi u *Escorialu*, pijucka ledeni *Heineken* i također je sretan. U Parizu je prvi put i sve mu je zanimljivo. »Ne, nikakav metro, samo autobusom ili pješice, obožavam pješice...« I oni su od parka Monceau — bijaše nedjelja, ne mora se na posao — do Boulevarda Saint-Germain išli pješice. Boulevardom Omanne, pored Opere, svratili su čak unutra za 10 franaka da bi vidjeli Chagallove koze koje lete na stropu gledališta, zatim preko Rue de la Paix, uz stupove de Vendomes, izišli na Concord, prešli Seineu i Boulevardom Saint-Germain stigli do *Escoriala*. U početku je Roman zastajkivao pokraj svakog izloga, ali tako oni nikada ne bi ni stigli do svojeg kafića, pa je Ašot, preuzevši vođenje na sebe, dopustio zaustavljanje samo pred antikvarijatima i trgovinama oružja.

— Hoću kolt! Kolt hoću! — Roman se tako derao, da su se svi okretali za njim. — Eno onaj, vidiš? I *Smith and Vesson* također! Bez njih se ne vraćam kući, tako da znaš.

— Na granici će ti oduzeti.

— Meni? Neka probaju.

— Ne da će samo probati, nego će te i kazniti.

— Da se kladimo. Ukratko, prelazim na pseće konzerve, ostavljam piće i pušenje, ali ovaj kolt je moj. Čuješ li, koltiću, ti si moj!

(Istrčavajući unaprijed — kolt s dvanaest patrona kojega mu je Ašot kupio i poklonio, sretno je prošao sve granice gurnut na dno kofera, i dvije su vrane ubijene iz njega u Bolševu...)

Jasno, svratili su i u knjižaru *Globe*. Roman se nije dao maknuti od polica i stola na kojem bijahu poslagani Trifonovi, Šukšini, Mandelj-

štami, Cvetajeve, Simenon i Agatha Christie... Oči su plamtjele, lica gorjela, usta šaptala nešto nerazumljivo. Na kraju je, bez obzira na njegovo protivljenje (»nije, istina, izuzetno staljingradsko« — podbadao je kasnije Ašot), kupio knjigu Bulgakova i malu zbirku pjesama Špalikova...

— Oj, Henka, Henka, pijanduro naša, mila — nije Romka jednom cugao s njim. — Tvoju knjižicu kupujem u Parizu, zamisli samo... U Parizu...

Navečer je Roman otputovao u Cannes.

— Kada se vratim, nastavljamo suradnju. Pripremi Rodina, impresioniste i ovaj, kako se zove, novi vaš centar...

— Pompidour?

— Da-da! Louvre se odgađa. Idući put.

Vratio se za tjedan dana, ne dočekavši kraj festivala.

— Neka ga, vrti mi se u glavi. I ništa mi nije jasno. Tražio sam dopuštenje za Pariz. Nije im bilo po volji, ali su me pustili. Kulidžanov ipak nije loš momak.

Mnogo stvari su stigli za tri dana. Romka je bio neumoran. Ašot se tako veselio. Svih pet katova Beaubourga, onaj isti centar Pompidour (izložba *Tri M* — Modigliani, Magritte, Mondrian), Rodin, Jeu de Pomme, impresionisti, Orangerie, Eiffelov toranj (»Smiješ se? A ja ću se popeti!«), vožnja po Seini na »beauteau multe«, Versailles, Fontainebleau — a većinom, sve sâm, Ašot i Henriette su radili, tek su pred večer bili slobodni. Bili su i u *Follies-Bergèresu* (»zamorno, jednolično i već ih ima vrlo mnogo«), prošetali su bludnim Pigallom (»E, da mi je novaca« — uzdisao je Roman. — »I mladosti, i mladosti i sreće iznova, kao što je dobro zamijetio drug Gremin...«). Sjedili su malo i u restoranu. Izbor je pao na neveliki, u četvrti Bastillije, s nazivom *Galoche*, izgleda overnski, Overne je srce Francuske. Na stropu i zidovima visjele su različite klompe, na overnskom »galoche«. Jeli su ostrige, puževe — Roman prvi put u životu — žarila ih je juha od luka, zatim gigot s još nečim, pili su beaujolais, završili su sladoledom i crnom kavom u malim šalicama...

— Uh! — Roman je krišom otkopčao remen. — Nema dosta tenkova za vas, gadove. Ali doći će naši s crvenim zvijezdama, završit će se svi ti vaši puževi-escargot, i prestat ćete vi trunuti... Pomirisat ćete naš zreli, razvijeni... Oh, ne mogu... Daj da maznemo još po konjačić, za rastanak, da tako kažem...

Kući su se vraćali pješice, metro više nije vozio, a za taksi nisu imali novaca, sve su zajeli i zapili

Te su večeri mnogo pričali o Saški. Bez zavisti, ne osuđujući ga ni zbog čega, ali, kad se sve zbroji, s tugom.

— Slava, slava... — uzdisao je Roman. — Sjećaš li se, ja sam ti još tada, prvih dana, govorio — neće izdržati. A ne radi se o novcu — on se podrazumijeva, glavna je — širina, ponuda, samo biraj. Uhvatio je žar-pticu za rep, drži čvršće, ne otvaraj šaku... Jesi li ga negdje vidio, u *Trnoružici*?

— Ne, na koncertu, zbrda-zdola. A znaš li, u čemu sam ga gledao na televiziji? Nećeš vjerovati, u *Don Kihotu*.

— Sranje od baleta.

— Sranje. I gdje je tamo uopće Don Kihot? Pojavljuje se dva puta. A Saška tamo glumi nekakvog zaljubljenog nečaka. Besmislica! I to nakon njegova Adama u *Postanku svijeta*. Sjećaš li se, po Eiffelu?

— Da li se sjećam... Koliko smo popili nakon toga.

— A ovdje — fuj! Boli te duša kad ga gledaš. Iako pleše, naravno, dobro. A bojim se, samo radi novca. A on, po svemu sudeći, sjedi na parama.

— Sjedi, sjedi... U vezi s tim, nije li te pitao, kada ste se sreli?

— Ne, nije pitao.

— Znaš li, na što mislim?

— Znam. Ne, nije pitao.

Oba uzdahnuse. Nimalo nalik na njihovog Sašku.

Roman se iznenada okrenuo prema Henrietti, ona je kao i uvijek šutjela, slušala.

— A znaš li ti, da mi se sviđa tvoj muž, sviđa mi se kako se drži. Bogami. No dobro, žar-ptica mu se nije pojavila, kao Saški. Pa što onda? Televizija? Nije li to najinteresantnija stvar u životu? Neka je vrug nosi. Može li se od toga živjeti? Može. Čak i auto imate...

— Svi ga imaju.

— I stan, ne prekidaj me, i to ne bilo gdje, nego u Parizu, u središtu Pariza... I ti si posumnjao, je li se isplatilo sve to.

— No, kako da kažem.

— Sve to! Ostajem pri svome. Prvo — nema partijske organizacije, drugo — nema mjesnog sindikalnog odbora. Treće — najprogresivnije javnosti i sastanaka. Nitko neće otkucati da piješ, previše pričaš ili skrivaš pred ženom neke stvari, pardon, madame... To je s jedne strane. A s druge? S vaše... Ne moraš, isto kao ni onaj Saška, misliti, razmatrati, brojiti, proračunavati. S ovim moram otići u restoran, onoga ne smijem zaboraviti pozvati na premijeru, toga ne puštati preko praga. Da-da, nemoj misliti, uopće mu nije lako. Uhvatio je pticu, ali rep je vruć, pali. A ti? Slobodan čovjek na slobodnoj zemlji. Ako ti se prohtije na Madagaskar, odeš na Madagaskar...

— Tamo i natrag — deset tisuća.

— Umukni! Ne želim ni čuti. Znaš li ti koliko sam se ja ponižavao, puzao pred gmazovima da bih dospio u taj Cannes? Fućka se meni za sve njih, za sve te festivale — tebe sam htio vidjeti. I vidio sam te! Živog, zdravog, gundavog, nezadovoljnog, ali — slobodnog! Jesi li razumio? Slo-bo-dnog! No, daj za slobodu... Gnjavatore!...

Ašot se kasnije često podsjećao na taj monolog malko pripitog prijatelja. I na kolodvoru Gare du Nord ga je »Dođi obvezatno, isprati me, briga me što će oni reći!«, skočivši sa stepenice vlaka u zadnjoj minuti, kao tada Ašot na Finskom kolodvoru, zagrlio i, dotičući ga neobrijanom bradom, šapnuo: »Zavidim! Crnom, prljavom, mrskom zavišću... Zavidim...«

A on je, budala, zavidio Romki. Taj mu je dugo mahao s prozora, dok se vlak nije sakrio iza zavoja. Ašot je malo stajao, stajao i otišao u buffet.

Dakle, tri druga... »Model i druga«, pojavilo se iznenada odnekle i čitav dan mu se motalo po glavi. »Tri druga, model i druga...«

Toga dana se Ašot napio. Sâm. Počeo je od kolodvorskog buffeta, zatim je prešao trg, svratio u kafić *Terminal*, sjeo, pokušao čitati novine, nije išlo, naručio je još...

Okolo Romke su se muvali neki ljudi, svi s pretrpanim koferima, i to ne s jednim, nego s dva, tri. A Romka je imao samo jedan mali, i mrežu. I kolt, i Bulgakova, i Špalikova, i ni jednu košulju, samo traperice koje mu je na silu utrapila Henriette... Pitao je Romana, između ostalog, za Veru Pavlovnu, je li joj Saška šalje kakve sitnice? Ovaj je samog sebe nazvao zadnjom ništarijom — u prvo vrijeme je navraćao, kasnije sve rjeđe i rjeđe, posljednji put je skoknuo pred nekih pola godine. Ne, Saška je ne mazi baš. Nije napisao ni pismo u kojem bi sve objasnio. Telefonirao joj je, ipak, tri-četiri puta. Poslao joj nekakvu krznenu bundu i neke jakne. A starica se drži, radi kao i prije, tuguje. Vrlo je usamljena. Treba, treba, treba... Ne smije se tako bezosjećajno odnositi. Romka je opet počeo grditi sebe.

Možda je baš to kod Saške najviše čudilo i Ašota, i Romana. Pa tako su voljeli jedno drugog, on i mama, tako su se slagali. A evo, u tri godine tri poziva, četiri. Bunda, jakne... Nije im išlo u glavu.

Ašot je svoje potucanje po kafićima završio negdje na Port de Orléans, i to samo zato što mu je presušio novčanik. Uzeo je »demis« — vrč piva i par hrenovki. Gledao je prolaznike. pućkao svoju lulu.

To, da je Roman otišao, to je normalno. Došao i otišao. Ne, nije otišao, pao je u ponor, u pakao. Sa Sovjetima je uvijek tako. S njima se napričaš do besvijesti, a kasnije, kao nožem odrezano. Ni pisama, ni telefonskih poziva. »Zar si već zaboravio, kakvi smo mi« — govorio mu je jedan od Mojsejevljevih sljedbenika, koji je dosta često boravio u Parizu. — »U tri godine potpuno si zaboravio. Dođemo ovamo, udahnemo vaš zrak slobode i postanemo nedisciplinirani, koji put čak svog pratioca pošalješ u rodno mjesto. A kad se vratimo kući, odmah u svoju ljušturu, svega se bojimo, i suvišnu riječ izreći. Seronje, što ćeš. tako su nas odgojili...«

Kasno se vratio kući. Ni majka, ni Henriette nisu ni trepnule, sve su razumjele.

8

A život je tekao kao i ranije. Posao, dom, televizor (većinom, za Ranuš Akopovnu), čitanje, rijetko kada — kino. Čak vrlo rijetko. Henriette se čudila.

— U Lenjingradu nisi propuštao nijedan novi film, a tu ti se ne da čak ni na Fellinija i Bergmana. Hoćemo li mi, na kraju, otići na *Paklenu naranču* ili ne?

Ašot se u početku sam čudio vlastitoj pasivnosti koja se pojavila u zadnje vrijeme, kasnije je shvatio, da su se tamo, kod kuće, gurali na Gabina ili Annu Magnani ne samo zato da bi njih vidjeli, nego da bi uronili u tuđ, nepoznat i, uglavnom, primamljiv život, da bi sjedili u pariškom kafiću, jurili bjesomučnom brzinom po autocestama i highwayima, da bi se izvalili u fotelji pokraj kamina, pijuckajući burgundac. A tu su ova iskušenja nadohvat ruke, samo što nema kamina. Osim toga, i psihološke su petljancije oko ljubavi i nevjere prestale uzbuđivati, a nije sve ni jasno, a kada postoji i sporedni tekst — potpuno se izgubiš. I ako bi on išao jednom u tri-četiri mjeseca u kino, bili bi to, u većini slučajeva, vesterni ili Belmondo, gdje ima tučnjava, potjera, pucnjave, njemu to ispada vrlo vješto, čak lijepo.

— I inače — govorio je Ašot — odjednom se pokazalo da ja gotovo ništa nisam čitao, kriminalno malo. Otkrio sam, evo, Marka Aldanova, divan pisac. A tko ga zna kod nas? Ili Nabokov. Čuo sam samo da postoji nekakva vrlo nepristojna *Lolita*, a on je, ispada, naslagao toga Bog zna koliko. Ja nisam veliki ljubitelj stilista, oni me zamaraju, ali evo sada čitam *Druge obale*, autobiografski komad, nemam snage prekinuti čitanje. Veliki pisac. A kod nas ga smatraju pornografskim, zabranjen je.

Ašot se učlanio u Turgenjevljevu knjižnicu i jednom mjesečno dovlačio bi odatle brdo knjiga — bio je redoviti čitatelj i dopuštali su mu uzeti deset-petnaest knjiga odjednom. Većinom, ruske. S francuskima je bilo teže, bez rječnika nije išlo. Henriette je imala svoju policu — uglavnom, klasike; prema današnjim novotarijama i »novim romanima« odnosila se suzdržano.

Da, a Madagaskar? Onaj isti, koji, po Romanovom mišljenju, Ašot može uvijek otići? Malo je daleko... Ali evo, u Firenzu su ipak krenuli bez posebnih priprema. »Vrag će ga znati« — rekao je Ašot bez nekog povoda, tek toliko da nešto kaže. — »Došli smo u Pariz i zasjeo se kao ukopani, a pored je Švicarska, Italija, kojekakvi tamo Chilonski dvorci, galerija Uffizi...« Henriette ga pogleda i reče: »Hajdemo u Uffizi. Ha? I pogledajmo Davida«. I oni su otišli vidjeti Uffizi i Michelangelova Davida. Zadesio se »most« — vikend plus neki praznik i dva slobodna dana, odgodili su kupovinu novog hladnjaka, sjeli u svoj *Renault-5* i odjurili preko šuma i planina, kroz tunel ispod Mont Blanca, u Firenzu. Oh, kakav je to bio tjedan! Kasnije su istu stvar napravili sa Španjolskom, s Barcelonom. Dospjeli su čak na borbu bikova. Od tada su to sve zvali Madagaskar.

Ali, većinom je život tekao tiho i spokojno — posao, dom, knjige, ruski običaj večernjeg ispijanja čaja.

I iznenada se dogodilo čudo. Negdje usred noći zazvonio je telefon. Vjerojatno, greška, pomislio je Ašot, ali je ipak podigao slušalicu.

— J'ecoute — reče on francuski.

— A ne može ruski? — začuo se poznat glas.

— Vidi vraga! Saška!

— Glavom i bradom.

— Odakle zoveš?

- S vašeg De Gaullea, aerodroma.
- Jasno — Ašot se nasmijao. — Nemaš kamo?
- Nemoj biti pseto.
- Oprosti, ali znaš li ti koliko je sada sati?
- Ponavljam, nemoj biti. U tvojim godinama treba biti u ovo doba upravo kod njih, kod kurvi, a ne valjati se kod kuće.
- Dobro, skratimo zbog jasnoće. Što ti treba, starče?
- Gade, zašto ti tako razgovaraš sa mnom?
- Zato što si zaslužio. Ja sam zlopamtilo.
- Zavladala je pauza. Zatim je dopro Saškin glas:
- No, kriv sam, kriv, znam da sam kriv. Zbog čega ponižavati?
- Dobro. Daj kao komunist s komunistom. Ja moram oko devet na posao. Nazovi u 8 i 15, onda ćemo se dogovoriti. Može?
- Može. — Saška je spustio slušalicu. Kao da se uvrijedio.
- Zašto mu nisi rekao da uzme taksi i dođe k nama? — upitala je Henriette koju je probudila zvonjava.
- Da se nauči redu... Jamčim ti da leti u nekakav London ili Lisabon, tamo je magla, nisu ih primili, pa su se spustili u Parizu. A nitko ga nije dočekao. Na to nije navikao.
- Zbog toga je i trebalo...
- Ne, ne treba.
- Ali to je Saška.
- Tim više.

Na tomu je razgovor završio.

Točno u 8 i 15 Saška je nazvao.

- Imam dva prijedloga — rekao je Ašot. — Od jedan do dva, kada imam pauzu, ili poslije šest, pa čitavu večer.
- Naravno, drugi. Imam gomilu novaca.
- A ja sam mislio da ćeš reći i... i... I po danu i na večer.
- Evo ga, pseto. Ja klečim pred tobom, u prašini, a ti...
- Dobro, otresi se i izvoli doći oko šest i trideset u kafić *Escorial*. To je metro *Rue de Back*, kada izideš, odmah ćeš vidjeti, na uglu Boulevarda Saint-Germain.

— Razumijem. U šest i trideset.

Proveli su zajedno dvanaest sati bez prekida — od sedam navečer do sedam ujutro. Rastali su se, zadnji put zagrlili i izljubili na onom istom *Charles de Gaulle*, na aerodromu — Ašot nije pogriješio, Saška je letio, doduše ni u Londonu ni u Lisabon nego na Ceylon, i zbog nečega je došlo do zakašnjenja u Parizu, na čitav dan, i više.

Dvanaest sati bez prekida... Zavaljeni u foteljama aerodromskog kafića, umorni, iscrpljeni, srčuci kavu pokušavali su obnoviti plan kretanja. Iz jednog kafića u drugi. Lupkanje po leđima, popraćeno uvijek istim, dovoljno poznatim izrazima, zbilo se u *Escorialu*, a zatim, bez lupkanja, ali s izrazima — iz kafića u kafić (jedan se mlađi par turista iz Cincinnatija zadržao pored njihova stolića — koji je stajao na samoj ulici, i rekao — »Oprostite, mi tako dugo nismo čuli domaću psovku. Glazba...«). Dakle, po redu — *Fleure*, *Des Magots*, *Lippe*, *Apollinaire*, *Cluny* — to je sve na Saint-Germainu — zatim Muftar, to je iza liceja

Henryja IV, nešto na Otoku St. Louis, grčki u četvrti St. Michel i nešto mračno pored Gare du Nord, odakle su, kada se već posve razdani, otišli lokalnim vlakom u Rouccy, na aerodrom *Charles de Gaulle*. Sve u svemu, ili dvanaest ili trinaest slijetanja. Umorili su se, ali se opili nisu, iako nisu pili samo pivo, kao što su najprije zamislili, nego i nešto jače, sve do vrlo skupog konjaka koji je volio Churchill. U razmacima, od kafića do kafića, obale, mostovi, prazni trgovi, stube Pantheona, uličice, zakutci, parkovi, jednu su bocu popili na travi ispod brončanog, ironično nasmiješenog Voltairea... O, kad bi znao veliki enciklopedist o čemu su govorila pokraj njegovih nogu dva emigranta, dva ruska intelektualca, uzeo bi svoje knjige, pročitao ih i odrekao se mnogih stvari, zinuviši od čuda pred tim što se danas događa u svijetu.

Pa o čemu su pričala ta dva ruska intelektualca, jedan — postojana i vrlo blistava zvijezda s gomilom para, drugi, a što je on — prosječni francuski radnik, kako se on sam prozvao. I obojica su izrodi, što u većoj ili manjoj mjeri žale za prošlim. I koji se nisu vidjeli tri godine, pa i više. Pa o čemu su pričali?

Sjedeći u metrou, Ašot je kao mamac zamislio ovakav šaljivo-gorki monolog, govor javnog tužitelja. Ovako je trebao izgledati:

— Gospodo porotnici. Pred vama je na optuženičkoj klupi čovjek koji nikoga nije ubio, ni opljačkao, ni silovao, koji nije narušio nijedno pisano pravilo, kao što ga nisu narušili ni njegovi veliki prethodnici Hercen i Ogarjov koji su također napustili svoju domovinu, čovjek koji je, upravo suprotno, svoj talent, talent svog naroda poklonio cijelom svijetu. A ipak je on sada na optuženičkoj klupi. Što ga je dovelo na nju? Što je on učinio? Kakav prekršaj? Kakav zločin? Zbog čega ga čeka kazna koju ćete mu vi, gospodo porotnici, odrediti? I zašto ga ja okrivljujem? Ja ga okrivljujem za jedan od najtežih zločina pred čovječanstvom. On je izbrisao svoje pamćenje. On je zaboravio i narušio ono najsvetije i najuzvišenije što postoji u životu — prijateljstvo.

Ovaj prekrasni, kako se činilo Ašotu, monolog, na žalost, nije bio izgovoren. Da bi postigao odgovarajući efekt, trebalo je, kao prvo, imati slušatelje kojih nije bilo, a kao drugo, već poslije prve čašice Saška je preuzeo inicijativu, podigavši ruke uvis.

— Hände hoch! Predajem se. Na milost pobjednika — i odmah je natioćo drugu. — Shvati, nesretniče, mene je progutalo, naprosto proguta-lo... Upao sam u nekakav vihor, vir, brzak, nazovi to kako hoćeš. I izgubio sam prisebnost, osjetio vrtoglavicu, zateturio... Pa ja, kada sam odlazio, nisam mislio pobjeći. Vjeruj mi. Sve je ispalo nekako samo od sebe. Čak ni sam ne znam kako. Odjednom sam shvatio — ne treba se vraćati. Malaksat ću, izgubiti volju... A tu... sam razumiješ...

Ašot je šutio, slušao, žvakao omlet sa šunkom, Saška je opet natioćo.

— Najlakše je reći da sam ja govno. Umišljen, uobražen, da sam zaboravio sve na svijetu. Ne, Ašotiću, ništa ja nisam zaboravio... Bože, kako često mislim na vas. Kako mi nedostajete. Ne vjeruješ?

Razumijem, ima razloga... Ni za mamu mi isto nemoj ništa govoriti. Jako te molim. Patim, patim! Dosta, hajdemo, mučitelju...

Popiše.

Da, to »patim, hajdemo!« je bio pravi Saška. Pred njim je ipak sjedio onaj isti Saška, razbarušen, uzbuđen, malo rastresen, pa i ne baš malo, koji se nimalo nije izmijenio, impulzivan, narcisoidan, ali, u cjelini, svoj. I Ašot je shvatio da se na njega ne može ljutiti. Zbog toga? Pa tako je stvoren. A kod prijateljstva — neka ga je on i iznevjerio, ali Ašot nije, do sada vjeruje — možda je kod prijateljstva najvažnije — znati razumjeti i praštati. Ali bilo je još nešto, što on nije praštao.

Vodili su svoj razgovor već tri ili četiri sata. Ne, razgovor nije prava riječ. I inače, pravi izraz zbog nečega do danas nije izmišljen. Kod Dalja se kaže: »Razgovor je obostrana komunikacija, društveni govor među ljudima, njihovo općenje riječima, razmjena osjećaja i misli pomoću riječi«. Ali kakva je to definicija — neka mi oprostite veliki Dalj? U njoj nema glavnoga — duše. O kakvoj razmjeni osjećaja i misli može biti govora, kada je pred tobom zapjenjena bujica, Terek, Kura, kamenje, vrtlozi, bljeskovi, protuberani, mitraljeska paljba i biglisanje slavuja...

Dakle, četiri su sata razmjenjivali svoje osjećaje i misli, i tek kada su se smjestili na trošnoj klupici među propetim korijenjem stoljetne platane na obale Seine kod Pont Royala, Ašot je progovorio o onome što ga je najviše uznemiravalo.

Ašot nije bio samo umjetnik, nego i pomalo pjesnik. I svakovrsne prirodne pojave, mjesec koji upravo prodire kroz oblake, lišće koje šušta pod nogama, pljaskanje riba ili takve naglašeno urbanističke potankosti, kao svjetlucanje u prozoru, ulične svjetiljke što se ljuljaju, par koji šapuće pokraj ulaza — sve je to njega navodilo na uzvišenost i, što je najvažnije, ozbiljnost. U njihovoj mušketirskoj trojki on je bio najozbiljniji.

Tako i sada. Istina, mjeseca nije bilo, ali na suprotnoj se obali, na najvišem katu svijetlio veliki prozor, očigledno, umjetnički atelje, a na mostu su mutno gorjele tipično pariške svjetiljke — mliječna kugla, a na njoj kapica. I nije, doduše, Neva, na koju su navikli, već Seina pred njihovim nogama kotrljala svoje crne valove, masne od ulja.

— Saška — počeo je. — Iako i ja znam: »Što je život naš? Igra«, ali upravo zbog toga, i baš što ćemo govoriti o igri, želim ti održati malu prodiku.

— Pestalozzi? — nasmijao se Saška.

— I Pozzo di Borgo ujedno. Samo što je taj, Korzikanac, bio ruski ambasador u Parizu poslije Napoleona, a ti si naprosto Pozzo, kakav si bio, takav si i ostao.

Podnapiti Ašot bio je krasnorječiv i uvjerljiv preko mjere. Došao je na svoje. Saška, tobože, ne razumije kakav ga je zadatak zapao. Vrijedi li zbrisati da bi se gubilo vrijeme i snage na kojekakve minkusovske Don Kihote? Pa to već znači mikroskopom zabijati čavle. Pasji drek, haloymas.

— Pa i tebi je samome dosadilo, priznaj. Nije valjda zbog novaca? Ne vjerujem! Pa zar u vašem idiotskom New Yorku nema čovjeka koji bi ti prišao i rekao: »Mister Kunicin, okrenimo svijet naglavce! Neka ostane 'paf' i zine od čuda, zaboravivši na tamo neke izbore, inflaciju i neutronske bombe. Dajte da vi i ja postavimo ne znam što, *Božanstvenu komediju, Ilijadu*, Arta Buchwalda, u najgorem slučaju«. Zar ti nitko nijednom nije prišao? Pa vi imate milijardera kao pljeve. I oni su svi filantropi, ne znaju kamo će s dolarima kako bi platili što manje poreza. Zar među njima nema nijednog melomana, baletomana, mudonje, na kraju krajeva, kojega se može operušati? Ti si bar naš stručnjak za te stvari.

Saška je šutke slušao, ne prekidajući. Lomio je nekakvu grančicu, bacajao je u vodu.

Ašot se sjetio *Kabanice* kojom se zanosio tik do njegova odlaska. Akakij Akakijevič!

— Možda bi se moglo odigrati i samu *Kabanicu*, a ne Akakija Akakijeviča? Mekanu, ugodnu, koja te sa svih strana obuzima, pelerine vijore, vjetar, noć, pusti trg... I nestaje s grabljivcima. Tako je i vidim, strgnutu s leđa starca, kako stremlje prema njemu. I stara kabanica, pokrivalo, također si ti. Jadna, istanjena, s rupama na leđima. Odette i Odilie... Ah, Saška, Saška, pa samo se nudi...

— Završio si?

— Jesam.

— Daj mi svoju lulu.

Ašot je pružio svoju staru, zadimljenu lulu od stive. To je bio znak najveće naklonosti, najvećeg povjerenja. Pravi pušači imaju čak takvo pravilo — žena, konj i lula se nikome ne posuđuju. I Ašot je ovo pravilo kršio samo sa Saškom. Najbližem prijatelju je bilo dopušteno.

Saška je pripalio, protegnuo se nekoliko puta.

— Vidiš li, Ašotiću moj dragi.

Ašot je već po ovome »vidiš li« shvatio, da je čitav njegov rafal mimoišao Sašku ne dodirnuvši ga. Ne, možda ga je i dodirnuo — tko ne bi htio biti kao Nižinski, pogotovo kada kažu da si baš ti kao on — ali u tome, što je Saška govorio, bilo je toliko promišljenosti, trezvenosti, odmjerenosti, a tako malo vatre i žara koji su Sašku tako razlikovali od svih ostalih.

— Saška, zar si to ti? — nije se svladao.

— Ja sam... Ne, nisam ja, Ašotiću, Amerika! Ne znaš ti nju, ona je prekrasna i strašna, vjeruj mi. Milijunera kao pljeve? Valjda. Ima i baletomana među njima. Ali nema Djagilevā. Nema kod njih ni Mamontovā, ni Morozovā, postoje poduzetni ljudi. I u baletu isto. Ma kog će vruga njemu tvoja *Kabanica* koju on nije nikada ni čitao, Gogolja brka s Hegelom, kada njemu odgovaraju moji skokovi u bilo kojem provjerenom sranju. I on za to daje novac, i nalazi režisera, formira trupu, a za to, hoću li ja plesati Fauna ili Papu rimskog, fučka se njemu živo. Gdje bi mi bio kraj! A ja još kotiram. Ipak, na kraju krajeva, ja sam iz Kirovskog, oni ga smatraju boljim od Boljšog, i pobjegao sam, i relativno sam mlad, i njuška mi nije najodvratnija, i

srce zasad ne slabi, vrtim se, skačem, što još treba? I nisu im potrebni nikakvi Djagilevi, Nižinski, Pavlove...

— Ali nama su potrebni, nama, Rusima!

— Arkadij, ne prenavljaj se.

— Vрати onda lulu.

I razgovor je zamro. Neko vrijeme sjedili su šuteći. Zatim su ustali, prešli preko mosta prema St. Michelu. Kasnije je Ašot u nedoumici i s gorčinom pitao sam sebe, zašto nije tresnuo Saški — s Djagilevom ili bez njega, ali ja sam tu... Ja sam ti prijatelj, učitelj, Pestalozzi, koji zna svaku tvoju crticu, svaki pokret, tebe čitavog od glave do pete... Nije tresnuo. Zašto? Zastidio se? Pred Saškom? Besmislica. Ali evo, fućkaj ga sad, prešutio si. A onome nije palo na pamet. Glupost! Palo mu je! Nije htio. Uvalio se. Ame-ri-kanizirao se.

— A da, možda, svratimo k meni u hotel? — upitao je Saška. — Imam tamo još bocu.

— Ne da mi se nekako... Podimo radije na kolodvor, Gare du Nord. Odatle ide i lokalni vlak. Kada imaš avion?

— Treba još uzeti stvari. Avion ide u osam.

Trebalo je svratiti u hotel, uzeti stvari — ogrtač i koferčić od krokodilske kože — »Gizdaš se, braco?« »Gizdam se. Imam i drugi, od kože nilskog konja, a fuliž...« Pokazalo se da je boca — konjak, baš nju su i sredili pred nogama Voltairea.

9

U tome se vidi, naravno, određena jednoličnost i pomanjkanje fantazije, ali, isprativši Sašku na aerodromu, Ašot nije otišao ni na posao (tamo je nazvao, i prvi put u životu rekao da je bolestan), ni kući, nego je nastavio prekinutu turneju po kafićima. Novac je uzev od Saške, rekavši jednostavno — daj tristo franaka. Ovaj je dao odmah, ali — i to ga je zaboljelo, kao i prošli put — više nije ponudio, i inače se za materijalno blagostanje nije zainteresirao nijednom, čitave noći.

No, eto — razmišljao je Ašot šetajući Latinskom četvrti i sjedajući malo tu, malo tamo u kafić — susreli su se, popričali, izljubili se, za rastanak mu je Saška dao svoju raskošnu vizit-karticu sa zlatnim obrezanim obodom, ali nešto se nije desilo, upravo ono što je toliko čekao i što je bilo tako potrebno. I to, kako se činilo Ašotu, njima obojici. Nije bilo razgovora od srca.

Sastajući se s Moskovljanima i Lenjingradanima koji su dolazili, Ašot je odavna uhvatio neku svima (uz vrlo rijetke izuzetke) zajedničku crtu — prazni razgovori o ovome, o onome, kao da su se jučer vidjeli, kao da ih ne razdvaja nikakva željezna zavjesa, nikakav berlinski zid, najmanje je pitanja — kako si, što je s tobom, od čega živiš? U svakoj riječi je oprez, bojazan da se dotakne nešto ozbiljno. Jedino se Roman ničega nije bojao, i Girica, kojemu se za sve fućkalo i koji se gurao na pornice.

Ali to su Moskovljani, Lenjingrađani — oni imaju iza leđa dragu domovinu, a u susjednoj sobi dragog pratioca — ali evo, i Saška se pokazao kao i oni. Ili gotovo kao i oni. On se, doduše, nije imao čega bojati, nije se osvrtao i nije ih dijelila nikakva zavjesa ili zid, ali i on je izbjegavao glavno. Susret prijatelja koji se dugo nisu vidjeli, i to je sve...

Roman, taj se svaki čas — uostalom, često je skretao s teme — interesirao i za Ašotov posao, i koliko zarađuje, i može li se od toga živjeti, jednom riječju, njemu nije isto bio život prijatelja, i njegove žene, i njegove majke — pa, kako je naša starica, ne žali li za svojom stambenom zgradom? A Saška? Saška sve više o Americi, Amerikancima, koji kao jesu dobri dečki, jednostavni, prijazni, ali kod njih se sve vrti oko novca, vlastitog bussinesa. A u kolektivu — jedno vrijeme je on tamo rukovodio nečim — s njima je naprosto teško, svatko misli samo na sebe. Saška je spremno umetao i imena. Ovo, tobože, kada smo se Frank Sinatra i ja sreli na jednom prijemu, a ovo nakon što smo Richard Burton i ja malo potegli, napreže se stari, dao Bog, a Brando eto, Marlon Brando, uopće ne pije, prestao je. Usput bi ubacio i o prijemu u Bijeloj kući, i o vikendu u vili kod Liz Taylor, udebljala se stara, ima oko sto kila, najmanje. S Rusima se gotovo nije ni susretao, tako, s dva-tri najpoznatija, ni njihove novine nije čitao, Brighton Beach, Odessu na moru, kako su nazvali tu gomilu Odesita, brižljivo je obilazio.

Saška je volio veselo brbljanje koje ne zamara, zabavne priče, anegdote. Kakve je, s tim u vezi, donio Romka iz Moskve? Sada su sve o Čučkima, potpuno su zaboravili Vasilija Ivanoviča. I za samog Romku se također raspitivao — priča se da je postao režiser, zanimljivo, zanimljivo — ali odgovore nije slušao pažljivo i stalno je težio ili za *Maximom*, ili za *Rasputinom*. »No, zašto mi stalno idemo po buffetima? Pokažimo im, Parižanima, naše ruske krivine. Pa imamo novaca.« Bio je krajnje začuđen da Ašot nije bio ni u jednome od njih.

Ne, nije bilo razgovora od srca. Nije se desilo ono što je Ašot toliko čekao. Oni nisu sjeli već u prvoj krčmi za stol, pogledali jedan drugom u oči, i nisu rekli: »Pa kako si, Saška? Pa kako si, Ašotiću? Eto, zbrisali smo i tija, ti na svoj način, ja na svoj. I živimo u tuđoj zemlji, ti u onoj, ja u ovoj. A dom, u kojem smo proveli čitav život, za nas je sada zatvoren...« I počeli bi se prisjećati prošlosti — sjećaš li se, a da li se sjećaš? To je, između ostalog, bilo — za Ašota bolno otkinuto, eh, mladosti, ludosti! — a za Sašku nešto, možda, i ugodno, ali tako daleko, napola zaboravljeno. Odmah je s obala Neve preskakivao na »znaš li, nedavno se slavio stogodišnji jubilej Brooklynškog mosta, bio je nevideni vatromet, bolji od vašeg u Versaillesu...«

I ni jednom, u svih dvanaest sati, Saška nije postavio takvo prirodno pitanje, koje se nameće samo od sebe — treba ti li novaca, Ašotiću, imaš li dosta za život?

Ne, Ašot se nije uvrijedio, ništa nije zatajio, na rastanku su obojici navrle suze na oči, ali, kada se vratio kući, otrežnjen iz određenih razloga, šutke se svalio na divan.

Henriette je upitala:

— Pa kako je?

— Tužno, draga... Vrlo tužno.

EPILOG

Više se nisu susretali, naši mušketiri. I ne dopisuju se, ne telefoniraju jedan drugom... Zašto? Bog zna zašto. Ili su rastrzani svakodnevnim poslovima — tako se kaže kod nas, ili...

Romanov film nije ostao bez uspjeha u zemlji, ali na idućem su ga plenumu svejedno iskritizirali. Napao ga je onaj isti Kulidžanov, kojeg Roman nije smatrao »lošim momkom«. Uostalom, on i nije bio loš, nimalo zloban, i prije svog istupa uzeo je Romana pod ruku i rekao:

— Malo ću te kritizirati, što se može. Gore su zapovijedili (pokazao je pustom u strop). Meni se film sviđa, ozbiljno, a i narodu, a na visoku tribinu, na koju ću se sada popeti, nemoj se obazirati. Nitko sada ne traži od tebe da priznaš greške. To je glavno. Daj zahtjev za novi film. Podržat ćemo.

Stvarno, popevši se odmah na tribinu, za koju je maločas savjetovao da se na nju ne obazire, on je, umorno kao uvijek, čak pospano, rekao da gledaoci nisu prihvatili film Romana Krimova, i da nadareni režiser o tomu treba dobro razmisliti. Toga se Roman i latio poslije istupa Kulidžanova, procjenjujući, kamo je bolje krenuti s prijateljima, operatorom i zamjenikom režisera — u VTO¹ ili u Društvu književnika? Zahtjev za novi film za sada nije dao, traži scenarista.

Poslije povratka iz Pariza bila su još dva-tri neprijatna trenutka. Pozvali su ga u hotel *Moskva* na neki razgovor. Dva tipa skamenjena lica su se zanimala, zašto je otišao s festivala dva dana ranije? Nije li se sastajao s disidentima, s otpadnicima? Tko je taj Nikogosjan s kojim se družio? Ne može se reći da su mu prijetili, ali dali su mu na znanje da se izvan granica nije ponašao baš onako, kako se priliči sovjetskom građaninu... Bože, kako sve te besmislice zagorčavaju život. Sjediš kao idiot u toj hotelskoj sobi, specijalno namijenjenoj za razgovore, čitavo vrijeme pušiš, ruke se tresu, oni to vide... Fui! Dobro je Ašotiću, nema kod njega nikakvih susreta u hotelu, kagebeovskih njuški, carinika na granici koji provjeravaju svaku tubu zubne paste. Dvojici iz njihove grupe oduzeli su traperice, čak nogometnu reviju o prvenstvu Evrope.

A Ašotić, sa svoje strane, još uvijek zavidi Romanu. Da, ima tamo puno sranja — ni ovog nema, ni tog nema, i za gušu hvataju, — ali evo, on je progurao film. To je, možda, najvažnije. Makar izgleda da snage nisu jednake, ipak je pobijedio, nadmudrio ih je, smotao oko malog prsta. I to koga? Komitet, samog Jermaša. No, kako da onda ne likuje? A kod njega, Ašota? Makar izgleda da je sve spokojno, posao

¹ Vserossijskoe teatral'noe obščestvo (Sverusko kazališno društvo).

ne zamara i ostaje vrijeme za čitanje, ali. . Nema one životne nape-
tosti koja kod Romke postoji, nema borbe, pobjeda...

Doduše, dogodilo se da je u njegovu ustaljenom životu, koji ako nije baš tamno, ipak je nedovoljno obasjano carstvo, bljesnula zraka svijetla. Odigrao je ni više ni manje nego Staljina u američkom serijskom filmu. Potpuno slučajno je naletio na režisera koji je upravo tražio u Parizu nekoga kavkaske vanjštine. Poslije probe dao mu je tu epizodu, ne bog zna kako veliku, ali koja se pamti. Nije podijelio sudbinu Gelovanija¹, nije počeo ići iz filma u film, ali recenzije su u američkim novinama bile dobre, a u *Timeu* se čak pojavila njegova fotografija.

Bijaše još jedan zračak, ne osobito jarki, ali grije do sada. U Veneciji, kamo je s televizijskom grupom putovao na Bienale, upoznao se s mladim glumcem koji je pobjegao iz Kazališta lenjinske omladine. Popili su u nekoj tratoriji, raspričali se. I pokazalo se da obojica više ili manje podjednako gledaju na kazalište. Obojica se odnose prilično kritički prema tomu što se sada događa na Zapadu. Ali ni Moskva, kazališna Meka, nije ih obojicu osobito radovala.

Kolja Vetrov, živahni, lukavih očiju, bistri mladić od oko dvadeset i tri godine, koji je zbrisao posve nedavno, pričao je o zadnjim moskovskim premijerama bez naročita entuzijazma. Mladost je odlučna, dobili su svoje od njega i Ljubimov, i Efros, i Jefremov, čak i, po njegovu mišljenju, najbolji od svih — Tovstonogov, ali, u cjelini, njegovi su se pogledi učinili Ašotu bliski. Obojica su se suglasili, da je klasika naprosto u jadnom stanju. Režiseri obvezatno moraju naći »svog« Čehova, »svog« Gogolja, svi hoće biti Mejerholjdi, ne žele se izražavati prirodno. Nije li vrijeme da se sve to ponovno pregleda? Ne tražiti vlastito tumačenje *Triju sestara* ili *Hamleta*, nego pokušati gledati na dramu očima samog autora. Neka Pirandello bude Pirandello, Ionesco — Ionesco, a Čehov neka ostane Čehov. Zbog njega su osobito »patili«. I pred kraj večeri, koja se preobratala u noć, sinula je iznenada ideja da se postavi *Dušica*, Tolstojeva omiljena pripovijetka, koju je on svima čitao naglas. Kolja je već imao i glumicu za naslovnu ulogu — živi u vašem Parizu, Ruskinja, mlada, pljunuta *Dušica*.

Venecijansku su tratoriju nazvali *Slavenska tržnica*, dogovorili su se da se sastanu za mjesec dana i da za to vrijeme razmisle, odvagnu, mućnu glavom. Obojica su se jedan drugome vrlo svidjeli.

Od ostalih događaja u Ašotovom životu zbio se još jedan, dosta bitan — Henriette očekuje dijete. Mašta o djevojčici, Ašot — o dječaku, Ranuš Akopovna — o kojem bilo živom biću. Kupuje benkice da nitko ne zna, iako se to po ruskim pravilima ne smije...

No, a treći? Saška?

Tek što se stigao ugastiti natpis »Vežite pojaseve, zabranjeno pušenje!« već se Saška uputio u buffet. Letio je *Concordom*, najbržim i najkomfortnijim avionom na svijetu — do New Yorka ide tri sata, a u cijenu karte je uračunato bilo koje piće. Uzeo je bocu konjaka, prolistao pro-

¹ Glumac koji je u sovjetskim filmovima bio specijaliziran za ulogu Staljina.

spekt koji reklamira razne zemlje, briljante i japanske televizore veličine ručnog sata, posegnuo za Rasputinovim *Oproštajem s Matjorom*, svi tako hvale...

Oproštaj, oproštaj... Ašot, oh, zaista taj Ašotić, u bradi već ima sijede, a nikako da prekorači dvadesetogodišnju granicu, stalno o Djagilevu... Djagilev, Nižinski! Nikako ne može shvatiti, Pestalozzi naš dragi, da današnji New York nije Pariz s početka vijeka... Dobro je njemu — odgulio je svoje ugovorene sate i na divan s nekim Avtorhanovom ili Grossmanom. A tu... Ne stigneš sići iz aviona, i već odmah — odlučuj. Nema gorega. Hollywood? Potpisati ili ne ugovor s *XX Century Foxom*? Za onog istog Nižinskog? Ulogica nije velika i uvjeti su dao bog, ali oni, gadovi, žele obratiti pozornost na kojekakve tamo slabosti Djagileva, što on, Saška, neće dopustiti čak ni u nagovještaju. Nižinski je naš ponos i ni jedne mrljice na njemu ne mora biti... No, a Japan? Reinier, princ od Monaca? Sve je kao uvijek, jedan nailazi iza drugoga...

Ispijajući gutljaje iz boce i polako gubivši raspoloženje, Saška je pokušavao smisliti kako i gdje da napoji Japanezera, da bi premjestio gostovanja na listopad — za to će vrijeme on taman otpremiti Angelicu u Miami, neka pocrni — onda će on moći dospjeti i u rujnu na festival u Monte Carlu. No, a *Reimonde* u Chicagu? Također rujan... A možda da ih sve pošalje u rodno mjesto, sve prinčeve i Japanezere i...

Kabanica, Kabanica! Išla mu je od ruke ta kabanica. Djagilev sovjetskog kova...

I bez ikakva razloga izronila je odjednom, odnekle iz dubine, noć na Nevi... One se godine zaledjela gotovo do samog dna. Išli su odnekle, s neke vesele pijanke, spustili se pored sfingi, hodali po ledu. A prije toga, prije pijanke, put ih je zbog nečega odveo na Bondarčukov *Rat i mir* — ma kako neobično izgledalo, nije to ni tako loše. Austerlitz, plesovi, svijećnjaci, možda i malo previše, ali Ktorov — stari Bolkonski i Peća Rostov, sasvim mlađahni glumac pristojna prezimena Jermilov, ostali su u pamćenju, urezali se u sjećanje.

I evo, nasred Neve, uz lagani vjetroć, Saška je zaplesao. Bogami, u životu svome on nije bolje plesao. Za dvojicu! Aleksandar I. na konju, mladi lijepi Sveruski autokrat, i zaljubljeni, uzbuđeni Peća koji je izgubio glavu. I već odmah zadnja noć, oštrenje sablji, vizg-vizg! — i zbor, visoko nebo, zvijezde i smrt — zamahnuo je, zamahnuo rukama i pao s konja...

— Saška, ti si genij! — rekao mu je tada Ašot. — Takvu stvar možeš samo ti otplesati! I gotovo! — dodao je, smijući se. — Kao što vidiš, kombinacija Bondarčuka i jednog deci dala je krasan rezultat.

— A što je s grofom, on ne vrijedi?

— Grof se rugao baletu.

— Zato sam ga i raspolovio... Ipak je genij!

Saška je ispružio noge — u *Concordu* je prostrano, ima mjesta — i počeo kroz prozorčić promatrati oblake koji su se kovitali pod njim. Sunce je zalazilo pa su bili sasvim ružičasti. Peća Rostov, Peća Rostov... Pa komu je on ovdje potreban? Nama, nama! Nama, Rusima! — bjesni

taj Armenčić. Rusima? Evo i Rudolf, i Miška Barišnjikov, i Godunov također su Rusi, a što s njima... A ti nisi Nurejev, ti si Kunicin! Ašot je odlučan, kreše u lice. I zna, podlac, što ja mogu! Ne, mogao sam, mogao sam bljesnuti... Sve je to prošlost... A sada?... K vragu s *Reimondom*, budi Bog s njom. Kosookog treba već sutra, ne, prekosutra pozvati u *Plazza Hotel*, napojiti ga i smotati. U Monte Carlo treba poslati telegram — »Dolazim!«, takvu priliku ne treba propustiti... Angelicu u Miami... A mamu? Oh, mama, mama, mama, vrag će znati što... Još danas ću sjesti i napisati dugo, potanko pismo. A to je baš kao u anegdoti o naredniku, Čajkovskom, Gogolju i nemarnom redovu Ivanovu, koji se tijekom cijele godine nije udostojio napisati majci pismo, iako su postojali svi uvjeti za to...

Saška je ustao i opet krenuo u buffet. Letjeli su već iznad Kanade.

Za šankom je stajao Amerikanac crvena lica i pijuckao njihov uobičajeni viski sa sodom. Dugo je promatrao Sašku dok je ovaj naručivao konjak, a zatim upita:

- Excuse me, are you Kunitsyn?
- Da, zašto?
- Vi vrlo dobro plešete, vidio sam vas na televiziji. U *Don Kihotu*.
- A što vi dobro radite? Ja vas nisam vidio na televiziji.
- Ja? — čovjek crvenog lica se malo smeo, zatim se nasmijao.
- Novac! Ja sam biznismen.
- A koji business?
- Konfekcija.
- Izrađujete i kabanice?
- Kakve kabanice?
- Za titularne savjetnike.
- Nisam shvatio...

— Dajte mi telefonski broj. U New Yorku ću vas nazvati. Treba mi haljina za moju djevojku, ali takva, da Caroline od Monaca pukne od zavisti. Možete li?

- Ali ja imam samo konfekciju.
- Onda s njom trgujte na Grenadi. Moje poštovanje.
- A mogu li vas počastiti viskijem? — ipak je upitao biznismen.
- Ne, ja pijem samo votku. I isključivo *Moskovsku*.
- A ne konjak? Vidim da imate u rukama konjak.
- To je za prijatelje. A ja — samo votku. I isključivo *Moskovsku*.
- Mislim da je imaju ovdje.

Pokazalo se da imaju, pa su naručili dva puna »fužera«,¹ kako su se oni zvali u Rusiji, s ledom.

- I budite ljubazni, »na eks« — reče Saška.
- Kako to? — začudio se biznismen.
- Evo ovako — i Saška pokaže kako.

Biznismen je pokušao ponoviti, zagrcnuo se i dugo kašljao. Kada se iskašljao, Saška ga upita što zna o čovjeku s prezimenom Gogolj.

¹ Čaša.

— Da to nije onaj što ima prodavaonicu satova na Central-Stationu?
 — Ne, on trguje mrtvim dušama...
 — Nisam shvatio...
 — No, uzmimo onda svaki lobstera, na ruskom se oni zovu jastozi, i popričajmo o Michaelu Jacksonu. Jeste li vi njegov obožavatelj?

U New Yorku su se vrlo milo oprostili. Biznismen se jedva držao na nogama, a Saška se, uzevši taksi, sretno dokopao svog »apartmana« na Petoj aveniji, s pogledom na Central Park, i legao spavati. Prospavao je dvanaest sati, najmanje.

Sanjao je Carolinu od Monaca kako pleše tango s Ašotićem, oboje u kabanicama, uz kotrljanje basova muškog zbora i vizg-vizg-vizg sabljki...

Eto tako su tekle, točnije, teku sudbine, sudbine triju nerazdvojenih i razdvojenih, ili rastavljenih, mušketira... Jedan je u New Yorku, u šesterosobnom stanu s oniksovom kadom na Petoj aveniji i tamo nekim Japanima i Ceylonima... Drugi je u Parizu, u tri sobe na Rue, zamisli samo, Rembrandt, pored parka Monceau, i ne česta, ali ipak putovanja starim *Renaultom-5* preko Pirineja i Andorre do samog Gibraltara i natrag... No, i treći, pomalo priprema novu pobjedu nad Jermašem, tajanstveno se došaptavajući za stolićima VTO i CDL-a¹ s pobornicima prve umjetnosti — iskusnim scenaristima kojima je laži preko glave, i mladim piscima koji to još nisu naučili. Što se tiče putovanja — ne dalje od Koktebelja, Dubulta i Repina...

Perspektive?

Ah, kako bih htio dati neki zaključak. Snaći se u tomu, tko je od ove trojice dobio, tko izgubio, tko je imao sreće, tko je od njih, na kraju krajeva, izišao kao pobjednik u bitci za život, slobodu, pravdu itd. Ali ne, nije na meni ravnodušnom ljetopiscu, da sudim o tomu, da izradujem prognoze. Izbjegavam. Pričekajmo...

Da, ali zašto sam ja — prirodno pitanje — dopustio sebi da svoju malu pripovijetku nazovem tužnom? Sve kao da i nije tako loše — živi su, zdravi, rade, čak se spremaju radati?

Pročitajte prve dvije rečenice epiloga i shvatit ćete. Ne dopisuju se, ne telefoniraju...

Danas je nedjelja, a u srijedu 12. rujna bit će točno deset godina od dana kada smo, zagrlivši se i lako pustivši suzu, mi — ja, žena i psić Džuljka — sjeli u Borispolju u zrakoplov i nakon tri sata pojavili se u Zürichu.

Tako je, u mojoj šezdeset četvrtoj godini, ženinoj šezdeset i prvoj i Džuljkinjoj četvrtoj — počeo novi život, nimalo nalik na proživljeni.

Blagosiljem li taj dan, 12. rujna 1974. godine? Da, blagosiljem. Meni je sloboda nužna, a ja sam je tu našao. Čeznem li za domom, za prošlošću? Da, čeznem. I to jako.

Pokazalo se da su najvažnija stvar u životu — prijatelji. Osobito kada ostaneš bez njih. Za nekoga su novac, karijera, slava, za mene —

¹ Centralnjy dom literatora (Središnji dom književnika).

prijatelji... Oni, iz onih godina, složenih, teških i uzvišenih. Oni, s kojima sam toliko toga proživio, doživio, prošao na kojekakvim ratno-osećinskim putovima, ingurskim stazama, donskim stepama u neveselim danima povlačenja, na Sivcevim Vražkama, Dvorcevim obalama, kijevskim parkovima, s kojima sam tolike sate proveo u zadimljenim crtaonama, u rovovima punog i nepotpunog profila, u kuhinjama i buffetima i s kojima sam popio Bog zna koliko boca kojekakva smeća. I njih je, prijatelja, sve manje i manje, i svakoga od njih koji je otišao i koji je ostao, sjećaš se s takvom toplinom, s takvom ljubavlju. I oni mi tako nedostaju.

Možda je najveći zločin koji je u mojoj zemlji učinjen tijekom šezdeset sedam godina, to đavolski zamišljeno i ostvareno razdvajanje ljudi. Može biti da je to počelo s pojavom stambenih zgrada, ne znam, ali, ovako ili onako, ljudsko druženje se svelo na to da ljudi, čak i ako vole jedan drugog, pritisnuti uz Prokrustovu postelju zabrana i straha, bojeći se za svoju konačnost, prekidaju druženje. Iz kukavičluka, iz obazrivosti, iz straha za djecu, razloga ima milijun. Jedan od mojih najbližih prijatelja još iz mladih, uzbudljivih dana, ne samo da se nije došao oprostiti, nego čak nije ni nazvao. Najbliža prijateljica joj je kategorički zabranila da nazove, a kamoli da svrati. Još jedan prijatelj, također bliski, iako iz poslijeratnih godina, opraštajući se i gutajući suze, rekao je:

— Nemoj pisati, svejedno ti neću odgovarati...

I to »neću odgovarati«, ta rana do sada ne zarasta. Uslišao sam njegovu molbu, nisam pisao, ali tajno sam čekao, nadao se da će on nekako, nalokavši se za Dan pobjede, uzeti kartu, napisati na njoj lijevom rukom: »Čestitam!« i ubaciti je bez adrese pošiljaoca negdje u Darnici ili na kolodvoru. U deset godina nijednom se nije nalokao... U svakom slučaju nije napisao, nije ubacio... A sve je to sol, sol na moju ranu...

Moja je mala pripovijetka tužna i zato, jer ako je između dvojice mojih prijatelja podignut berlinski zid, a ostalu dvojicu od te trojice dijeli samo voda, samo Atlanski ocean... Ne, ne samo ocean, nego nešto daleko dublje, značajnije i ozbiljnije, što me i navelo da svoju malu pripovijetku nazovem tužnom.

Amen.

Coleur—Pariz, lipanj—listopad 1984.

Napomena redakcije. Dok se u tipografiji slagao tekst pripovijetke, prema podacima koje smo dobili, u Parizu je, na adresu Rue Rembrandt 15 stigao telegram sljedećeg sadržaja: »Hitno polijeći STOP troškovi se plaćaju STOP telegraf 998 peta avenija kod mene STOP ljubim čekam STOP Saška«.

Preveo Igor Živković

Viktor Platonovič Njekrasov

HRVATSKO PITANJE

PONEDJELJAK, PREDVEČERJE

U polumraku predsoblja zvono je ponovno presjeklo tišinu. Trenutak kasnije gospođa Barlek je došla hodnikom iz kuhinje.

— Ko je? — upitala je iz navike i, ne sačekavši odgovora, otvori vrata.

Vani je stajao čovjek kojega nije odmah prepoznala. Slaba žarulja kućnog stubišta bila je iza njega i tako mu je lice, okrenuto njoj i polumraku predsoblja, ostalo zasjenjeno. Obučen u zimski kaput, koji je izgledao nešto prevelik za njega, stajao je nepomično i desnom rukom držao užu od torbe (kao remen puške) koja mu je visjela o ramenu.

Stara žena nehotice se stresla od hladnog zraka sa stubišta pa se još više stisnula u svom crnom vunenom šalu.

— Koga tražite?

Čovjek nije odgovorio, ali njoj se učini da kroz polumrak vidi poznati smiješak na nejasnom licu.

— Bože moj, kaj ste to vi? — prošaputa gospođa Barlek i uhvati se obim dlanovima za lice.

On je i dalje stajao bez pokreta i smješкао se bez glasa. Ona je gledala začuđeno i neodlučno još trenutak, a onda ga naglo primila za ruku i povukla unutra.

— Za boga miloga, Krešo dragi, zakaj stojite tako!? Udite, udite...

— Ne znam da li smijem? — rekao je on polako, mirno.

— Kak ne bi smjeli? Bože, kak možete tako nešto uopće reći, Krešo?

Ona upali svjetlo u predsoblju i zatvori ulazna vrata. On je stajao pred njom još uvijek ukočen, ali mu je smiješak bio topliji. Njegovo četvrtasto, mlado lice izgledalo je smežurano i umorno, kao u čovjeka koji se tog jutra nije obrijao ni umio. Crna i glatka kosa bila je suha, ispucana, slična njegovu licu, a jedino su tamnoplave oči bile nemirne. žive.

— Skinite se, skinite to sa sebe; kaj ste se tako ukočili? Oh, konačno ste došli.

— Mislio sam... nisam znao... da moja soba nije već nekom izdana? Nisam znao mogu li ili ne, znate kako je...

— Pa čak da sam je i nekome dala, kaj bi to značilo? Kod mene će se uvijek naći topli kut za vas, Krešo dragi, uvijek.

»Čini mi se da teti Barlek nije baš neugodno što sam došao«, reče on u sebi. Časak je stajao u nedoumici što da učini, a onda ipak odlučio skinuti torbu s ramena.

— A kaput? Kaj ste opet stali tako — ponovno ga ona ohrabri.

— Pa, dobro, kad tako kažete... Nego, recite teta Barlek, a gdje su moje stvari?

— Sve je tu!

— Hvala vam. To je zaista lijepo od vas, vrlo lijepo. Nisam očekivao tako nešto — mrmljao je pomalo zbunjeno.

Skinuo je kaput i objesio ga, a zatim se sagne i uzme torbu koja je stajala na sredini predsoblja, pa je stavi uza zid, pod kaput. Barlekica je pažljivo gledala što on radi.

— Ne bute to odnesli u sobu?

— Kakvu sobu? — upita on.

— Vašu sobu, ovu; vašu staru, istu sobu.

— Da? Niste li rekli da je izdana, ili tako nešto...

— Oh, vi ste me krivo razmeli, Krešo. Rekla sam kak ovde ima uvijek mjesta za vas, uvijek, pa čak i u slučaju da vaše sobe više nema. Mislila sam, to jest htjela sam vam reći, kad bi mi je slučajno i uzeli, ja bi i onda za vas našla neko drugo mjesto, u drugoj sobi. Ali vaša soba je tu, nisam je izdala nikome, ni slučajno. Znaite, nanjušila sam ja da ćete se brzo vratiti; išla sam pitati za vas. Dva puta sam bila tamo i pitala za vas.

— Tako... moja soba je ovdje. Mogu li unijeti stvari?

Umjesto odgovora ona je odlučno podigla torbu i otišla prema sobi. Otvorila je vrata i zapalila svjetlo, a torbu stavila na kauč, koji je bio uz desni zid odmah pokraj vrata. Sada je i on ušao u sobu; pogledao je na lijevoj strani ormar, zatim stol i stolice u sredini, poznate slike na zidu, ali sve nekako letimično i površno. Njegov pogled zauzvatio se tek na prozoru u dnu sobe, tamo pokraj dubokog naslonjača, i on je pošao prema njemu.

— Eto tako; sredite stvari, malo se raskomotite, a onda dođite u kuhinju nekaj pojesti. Tamo je toplo — rekla je ona, ali nije izišla, samo je primila kvaku na vratima i ostala tako zagledana u njegov potiljak i leđa.

Krešo je stajao pokraj prozora.

Dolje, na ulici, bilo je malo prolaznika iako je to bilo gotovo središte grada i rana zimska večer tek se spuštala. »Ostavi ljude, nisu oni krivi što je hladno«, govorio je u sebi i ne znajući zašto to govori. Onda je podigao pogled do ulične svjetiljke koja je visjela na žici razapetoj preko ceste u visini njegova prozora, možda nešto više. Blještavilo velike žarulje, oko koje su tek pojedinačne pahuljice snijega počele nailaziti, privuklo je njegov pogled čudnom privlačnošću, kojoj se on uvijek ponovno htio oduprijeti. Pa ipak, taj otpor se brzo topio pod

stanovitim osjećajem da mu — kao i uvijek u ovih skoro deset mjeseci — ovi kružni i valoviti svjetlaci u središtu svjetla daju neku toplinu, nešto poput odmora koji smiruje živce. Zato mu je i sada bilo teško prekinuti to gledanje, pa je odlučio da će brojati do tri i onda se okrenuti. »Jedan, dva, dva i pol, a sada malo odmora prije nego kažem tri«, govorio je u sebi. Ali odjednom, još prije nego je rekao tri, u njegovoj svijesti pojavila se glava Barlekice i jasno je vidio kako govori: »Bila sam tamo, bila sam tamo i pitala za vas«.

Krešo se okrene; ona je još uvijek stajala kod vrata, s rukom na kvaki, ali nije govorila. Šutjela je i gledala ga.

— Vi ste me tražili, tamo? — upita on.

— Da, rekla sam vam malo prije. Išla sam pitati...

— Kada?

— Prvi put sam bila odmah, nakon dva dana, ili treći dan, ne znam više. Onda opet jedno mjesec ili dva kasnije. Kaj niste dobili paket? Ah, ostavila sam ga tamo.

— Ne, ništa prva četiri mjeseca, ništa. Jeste li tamo s nekim razgovarali?

— Bože moj, kak vam nisu dali paket! Bil je pun hrane, kolača, vaše vunene čarape — govorila je ona i, kao da je tek sada čula njegovo pitanje, dodala: — Pitali ste me nekaj?

— Da, što su vam rekli?

— Svašta. Pitali su zakaj se interesiram za vas kad nismo nikakav rod, pa sve tako nekak oko toga. Drugi put je rekao onaj ljepuškast, ne znam kak se zove, da ste nekamo otputovali, ali da ćete se vratiti. Ah, svašta su govorili. Hladno je ovdje; idemo u kuhinju, tamo je toplo pa ćemo pričati.

Krešo je pošao za njom, ali iz predsoblja se vrati natrag u sobu i ugasi svjetlo. Ovako, u tami, učinilo mu se da vani, iza prozora, ulična lampa još jače blješti i zato jasno osvjetljava predmete u zamračenoj sobi. Trenutak je gledao bez ikakvih misli čudne sjene raznih predmeta u toj tami, a onda se okrenuo i izišao.

U predsoblju, lijevo od Krešine sobe, bio je hodnik i na kraju kuhinja. Topli kuhinjski zrak, pomiješan s onim ugodnim domaćim mirisima, obavio ga je i ukočenost je popustila. Barlekica je stavila tavu na štednjak, ulila u nju ulje, i sada u maloj ostavi nešto traži, govoreći kako je na tržnici opet sve poskupjelo, ali je ona upravo jučer pronašla ova svježja jaja prilično jeftino kod neke kumice koja ne dolazi redovito na tržnicu. Onda je izišla iz ostave i zatvorila njezina mala vrata u dnu kuhinje, a košaricu punu jaja i bocu kiselih krastavaca stavila na stol.

Krešo je sjeo na sanduk pokraj peći u kojem su oduvijek bila naslagana drvca i treščice. »To je tvoje staro mjesto, druškane. Na ovom sanduku sjedio si i zimi i ljeti, kad god bi došao u kuhinju porazgovarati, ili tek tako, pošutjeti«, govorio je u mislima samom sebi. »E, to sam htio: baš ovdje sjesti još jedanput. A sada sam napokon opet tu i, eto — sve je obično, kao da ništa nije ni bilo.« Gleda svoju gazdaricu

kako nešto govori, sluša pucketanje vatre u peći i ulja u tavi, i počne osjećati kako mu se dugački dani tek proteklih mjeseci (dani naslagani u jedno vrijeme, u njemu veliko), kako se sada u ovoj kuhinjskoj, domaćoj toplini sve više tope i smanjuju. Taj osjećaj nestajanja tegobe u njemu ispunjavalo ga je olakšanjem, ali istovremeno i razočaranjem, kao ga gubi nešto ipak svoje, prisno i poznato.

— Vi volite pečena jaja na oko? A ne, sećam se: draža su vam obična, kaj ne? Bude bilo dosta pet komada? Ako ste gladni, ima koliko želite!

— Da, obično pečena. Svejedno — zbunjeno je odgovarao i, kao da je tek onda shvatio o čemu je riječ, doda: — Ne, kakvih pet, teta Barlek! Nisam gladan, tko bi to pojeo.

— Kaj vruga niste gladni, znam ja kak se tamo jede. Evo, ima jaja, kiselih krastava, vrućeg čaja da se malo zagrijete, ipak je zima.

— Stvarno, nisam gladan. I sami vidite da nisam smršavio. Ostao sam isti, a?

— A ne, niste; malo ste ipak smršavili. Da vam prav kažem, ali nemojte se ljutiti, sada ste malo lepši — rekla je ona i tiho zahihotala.

— Možda sam koju kilu smršavio, ali ne mnogo. Zapravo, mora da sam u početku bio strašno mršav, prva tri ili četiri mjeseca. Onda sam imao zatvorsku hranu, lošu i jednoličnu, a povrh toga nisam imao ni apetita.

— Ah, da su vam dali moj paket, kak bi ga slasno pojeli! Bilo je celo pohano pile unutra, pa dugačka štruca orehnjače, sve onak kak za nedjeljni izlet. Zašto vam to nisu dali?

— Izgubio se. A možda se još i nađe? — i on se osmijehne. — Svejedno, teta Barlek; poslije sam se ja svejedno najeo do sita kad sam došao u zajedničku ćeliju. Ljudi su dobivali pakete pa je bilo i hrane i kolača i svašta. Jedan je čak svaki dan dobivao paket od žene.

— Jadnik, mora da ga je jako volila.

Krešo se opet osmijehne, ovaj put ironično, sjetivši se Hunjaka i paketa njegove žene. »Imala je i zašto slati, i te kako je imala«, rekao je u sebi i odmah se prestao sjećati svega toga. Nije imao nikakve volje razmišljati sada o paketima i dugim razgovorima u ćeliji, o zaključanim bravama. Osjećao je potrebu za misaonom prazninom, da mu je u glavi ništa, i jedino je želio slušati ove dugo priželjkivane zvukove kad se jaja razbijaju o rub kuhinjske peći, njihovo cvrčanje u tavi, otvaranje ladice u kojoj zazveče vilice i žlice, a zatim sve to pomiješano u prigušeni zvuk i miris nečeg davno poznatog što se iznenada ponovno vratilo. Misli su ovdje nepotrebne; one bi pokvarile ovaj smireni sklad oko njega i zadovoljstvo u njemu, trenutke tako rijetke i nedostižne. Osim toga, znao je da će misli kad-tad doći i možda čak — kako to često zna biti — pokvariti sve.

— Gotovo je, možete doći za stol, Krešo — prekine njegovu šutnju gospođa Barlek, pa tavu pečenih jaja stavi na podložak i sve zajedno na stol.

On je ustao s niskog sanduka i sjeo za stol. U košarici za kruh bilo je već narezano nekoliko komada njegova omiljenog polukukuruznog

kruha, pa je potražio njezin pogled i osmijehom se zahvalio, a onda počeo jesti. Ona je izvadila iz kuhinjskog ormarića tanjurić i šalicu, ulila čaj, te je sve to sada bilo postavljeno kao prava, domaća večera. Gledala je trenutak kako on jede, a onda se počela umatati u svoj veliki vuneni šal, mumljajući nešto da će se odmah vratiti jer ide samo tu blizu. Slušao je njezine korake u hodniku i zatim čuo kako se zalupiše ulazna vrata. »Otišla je gore, k njemu«, rekao je u sebi, sjedeći u tišini. »Namjerno nisam pozvonio gore, a ona je sigurno sada otišla čika Anti i ako on dođe ovamo, što onda?«

Zapravo, kad je izlazio iz zatvora on se najprije namjeravao javiti Nevesniću, ali pošavši smrznutim Zrinjcem njegovo se odusevljenje za taj susret sve više hladilo. Počeo ga je čak i smetati ovaj iznenadni poriv u njemu da izbjegne taj susret, ali na kraju ipak nije otišao gore. »Ako on dođe ovamo bit će sve daleko, daleko neznodnije, nego da sam ja pozvonio na njegova vrata«, prekoravao se sada u sebi. »Tako je; to je bio pogrešan korak, to da mu se nisam javio prvi nego pustio da ga sada teta Barlek obavještava. Sad je sve pošlo pogrešnim smjerom. Trebao sam pozvoniti i on bi, vjerojatno, sam otvorio; u ovo doba on je kod kuće i obično je sam. Otvorio bi vrata i pogledao me onim svojim tamnim i strogim, a ipak toplim očima, i zacijelo ne bi mogao primijetiti nikakvo iznenađenje na njegovu licu. Jednostavno bi rekao: 'Udi, udi Krešimire'. Ja bih ušao u predsoblje, on bi zatvorio vrata, primio me za mišiće i privukao u zagrljaj; krački, muški zagrljaj bez riječi. Ne, ne bi me zagrljio, samo bi me primio ispod ruke i poveo u sobu, a ja bih mu onda počeo pričati, i to je sve. Ha, sve?! Govorim gluposti. Obrnuto: to je upravo početak onoga što bi se dogodilo.«

Srknje čaj. Učini mu se da nije sladak pa žlicom zagradi šećer iz bijele porculanske zdjelice, no onda se dosjeti da je to već učinio. Istresao je šećer natrag i praznu žlicu uroni u čaj. »Tako je, trpao si, a nisi promiješao. Rastresen si, a nema razloga. Napokon, taj susret sa čika Antom nije nešto osobito važno«, uvjeravao je samog sebe u mislima. Dohvati već prerezani limun, iscijedi čitav mlaz i nastavi miješati, ponovno srknje i zadovoljno odloži žlicu. Zatim otkine komadić kruha i njime pokupi po tavi zadnje i najsladše zalogaje pečenih jaja.

U kuhinji i u cijelom stanu bilo je tiho. Krešo ponovno glasno srknje čaj i osjeti tu tišinu. Nadao se da će se Barlekica brzo vratiti: nije vjerovao da bi se Nevesnić upustio u dulji razgovor s njom, u neka dulja objašnjenja. Prema tomu, gore nema nikog tko bi je duže zadržao, pa je očekivao njezin povratak svakog trenutka. Samo nije znao, nije uopće imao pojma što će biti kad se ona vrati natrag.

Izišavši, gospođa Barlek je upalila stubišno svjetlo, a onda se još više stisnula u svoj šal, omotavajući ga oko sebe, i pošla stubama na drugi kat. Nabujalu radost u sebi morala je podijeliti s nekim tko može razumjeti njezino raspoloženje. U mislima se već unaprijed vese-

lila kako će se stari Nevesnić obradovati i, došavši do vrata, odlučno pritisnu zvono. Dugo nije bilo nikog i tek onda začuju se koraci; vrata je otvorila Vlasta. U dugoj, kućnoj haljini od plave svile s neakvim ružama, nepočešljane tamnocrvene kose, visokog čela i dugoljastog lica (uvijek kao pomalo ljutitog ili začudenog izraza), ona je stajala širom otvorenih smeđih očiju.

— Oh, vi ste, teta? — rekla je mirnim glasom, jedva mičući usnama.

— Zdravo, srce moje, zdravo Vlastice. Da te nisam probudila? Kaj je to nova frizura? — govorila je Barlekica gledajući Vlastinu razbarušenu kosu i ulazeći u predsoblje isto onakvo kao i njeno kat niže. — Tata je kod kuće? Valjda nije otišao...

— Uđite, samo uđite, ovdje je zima.

Vlasta zatvori ulazna vrata i pođe predsobljem na suprotnu stranu u dnevnu sobu (koja je dolje, u stanu gospođe Barlek, bila Krešina soba). Barlekica je pošla za njom i kad je Vlasta sjela u veliki svjetlosmeđi naslonjač, stara žena osta stajati u sredini sobe. Gledala je Vlastu u svjetlosti stajace svjetiljke sa crvenim sjenilom, nalik valjku; mlada je žena prekrížila noge, stavila na njih mali ružičasti ručnik i na nj položila prste desne ruke, dok je lijevom dohvatila pribor za manikiranje sa stola i nastavila podizati kožicu s korijena noktiju da bi je onda odsjekla škalicama.

— Zašto stojite? Sjednite, teta — reče Vlasta ne podižući ni glave ni pogleda.

— Celi dan bogme sedim. Tata ni doma?

Tek sad Vlasta pogleda gospođu Barlek velikim i ozbiljnim očima kao da hoće saznati zašto ju pita za tatu, no ne reče ništa. Jadna gospođa Barlek, ne znajući što da učini, korakne do kauča uz drugi zid i tu sjedne. Ljutila se zbog pomisli kako Vlastu uvijek mora dva puta pitati, nazivajući je u sebi balavicom, još uvijek onako kao što je to činila prije mnogo godina.

— Došao je Krešo — odjednom reče.

— Već je tu?

— Kak to kažeš već? Gospode bože, prošlo je deset mjeseci! Vlastice, kak možeš tako...

— Ah, teta, niste me razumjeli. Ja sam znala da će ovih dana doći, ali nisam znala da je već došao. Naravno da nisam mislila na sve te mjesece.

— Znala si? Kaj si znala? — iznenađeno je pitala Barlekica.

— Sinoć mi je tata rekao da će ovih dana pustiti Krešu. Znaate da tata takve vijesti obično saznaje unaprijed.

Vlasta ustane i otiđe iz sobe, a gospođa Barlek ostane sjediti na kauču, pomišljajući razočarano kako Nevesnić već zna da se Krešo vraća, a sada će mu kći reći da je već tu, pa se sve nekako rastopilo i više nema iznenađenja, nema veselja. Vlasta se vrati i bez riječi sjedne u naslonjač, a onda uđe njezin otac, Ante Nevesnić, visok i malo pognut. Barlekica sretne njegov topli pogled tamnih, velikih očiju, na ozbiljnom licu.

— Dobra večer, susjedo! Čujem da nam nosite vesele vijesti — govorio je prilazeći.

— Zamislite, vratio se! Napokon je opet tu!

— Veseli me, zaista me veseli...

Ona ustane i, gledajući njegove kratko podrezane brkove, primijeti da se trudi još nešto reći, ali očito mu nije lako i njegove se oči zbuñeno uznemire.

— Kako izgleda? Zacijelo je oslabio — reče ipak zamišljeno.

— Sidi dolje pa ćeš ga vidjeti, tata — iznenada reče Vlasta pa se opet posveti noktima. A to njezino brušenje noktiju bilo je tog časa jedino što se čulo u sobi.

Iako je Barlekica već htjela natrag u svoj stan makar i sama, sada joj se učini da to više ne može. Gledala je i dalje Vlastu, u njezine krupne oči (nekako drukčije od očevih), očekivala je da će valjda ipak nešto reći, ili bar objasniti ocu da je glupo tu stajati, razmišljajući i propitkivajući se o čovjeku koji je samo kat niže. Međutim, ništa, nitko nije progovorio, i zbog te šutnje ona je pomalo počela osjećati nelagodnost.

Nevesnić naglo okrenu glavu, osmjehnu se i pođe prema prozoru, i tako prekide tu nepomičnost i šutnju.

— Snijeg pada i pada, onaj pravi zimski pršić — reče i onda se okrenu natrag, prema sobi.

— Tata, zašto ne odeš dolje? — pitala je Vlasta gledajući sad oca.

— Ići ću, naravno da ću ići, ali ne odmah. Treba ga pustiti da se odmori, sredi — reče on i nekamo se zamišljeno zagleda. — Uostalom ni on nije došao k meni. Očito ima razloga.

Vlasta skrenu pogled s oca. »Nešto se među njima dogodilo otkako se nisu vidjeli«, zaključi u sebi. »Zacijelo je tata nešto saznao, možda nešto što se dogodilo u zatvoru, a tko zna je li istina ili laž. Ah, muškarci i njihovi problemi.« Ona ustade, oprezno uze mali ružičasti ručnik, izide iz svijetlog kruga svjetiljke i u kutu sobe iz ručnika istrese izreske na lim pred vratašcima peći. Vratila se zatim natrag i cijeli pribor za čišćenje noktiju, zajedno s malim ručnikom, spremi u zelenu kožnu torbicu i odrješito povuče zatvarač. Odnikle izvadi češalj i povuče njime kroz kosu. A onda, kao da se nečeg sjetila, naglo se okrene i pruži ruku prema električnom prekidaču.

Veliko svjetlo na stropu sobe upali se i tog trenutka Barlekici se učini da je sad sve drukčije. Predmeti i likovi u sobi postali su jasni, možda i blještavi, svakako bez one izražajne plastičnosti koju polumrak daje svakom liku i predmetu.

— O, meni je već vrijeme! On čeka... — Barlekica progovori odlučno i pođe.

Kod vrata, otvorivši ih već, ona se okrenu i pogleda Nevesnića; očekivala je da će on nešto reći, bar poslati pozdrav. Međutim u njegovu pogledu i izrazu lica vidjela je opet onog svakodnevnog susjeda.

— Idem i ja — reče on mirno, više za sebe, i krene također prema vratima.

— Tata, pazi, ja skoro idem. Uzmi ključeve — reče Vlasta češljajući se pred velikim ogledalom.

— Dobro, ali ja se odmah vraćam. Kad ti ideš?

— Dok se uredim, za deset, petnaest minuta, tako nešto.

— Do tad sam natrag — i on odmahne rukom pa doda, iziživši već u predsoblje: — Idem ga samo pozdraviti.

Barlekica i Nevesnić siđu niza stube. Ona otključa i pusti ga u stan, a zatim ispred njega pođe desno u hodnik, prema kuhinjskim vratima, no unutra nije bilo nikog. Na stolu prazna tava, temeljito očišćena da se jedva primjećivala pokoja žuta mrvica ostatka od jela. Odmah pokraj šalice od čaja i mali tanjurić na kojem su bili kiseli krastavci, sve prazno. Ona se okrene Nevesniću koji je stajao na drugom kraju hodnika, još u predsoblju.

— Nema ga. Nije valjda već otišao?

»Kamo bi u ovu zimu«, pomisli on ljutito, gledajući staru ženu kako se vraća neosvijetljenim hodnikom. »Uostalom, možda je to pametnije: ja sam došao, ali njega nije bilo, i kad se vrati doći će gore«, govorio je u sebi i šutio. Žena prođe pokraj njega i otvori vrata Krešine sobe. Kroz otvorena vrata, na drugom kraju mraka, Nevesnić ugleda prozorsko staklo iza kojeg je svijetlila ulična lampa.

— Krešo, vi ste tu? — čuo se sad njezin glas odnekle iz tame u sobi u koju je bila ušla.

— Da.

Nitko se ne miče, samo sitne pahuljice snijega kovitlaju se oko svjetiljke vani, iza prozora. »To je njegov glas?« pita se Nevesnić i obuzda naglo nađošli poticaj da i on uđe u sobu.

— Zakaj se smrzavate u tom mraku? — čuo se opet glas gospođe Barlek.

— Tako, malo razmišljam. Trebao bih prošetati...

— Došao je gospon Nevesnić.

Ništa se ne čuje iz mraka i tek nakon nekoliko trenutaka škripa, vjerovatno kauča ili fotelje, a zatim koraci.

— Čika Ante je tu? — dopre do Nevesnića začuđeni glas i odmah zatim iz tame izroni Krešo.

Stajali su na pragu sobe jedan nasuprot drugom i gledali se kao da se snebivaju. Onda Krešo, pruži ruku osmjehujući se zbunjeno i mrm-ljajući nerazgovijetno. Nevesnić prihvati ruku bez osmijeha i riječi, ali stiskajući je čvrsto oda svoje uzbuđenja, pa Krešo možda zato pruži i svoju lijevu, držeći tako sada njegovu ruku objema svojim rukama. Iza njega, u sobi, stajala je Barlekica i gledala kako da izide, jer su njih dvojica zakrčila izlaz. Morala ih je zamoliti da je puste van. Oni se pomaknu s praga više unutra i tako ona prođe pokraj njih.

— Bože, kak možete stajati u toj hladnoći! — reče žena i produži u hodnik.

Krešo okrene prekidač za svjetlo koje sad zasvijetli.

— Grijat će nas ove žarulje — osmjehne se on.

— Ili ono što je u nama — dodu Nevesnić.

— U nama... — zamišljeno ponovi Krešo. — Svašta je u nama.

»Razumijemo se mi, dobro se razumijemo, još uvijek«, govorio je u sebi Nevesnić. »Nisi se promijenio, naravno, ali ipak je nešto novo u tebi. Ili je možda samo komad starog otišao?« Gledali su se sa zanimanjem, kao što se gledaju ljudi koji su — bez obzira na godine i druge razlike — po nečemu slični jedan drugom. Nevesnićeve usta i crte lica oko njih, zajedno s kratkim brkovima, bila su nekako čvrsto stegnuta, zatvorena; isti dojam ostavljale su Krešine zagasito plave oči, energične i prodorne. Istodobno oko Nevesnićevih tamnih i toplih očiju, u njima samima, titrao je jedva zamjetni i dobroćudni smiješak; ista takva toplina zamjećivala se oko Krešinih usta, gotovo uvijek malo otvorenim u osmijeh. Možda je upravo ta neobična, čudna podudarnost bila onaj početni poticaj njihovoj međusobnoj sklonosti, toliko neobičnoj ako se uzme u obzir da se Ante Nevesnić, kad su se upoznali, približavao već šezdesetoj i bio u društvu prilično poznata ličnost, dok je Krešimir Vuković tada navršio tek dvadeset drugu, a za sobom imao djelomično čak i samom sebi nepoznatu prošlost. Istina, to se zbilo prije više od četiri godine i odonda su obojica mogli navesti podosta toga što je činilo njihovo prijateljstvo, ali negdje na početku ipak je bilo ono podsvjesno prepoznavanje uzajamnih sličnosti, onaj iracionalni poticaj koji je obično u dubini, u osnovi većine ljudskih sklonosti.

— Stvarno, čika Ante, ovdje vam baš nije udobno — reče Krešo mišleći na hladnoću u sobi.

— Pusti to... Ionako, došao sam samo da te vidim, da se pozdravimo. Uostalom, možemo i zapaliti; i to ponekad grije — i on iz džepa izvadi kutiju cigareta i ponudi Krešu.

— Ne, hvala, neću — reče ovaj kratko, a u sebi pomisli: »Rekao si mu 'čika Ante', a nisi ga namjeravao tako nazivati, bar u prvom susretu ne«. Onda se široko osmijehne sjetivši se kako mu je tada, davno, na kraju onog dugog razgovora (jednog od prvih njihovih velikih razgovora) Nevesnić objašnjavao zašto želi da ga zove baš tako — čiko — što je inače neobično ovdje, u Zagrebu.

— Nećeš zapaliti? — ponovno je nudio čika Ante.

— Ne.

— Tako? — reče Nevesnić s primjesom nevjerice, ali kutiju cigareta spremi u džep. — Neću onda ni ja.

»Možda sam trebao reći da više ne pušim, da sam prestao, onda, ali...« pomisli Krešo i odmah zašuti, čak i tako, u samom sebi.

— Pa, kako ti je bilo? — iznenada upita Nevesnić.

— Ne baš najugodnije.

— Znam, znam to. Mislio sam na nešto drugo. Uostalom, razgovarat ćemo, ima vremena.

Krešo ga pogleda ravno u oči i pokuša proniknuti u njegove misli, u ono što je iza riječi. Poznavao je dobro svaku crtu, svaku šutnju tog lica i bio je odmah siguran da je u Nevesnića prošao trenutak konvencionalnosti i da će zato brzo prijeći na pravi razgovor, na ozbiljna pitanja. »Zapravo, pitanje je što on zna i što ne zna«, pokušavao je u sebi razjasniti Krešo. »Odnosno, bolje rečeno ovako: što on hoće i što neće znati«.

— Popodne, kad su me puštali, namjeravao sam doći prvo k vama.

— Mogao si, bilo bi mi drago.

— Da, ali onda bismo odmah ušli u teške razgovore, ako zbog ničeg drugog a ono zato što gore imate toplu sobu.

— Ostavi se sada šale, Krešo. Ovo su ozbiljne stvari... bar za tebe bi trebale biti ozbiljne.

— Možda i preozbiljne.

Izgleda da Nevesnić nije očekivao takve riječi jer naglo vrati pogled na Krešu. No ni jedan ni drugi ne govore ništa, ni riječi. Vjerojatno obojica osjećaju da sada, ovako, u toj hladnoj sobi, nema smisla započeti istinski razgovor.

— Ipak sam se pametno sjetio kako je neophodno da se najprije okupam, uredim, pa onda naspavam, a zatim temeljito o svemu razmislim u miru, i tek onda otidem k vama — napokon progovori Krešo. — Već sam se bio pokajao radi takvog plana; izgledalo je kao da sam kukavica, ali sada mi se opet čini da sam bio pametan.

— To je, sinko moj, diplomatiziranje. A to nije za mlade ljude, ako te smijem savjetovati.

— Dapače, čika Ante, dapače; u pitanjima diplomacije vi ste čovjek bogata iskustva — ironično odvraća Krešo.

— E, vidiš, upravo na osnovi tog iskustva ti kažem: sve istine su jednostavne i zato se govore izravno. Ili, možda, nisi želio govoriti istinu? Mislim na popodne, kad si izlazio i smislio da se najprije moraš okupati, srediti misli.

»Vratio mi je, lukavac stari«, reče u sebi Krešo i osmjehnu se. Nevesnić prihvati taj osmijeh, rastežući oštre brkove i tvrde crte oko ustiju u širok i dobroćudan smijeh, pa pruži ruku Kreši.

— Evo ti ruka, junače. Glavno da si se vratio živ i zdrav! A ostalo...

— Već odlazite?

— Moram, čeka me Vlasta. Uostalom, vidjeli se jesmo, malo smo se i čuli, a za ostalo ima vremena.

— Vlasta? — pitao je Krešo nekako čudno, iznenađeno ili zbunjeno, još uvijek držeći Nevesnićevo ruku čvrstim stiskom.

— Da, ona ide na koncert.

— Koncert... — Krešo zamišljeno ponovi tu riječ samom sebi, kao da izgovara nešto nerazumljivo, čemu traži pravi smisao.

Nevesnić naposljetku povuče ruku i pođe kroz otvorena vrata u predsoblje, no onda, odjednom, brzo pogleda Krešu upitno, ali ne reče ništa. Potapša ga samo po mišici, otvori vrata i iziđe.

Krešo je gledao kako Nevesnić odlazi zamračenim stubištem. Slušao je odozgo zvono, zatim otvaranje vrata, ali nije čuo ničiji glas. Tek kad su se gore zatvorila vrata polako je i on zatvorio svoja, i zamišljeno otišao hodnikom u kuhinju, do gospođe Barlek. Rekao je da ide u grad, u šetnju. Željan je šetnje i zato mora malo van, a nju je zamolio da mu, ako joj nije teško, ugrije kupaonicu.

— Bože moj, kako ne bi naložila. Bude vruće vode i za vola okupati — reče ona i veselo se nasmije. — Samo vi odite, budem vam i krevet napravila.

— Hvala mnogo, teta Barlek, zaista mnogo — mrmljao je Krešo odlazeći iz kuhinje u hodnik, prema sobi.

Gore, u svojoj sobi, Vlasta je upravo odjenula crni krzneni kaput i preko njegova ovratnika namjestila rep svoje bujne kose, a onda ponovno stala pred ogledalo da zadnji put pogleda svoj izgled. Zatim je iz police ormara uzela rukavice, a iz male ladice zlatni sat, pa napokon zatvorila veliko krilo ormara s ogledalom. Polaganim koracima prilazila je prozoru razgledavajući rukavice i navijajući mali zlatni sat. Onda pogleda van.

Dolje, pred kućom, Krešo je tek bio izišao i stajao neodlučno na rubu pločnika. U svojem sivom zimskom kaputu, gologlav, ruku slobodno spuštenu niz tijelo, okretao se na jednu i na drugu stranu, očito razmišljajući kamo će. Sve u Vlasti i oko nje umirilo se, čak je i sat prestala navijati, samo je svojim okruglim smeđim očima pratila na ulici svaki Krešin pokret. Nije krenuo ni lijevo ni desno, nego je zakoračio na cestu i prešao ravno na drugu stranu, a zatim krenuo prema središtu grada. Pratila ga je očima sve dok nije došao do ugla i nestao. Njezin pogled zadržao se neko vrijeme ondje, a onda ga vrati dolje, pred kuću, gdje je Krešo stajao malo prije. Nikoga nije bilo, samo svjetiljka nad sredinom ulice i u mlazu njena svjetla pokoja pahuljica snijega koji je prestajao padati.

Toga istog trenutka uz prozor jedne od onih starih i, na svoj način, lijepih kuća u Gornjem gradu stajala je Marija Radović i svojim plavim očima gledala van, u noć. Njezino dugoljasto lice zapravo je bilo četvrtasto, snažno, tvrdih crta, a njegovane bore odavale su ženu pedesetih godina. Pa ipak, u njima je bilo i nekakve posebne blagosti, a izraz lica i osobito svježina plavih očiju ostavljali su dojam one vrste ženske ljepote koja se očituje životnošću, i to vitalnošću koja ne odlazi lako i može dugo trajati. Ruke je prekrížila na prsima i stajala između tek malo razmaknutih zavjesa, gledajući pustu ulicu i osamljena svjetla u zimskoj noći.

Već je prošlo sat i više otkako Marija čeka Krešu, iako nije uvjerena da će doći. Prije tri mjeseca, kad se vratila s mora, zahtijevala je da ju na vrijeme obavijeste kad će biti pušten i Viktor Lusić joj obećao da će joj on osobno javiti čim to sazna. I stvarno, danas, odmah iza ručka (upravo se privatila glačanja) zazvoni telefon; ženski glas ju obavijesti da pomoćnik sekretara drug Lusić želi razgovarati s drugaricom Radović. Odmah zatim čula je njegov ugodni glas i veselu vijest da će Krešo popodne biti pušten. Zahvalila se i spomenula da bi jednom kasnije, kad bude vremena, ipak željela s njim porazgovarati o cijelom tom slučaju, a pomoćnik sekretara je odmah pristao i to neobično spremno za takav slučaj. Spustila je slušalicu, zabacila glavu i rukama prošla lagano po kosi, pritiskujući je oprezno na potiljku. »Tko kaže da

u životu nema i radosnih trenutaka«, rekla je u sebi izazovno, i vratila se tišini glačanja tek osušena rublja svojih sinova koji bijahu tko zna gdje u gradu (stariji već student druge godine, a mlađi u zadnjem razredu srednje škole).

Prije više godina, dok je Simo živio, nije bilo vremena za kućne poslove, a još manje prilika za samoću i tišinu. Pogotovo onda kad su još stanovali u vili na Tuškancu s mnogo soba i velikom terasom, u kojoj je uvijek bilo više posjetilaca i na jelu i na spavanju. Istina, na svakodnevnom poslu Simo je brzo naučio kako biti suzdržljiv u odnosu s ljudima, možda i zbog toga jer je bio izuzetno savjestan u radu, no sve je to u velikoj mjeri nadoknađivao u svoje slobodno vrijeme s prijateljima i znancima. Često, gotovo svakodnevno, u komandu su mu dolazili bivši ratni drugovi raznih činova, ili već u civilu, a među njima je bilo i onih koji su opet živjeli u svom selu. Svakog je primio, kratko i suzdržano porazgovarao, ali bi ih zato bezuvjetno pozvao kući na ručak, ili čak (ako bi to bilo potkraj radnog vremena) odmah povezao autom gore, na Tuškanac. Tako bi često došao kući s nekim zbunjenim kapetanom ili majorom iz jednog od udaljenijih garnizona, kojeg bi uvijek predstavljao kao najboljeg borca bataljona ili brigade kojom je zapovijedao prije, u borbi. Znalo bi se dogoditi da je u kući već jedan od tih nekadašnjih najhrabrijih boraca, a on bi se na vratima pojavio s još jednim takvim najboljim. Onaj prvi vjerojatno je bio direktor neke provincijske ciglane ili pilane, koji je u Zagreb došao da uz pomoć ratnih drugova na utjecajnim položajima izmoli zajam za proširenje pogona, i tako je posjetio i svojeg bivšeg komandanta Radovića, kod kojeg jede i spava već treći dan. Onaj drugi je pak kapetan u nekom udaljenom mjestu, što se uputio s obitelji na godišnji odmor u zavičajno selo, te čekajući na kolodvoru drugi vlak, nije mogao odoljeti a da ne posjeti svoga prvog ratnog komandira, još iz onih ustaničkih dana. Tako bi svi zajedno stajali u velikom predvorju vile, punom ugodne hladovine, a dvojica najboljih boraca — brišući znoj ne samo od ljetnog sunca koje je vani ugrijalo nego i od neugodnosti — gledaju se pomalo sumnjičavo i sramežljivo i oprezno se trude prepoznati, ili bar ustanoviti jesu li čuli jedan za drugoga. I dok oni tako stoje snebivajući se i nenaviknuti na raskoš prostora, Simo je skinuo svoju vojničku bluzu s generalskim oznakama, raskopčao košulju i zasukao rukave, a njegovo lice — inače vojnički strogo — raširilo se u srdačni osmijeh. Prebacio je ruke preko njihovih ramena i tako ih poveo u veliku sobu.

— Hajdemo, ratnici, da napravimo rusvaj od ručka! — uzviknuo bi, prošao s njima sobom i nahrupio u kuhinju.

Međutim kapetan bi se tek tada sjetio da su mu na kolodvoru žena i djeca, da sjede ondje u prljavom restoranu ili na nekoj klupi, i čekaju da se vrati i da zajedno potraže vlak kojim treba krenuti dalje. U takvom slučaju Simo odmah izvodi čovjeka van gdje su pred kućom auto i vojni šofer u njemu, i hitno ga šalje na kolodvor s naređenjem da se s obitelji odmah vrati. Vraća se u sobu i ploču stola na rasklapanje širi toliko da ima mjesta za sve. Sat kasnije uz ovaj stol sjedi

desetak ljudi; najmlađe dijete plače, oko njega kapetanova žena nespretno posluje, jer je naprosto zaplašena za nju neviđenom ljepotom u vili, a na čelu stola Simo smišlja ratni plan kako doći do potrebnih milijuna za proširenje ciglane. U takvoj se prilici i kapetan počinje prisjećati nekih svojih potreba, potreba svoje rodbine ili zavičajnog sela, tako da i ti problemi postaju predmetom razgovora.

Marija ih sve promatra svojim plavim očima, dobroćudno se smješka, nutka goste i domaće da uzmu još jela, stiže čak i pomoći maloj Reziki, odnoseći upotrijebljeno posuđe u kuhinju ili donoseći novo jelo. Pa ipak, u svemu tomu ona uživa jedino u neobuzdanoj širini i dobronamjernosti svojega Sime, kojeg voli pouzdano i nesmanjeno kao i prvog dana. I, naravno, na kraju svega, obično biva tako da Marija zapisuje probleme i mogućnosti kako da oni budu riješeni, te sutradan u svom uredu čitavo prijepodne ne ispušta telefon iz ruke, jer najčešće ona može učiniti ipak više od njega.

Vrijeme je unijelo promjene u takav način života utoliko što su djeca postala dječaci, i što Simo — što su ratne godine dalje — ne dovodi kući samo bivše najhrabrije borce, nego tu i tamo slikare, književnike ili mlade pjesnike, a svakog od njih predstavlja kao najboljeg u struci. I još se po nečemu moglo primijetiti da vrijeme ne stoji, da nekom donosi promjene a drugog zaobilazi: Simo nije napredovao u službi. Svršetak rata dočekao je s činom pukovnika, a dvije godine kasnije unaprijeđen je u general-majora, a u ono doba generala je bilo malo. Međutim, odonda se nije maknuo s mjesta, drugi su ga i položajem i činom dostigli i prestigli. Sve je češće Marija u Centralnom komitetu slušala dobronamjerne primjedbe na račun Simina ponašanja, a s vremenom te su primjedbe postajale prijekorom, ponekad čak i upozorenjem. Ona ga je branila, u početku nekako stidljivo i uz svoistveni smiješak isprike, no kasnije činila je to sve otvorenije i odlučnije, braneći muža onakvog kakav je zaista, a ne kakav bi prema propisu trebao biti. To je ujedno značilo da ona, u takvim okolnostima, postaje sve više privrženom ženom i majkom, a sve manje »svjesnim« članom Partije.

Otkad je nakon očeve smrti kao dvanaestogodišnja djevojčica napustila blato podravskog sela i neimaštinu doma, ona je u sebi stalno nosila potisnutu čežnju za porodicom i vlastitim domom. U Zagrebu je počela raditi kao služavka (ili, kako se to uljepšano zvalo »kućna pomoćnica«) u bogatijim kućama; nekoliko godina kasnije zaposlila se u tvornici i malo zatim toliko je vatreno sudjelovala u jednom burnom štraiku, da je dobila godinu dana zatvora. S robije se vratila načitanija i odlučnija, pa je uskoro postala zapaženim sindikalnim aktivistom, a i članom Komunističke partije. Nakon toga niezina je put bio gotovo istovjetan putovima mnogih drugih, sličnih: zaredali su štraikovi, pa opet zatvor, i tako je već uoči rata postala ono što se u partijskom rječniku nazivalo »profesionalnim revolucionarom«. Drugim riječima, to je značilo da osim čitave gomile ilegalnih partijskih i polulegalnih sindikalnih sastanaka, drugog zanimanja nije imala i zato je živjela polulegalno, skrivajući se povremeno od policije. To je također značilo da

su godine mladosti otišle u nepovrat i da je — hoćeš-nećeš — san o vlastitu domu još više potisnut i nadomješten snom o općoj sreći čovječanstva u komunizmu. Tako je došla i četrdesetprva, a godinu dana kasnije (u jesen četrdesetdruge kad se slobodni teritorij protezao čitavim prostorom zapadne Bosne i srednje Hrvatske, gdje su čak putovali partizanski autobusi a borci, tek došli s beskrajnih marševa po brdima i šumama, natiskivali se u teškim cokulama po malim slastičarnicama upravo oslobođenih gradića, pa je tako svakom partizanu izgledalo da je herojsko doba rata prošlo i da mu je pobjedonosni kraj nedomak) dakle, upravo tih romantičnih dana revolucije Marija se zaljubila.

Simo je bio zamjenik komandanta bataljona u krajiškoj brigadi, vrlo hrabar i sposoban, ali komesari nisu imali povjerenja u njega. Istina, on se družio sa skojevcima i prije rata kao đak srednje tehničke škole, i kasnije, čak je sudjelovao i u nekim njihovim akcijama, no ipak nije primljen u organizaciju. Previše se osjećao njegov individualizam, njegova pomalo pustolovna narav, koja nije podnosila ukalupljenu političku svijest i zavjereničku disciplinu. Tek u danima ustanka postao je članom Partije, kad ideološka pokornost ili podrijetlo više nisu bile najvažnije preporuke za ulazak u organizaciju, nego se to postizalo uglavnom na osnovi hrabrosti i sposobnosti. Pa ipak, on je u očima partijskih sekretara bio pomalo čudan i još uvijek nepouzdan, i vjerojatno je zbog toga prekomandiran na drugo područje, u Hrvatsku, a onda i poslan u selo nedaleko Slunja, gdje se održavao kratki politički kurs novopečenim partizanskim komandantima.

Taj kurs je vodila Marija.

Bili su istih godina i mladost je bila za njima, isto kao i bablje ljeto koje je odlazilo iz voćnjaka u selu i s okolnih livada. Jesen se uselila svuda, i Simo je u ljubavi tražio protutežu svojoj neobuzdanosti i pustolovnosti: mir, sigurnost i utočište. Marija je pak tražila sve ono što do tada nije imala: romantiku, ljubav i materinstvo. Sličnosti su imali samo u jednom, ali ta je sličnost bila ono najvažnije, i iz nje je izrastalo sve drugo: oboje su imali dobro i pošteno srce. Tako je nastala jedna od partizanskih ljubavi o kojima se pričalo i koje su bile dio ratnih legendi.

Naravno, veza s Marijom Simi je pomogla utoliko što je sumnjičavost prema njegovoj političkoj ispravnosti i vjernosti nestala. Njoj je veza sa Simom, naravno, odmogla utoliko što se iza njene revolucionarnosti i partijnosti otkrila i obična žena, što je u ono vrijeme u očima muškaraca značilo gubitak dijela svetačke aureole s njezine političke ličnosti. Zapravo, u jeku burnih događaja rata i revolucije preko takvih se sitnica — koliko su god u trenutku nastajanja preuveličavane — prelazilo brzo, no upravo su te sitnice često ostajale zapamćene, zlu ne trebalo u budućnosti.

Godinu i pol prije kraja rata rodio se prvi sin, a godinu dana nakon oslobođenja i drugi. Zaredali su svijetli i veseli dani u vili na Tuškancu, sve do početka pedesetih godina kad su Simu u napredovanju stali prestizati njegovi potčinjeni iz borbe, a drugovi u CeKa sve češće zamjerali Mariji njegovo ponašanje. Na te sitne ubode on je počeo

vraćati kojekako, ponekad i svojim srpstvom, što prije nije nikada činio. Nosio je, doduše, svoju narodnost s ponosom i bez kompleksa i zato s određenim unutarnjim smirenim zadovoljstvom iz kojeg je rezultirala sigurnost i tolerantnost, pa je taj njegov naglo probuđeni srpski nacionalizam Marija primila više kao šalu a manje kao gorčinu. Međutim, mjerodavni u CeKa su to shvaćali drukčije, što je njega još više izazivalo.

— Srbin se rodio iz inata — znao je odvratiti uz osmijeh, na Marijina umirivanja da se inatiti nije pametno.

Pa ipak, malo-pomalo on je počeo osjećati potrebu da iz svega toga iziđe, da se makne, i u te svoje sve učestalije želje ponekad unosio njemu svojstvenu naglu i uzbudljivu odlučnost.

— Šta je, boga mu!? Nismo se valjda srasli za ovu vilu, a bit će da nismo ni ratovali samo zato da živimo u njoj! — govorio je Simo uzbuđen i ljut kad se Marija opet jednom iz CeKa vratila snuždena. — Ima, ženo, gdje da se živi... Eto Beograda, pa Sarajevo, Mostar, možemo i u Pulu, naći će se i tamo posao za nas. Naša je ovo zemlja! Ili, ipak, možda bi najpametnije bilo otići u diplomaciju, privremeno, u neku civiliziranu zemlju; ovi ovdje zaborave tebe a ti zaboraviš njih, pa kad se vratiš — mirna Bosna svima. Šta kažeš na to, a?

Ona ne bi ništa rekla. Šutiela bi i gledala ga. a on bi znao da iza tog pogleda niezinih svijetlih očiju stoji protivljenje. Posjedovala je onu mirnu ali i ustrajnu upornost Hrvata iz Podravine i zato je uvijek bila više sklona da nevrieme otrpi i da sačeka njegov kraj tu, na mjestu, a ne da traži kojekakve inate ili izlaze. Sve je završilo tako da, istina, nisu otišli izvan zemlje ili u neki drugi grad, ali je ona potražila mogućnost da se presele iz državne vile, istovremeno s njegovim zahtjevom da ode u mirovinu ili bar da ga puste iz vojske. Nakon duljeg traženja našla je prilično zapušten stan, ali u staroj kući debelih i čvrstih zidova u tišini uličice Gornjeg grada. Nešto novaca su imali, drugi dio su dobili od Izvršnog vijeća pa su kupili i tako temeljito uredili stan, da je izgledao kao nov. Iako približno dvostruko manji od prostranstva u vili, život u niemu činio im se već od prvog dana nekako prisniji i ugodniji, vjerojatno i zato što su ga sami pronašli, sami obnovili, po svom ukusu uredili i jer je bio u pravom i cjelovitom smislu njihov.

U tri sobe smjestilo se njih četvoro prilično udobno: u najvećoj su bili dečki, a u dvije manje Marija i Simo. Pokraj kuhinje u kojoj je bilo dovoljno prostora da se u njoj i jede, bila je četvrta soba, djevojačka, u njoj se smjestila Rezika, koju je Marija dovela iz svog sela, kad je prvi put nakon oslobođenja bila ondje i tražila da je odvedu u najsiromašniju kuću. Malu Reziku odmah je pokupila u auto i, sjećajući se svojeg početka u velikom gradu, dane i mjesece stropljivo je učila kuhati i spremati, a najviše je pazila da redovno pohađa večernju školu. Tako je desetak godina kasnije, kad se obitelji Radović selila iz vile na Tuškancu u stan na Gornjem gradu, Rezika pošla s njima kao član obitelji, iako se mogla osamostaliti jer

je već bila završila dva razreda srednje ekonomske škole i imala zaručnika.

Promjenom stana promijenili su se i prijatelji (osim onih najbližih, najvjernijih), a pogotovo nekoliko mjeseci kasnije kad je Simo na poslijetku skinuo uniformu i postao običnim građaninom. Iako se nije nadao (bio je još relativno mlad) ipak je dobio i mirovinu, i tako izbjegao mučno obilaženje kancelarija kadrovske službe CeKa u iščekivanju direktorskog ili sličnog radnog mjesta. Njegova politička shvaćanja u to doba već su bila prilično odmakla, i zato je bio sretan da čim manje vidi njih, kao što je i njima bilo draže da se ne natežu s njime, nego mirno s mirovinom cijeli problem završe na najjednostavniji način. Slično je bilo i s Marijom: svi su očekivali da će i u sljedećem sastavu novoga republičkog Izvršnog vijeća ona biti njegov član, no to se nije dogodilo. Navodno je razlog tomu bio nacionalni ključ, po kojem je mjesto predviđeno za nju dodijeljeno Srbinu iz Slavonije radi ispravnoga nacionalnog omjera u sastavu Vijeća, no ona je naslućivala da bi pravi razlog mogao biti i nešto drugo. Jednom započeto spuštanje teško je zaustaviti, pogotovo u tom i takvom svijetu politike pa, kad su joj neki drugovi uoči sljedećeg kongresa, mazno i okolišno, objašnjavali kako je radi rotacije potrebno da se i Centralni komitet popuni novim i mladim kadrovima, ona je neugodan razgovor mirno presjekla.

— Naravno, drugovi, mladima treba omogućiti napredovanje, ali čini mi se da je nekim drugovima važnije tko treba otići nego tko i zašto treba doći — rekla je uz ironičan smijeh, a oni su s olakšanjem dočekali kad je, nakon stanke, mirno dodala: — Uostalom, ja svoju dužnost potpredsjednika u Planinarskom savezu zaista volim iznad svega, a tamo ima dosta posla.

Nakon toga izabrana je u Glavni odbor Saveza boraca, gdje je — uz Planinarski savez — svoj posao obavljala redovno i dobro, i smatrala taj rad nepolitičkim. Sljedeće jeseni Simo je skupio hrabrost i upisao se na Pravni fakultet. U prvo vrijeme bilo mu je malo čudno da je on, već četrdesetgodišnjak, sada brućoš među golobradim momcima i tek zaobljenim curama, ali se brzo privikao na sve to, pogotovo zato što sa statusom izvanrednog studenta nije bio obavezan dolaziti na predavanja i što među izvanrednim studentima nije bio jedini »momak u godinama«.

Tako su Radovićevi zaplovili novim tijekom života, bez prijašnjeg bučnog blještavila, ali je on u sebi nosio punoću i zadovoljstvo nečim što je istinitije i zato trajnije. Ljudi iz vlasti, a osobito oni koji se oko nje vrzmaju, držali su ih za otpadnike iako to nije bilo glasno izgovarano, jer za tako nešto pravog povoda ipak nije bilo. Štoviše, to se nije ni moglo baš tako jednostavno reći, jer je Marijino ime još uvijek nešto značilo, i to ne samo u napisima o prošlosti radničkog pokreta, nego i svakog dana na sastancima raznih odbora, pododbora, savjeta ili saveza. Upravo zbog toga običan svijet smatrao ih je ipak dijelom vlasti, možda onim koji je malo po strani no ipak nečim, što položajima ili dužnostima u raznim društvenim organizacijama, generalskim činom

(makar i rezervnim), te odlikovanjima i spomenicama, spada upravo uz vlast.

I baš nekako u to vrijeme odnekle se stvorio Krešo i opet počeo dolaziti u njihov dom.

Početkom zadnje ratne zime Marija je Krešu ostavila u dječjem domu na Kordunu. Bilo je to onih dana kada se ona mučila i radovala oko sina Gorana, starog tek godinu dana, dok su vjetrovi i raskvašeni putevi unosili vlažnu hladnoću u trošne seljačke bajte. Tada je, noću, često slušala američke i engleske avione kako slijeću na polje kod Čemernice i donose lijekove za partizanske bolnice, oružje za brigade, hranu i odjeću za sve, a neki put i oduševljeno Simino pismo iz tek oslobođena Beograda. Na povratku su avioni odnosili ranjenike i djecu koje se smještali u sigurne savezničke bolnice i dječje domove po sunčanoj južnoj Italiji. Vjerojatno je zato i pomislila da se o mališanima u domovima vodi sva potrebna briga, a drugovi iz ZAVNOH-a također su je u to uvjeravali, i tako je malog Krešu ostavila, to više što nije vjerovala da će prije konačnog oslobođenja ona sama otići bilo kamo s toga izglednjelog i popaljenog Korduna.

Međutim, ponekad bi sletio i sovjetski avion; dolazio bi iznenada i to samo po jedan, a donosio bi samo nekog rukovodioca ili važnog kurira s gomilom spisa i vraćao se također gotovo prazan, samo s dvoje-troje odabranih.

Jednog je dana tako došao drug iz Glavnog štaba i rekao Mariji kako je stigla poruka neka se spremi da iste noći, s još nekim drugovima, sovjetskim avionom odleti ravno u Beograd. Više nije bilo vremena da ode po Krešu; jedva je stigla pokupiti dječje i svoje stvari, ne stigavši čak ni da se oprosti sa svima.

Tek godinu dana nakon rata, upravo onih svijetlih dana kad je Marija rodila drugog sina Vedrana, iz Karlovca je u Simin ured došla drugarica i pričala da je u tamošnjem dječjem domu mališan Krešimir Vuković, koji stalno spominje Radovićeve. Simo nije ženi ništa rekao o tome nego je sljedeći tjedan — kad je službeno otišao u Karlovac — potražio Krešu i poveo ga sa sobom. Marijino veselje bilo je očito, a preporođeni mališan ostao je kod njih ne samo to popodne nego i sljedeća dva dana, pa je na povratku dobio opširno napisanu ispričnicu za školu, koja tek što je nakon ljetnih praznika opet počela radom. Istina, otišao je teška srca, ali su ga umirili obećanjem da će uskoro opet doći po njega.

Međutim, još istog dana nakon Krešina odlaska, Simo i Marija odlučili su jednostavno uzeti dječaka natrag k sebi. Mjesec dana kasnije Krešo je preselio u Zagreb i nastavio pohađati treći razred osnovne škole, zvan pomoćni (ili ubrzani, odnosno partizanski razred) zbog toga što su tu bila djeca u ratu postradala, zaostala u školovanju, i na taj način u jednoj školskoj godini završavala po dva razreda: do polugodišta jedan, od polugodišta drugi.

Pa ipak, godinu i pol kasnije Krešo se vratio u Karlovac. Radovićevima to nije bilo nimalo lako ni ugodno, ali u nastalim okolnostima vjerojatno jebilo najmudrije. Marija je dobro zapamtila popodne ranog

proljeća kad je Krešo došao iz škole i odjednom počeo pitati zašto se on zove Vuković, da se on ne želi tako zvati jer hoće nositi prezime Radović. Mali je to neprestano i sve glasnije ponavljao, tako da je i Simo došao iz svoje sobe, sjeo na stube u velikoj dnevnoj sobi i šutke promatrao dječaka koji se uznemireno tuda vrpoltio. Onda ga je dohvatio i privukao sebi.

— Slušaj me dobro: rodio si se kao Krešimir Vuković i to je tvoja glavna vrijednost, jer ti nisi Radović, ni Mađović, ni Ladović. Tvoje ime je Krešo Vuković i s tim imenom trebaš postati čovjek!

— Nikad neću biti Radović!? — kriknuo je dječak.

— Nikada! Ti trebaš ostati Vuković i ti trebaš postati Vuković. Razumiješ?

Marija je sjedila na počivaljci u drugom kraju velike sobe, ali vidjela je i zapamtila svaku pojedinost prizora. Dječak nije razumio sav smisao onoga što mu je Simo govorio, a s navršenih dvanaest godina već se približavao pubertetu, pa se bijesno i suznih očiju istrgao iz njegovih ruku i potrčao na vrata.

— Vi me mrzite! Mrzite me jer nisam vaš, a ja ću ipak postati Radović! — doviknuo je i zalupio vratima.

Vratio se kasno navečer, šutljiv i mrk. Kad je otišao spavati Marija i Simo su dugo šutke sjedili, a onda je on rekao da postoje dva rješenja: prvo, ako dječak ostaje i dalje u kući, onda stvarno treba mijenjati njegovo prezime i potpuno ga usvojiti; druga mogućnost, vratiti ga u đački dom na koju godinu da malo sazrije i donekle se osamostali, a onda ga — ako bude htio — uzeti natrag. Simi nije bilo teško nagovoriti Mariju na ovo drugo rješenje, osjećajno teže i za dječaka i za njih, ali samo u prvo vrijeme, jer i ona je bila od onih poštenih i mudrih ljudi koje je školovao život sam i stoga je vjerovala da je samostalnost jedna od najvrednijih vrлина. Ovakav stav još su više potkrijepili svi oni sitni znakovi ljubomore — do tog dana jedva vidljivi i skoro nerazumljivi — koje je Krešo u zadnje vrijeme pokazivao prema njihovim malim dječacima, koji su u tom smislu postali jasno vidljivi i potpuno razumljivi.

Nekoliko dana kasnije Krešo se vratio u Karlovac, u đački dom. Sljedeće godine završio je četvrti razred partizanske gimnazije i tako dostigao svoje vršnjake, zatim otišao u Sarajevo odakle se javio dva-tri puta pismom, a onda je i to prestalo.

Prošlo je možda i blizu deset godina od dana kad je Simo, otvorivši vrata svojeg stana da vidi tko zvoní, ponovno ugledao Krešu. Prepoznao ga je odmah i zagrlío čvrsto, dugo, tako da je Marija jedva dočekala da na nju dođe red.

Naravno, Krešo je najprije morao ispričati, bar ukratko, sve o sebi: kako je u Sarajevu završio srednju tehničku školu, elektro smjer. gdje je služio vojsku, kako se nakon toga opet vratio u Sarajevo, što je sve onda radio, iako samo povremeno, prešutjevši da je između tih poslova pisao i pjesme (doduše nikad objavljene), sve dok nije s jednom glumicom otišao u Split. Tamo je radio u kazališnoj radionici; kad je jednog dana zatekao svoju žensku u tuđem zagrljaju — ne na pozornici,

nego upravo iza onih stupova i prečki na kojima su pričvršćene njegove žice za rasvjetu — spakirao je ono malo svojih stvari, sjeo u prvi vlak i tako se ujutro našao na Glavnom kolodvoru u Zagrebu. Nakon te kratke priče i popijene crne kave, Simo je prošetao s Krešom do kolodvora da iz tamošnje garderobe uzmu njegov kovčeg, a nakon večere sjelo je njih troje da prebroje poznanike među direktorima raznih poduzeća. Tako je desetak dana kasnije Krešo već radio u građevinskom poduzeću i preko oglasa u novinama našao podstanarsku sobu, istina, daleko u Dubravi, ali zato uređenu i jeftinu.

Krešo je u prvo vrijeme dolazio dva i tri puta tjedno na Gornji grad Radovićevima. Razgovor se tada znao otegnuti sate i sate, pa je često oko pola noći trčao niz Dugu ulicu da na Trgu Republike uhvati zadnji tramvaj za Dubravu. Prestao je pisati pjesme, ali cijelu zimu i proljeće čitao je razne knjige i početkom jeseni položio prijemni ispit na Ekonomskom fakultetu. Tako je postao student i premda nije znao kako će uskladiti svakodnevni rad sa studijem, vjerovao je da će nekako uspjeti raditi jedno i drugo, pa dok ide — ide.

Nekako u to doba Rezika se ipak udala i otišla od Radovićevih, dolazeći samo dva puta tjedno da pomogne u velikom spremanju stana i glačanju. Njezinu sobu odmah su ponudili Kreši, ali to su već bili dani kad se on ni za što na svijetu ne bi odselio iz tek useljene sobe gotovo u središtu grada, u istoj kući gdje je stanovao predratni senator i odvjetnik Nevesnić s kćerkom. Mariji i Simi međutim činilo se da je njegov odnos prema tom čovjeku prilično čudan, s obzirom da je dvostruko stariji od njega i da je iz potpuno drugog društva i podrijetla. Krešo je pak počeo dolaziti k njima na Gornji grad sve rjeđe i tako nije ništa rekao ni o onom što ga je tih dana najviše mučilo i čak prijetilo da poremeti njegov posao, studij, odnos s društvom, sve.

A onda je otišao Simo, zauvijek.

Marija se nikad nije mogla oteti dojmu da je njezin muž nestao u magli. Čak i sada — gledajući dolje, niz slabo osvijetljenu ulicu, očekujući Krešu — odjednom se sjetila ove iste uličice onda, u magli. One stravične noći, kad su je iza ponoći probudili i žurno odveli u bolnicu, bila je magla, gusta, gotovo neprozirna, a kad je stigla Simo je već bio izdahnuo. Popodne je otišao u Podsused na kartanje kod ratnog druga koji je ondje živio, također u mirovini. Zbog lošeg vremena nije pošao svojim kolima nego autobusom, a ona je rano legla znajući da će on s kartanja doći kasno. Na povratku, kad je prelazio cestu, iz tame i guste magle izronio je auto s podivljanim vozačem i oborio ga na zemlju.

Odonda su prošle četiri godine, možda i nešto više. Pa ipak, Marija je nekiput imala osjećaj da vrijeme nije ni protjecalo, da stoji, kao što joj se to i sada čini dok stoji uz prozor i čeka.

Odmah nakon ručka, čim su dečki otišli, stala je očekivati Krešu. Obično bi nakon jela malo prilegla, ali ovaj put je skuhalo malo jaču crnu kavu i sjela u kut sobe za писаći stol, pokušavajući nastaviti s opisivanjem svojih sjećanja na prvi štrajk, što ih je od nje naručio Institut za historiju radničkog pokreta. Nije voljela pisati, čak ni pisma,

a pogotovo joj sada nije polazilo za rukom da se sabere. Umjesto na davnu predratnu tvornicu njezine misli skretale su na veliku kuću na Zrinjevcu, odakle je Krešo trebao svaki čas izići, ili je već izišao. Na-posljednju se ostavila uzaludna truda i otišla u drugu sobu po pletivo. Sjela je u kut kauča, podvila noge poda se i uhvatila se vunenog šala za mlađeg sina. U njezinim rukama velike igle poskakivale su lagano i u pravilnim razmacima, a plava i siva nit vune ulazile su istovremeno u pletivo koje je polako raslo. Gledala je u vrhove igala i nanizane očice, a njezine misli prešle su sa Zrinjevca u Liku, tamo gdje je počela priča o Simi i, godinu dana kasnije, o Kreši. Tonuvši tako u misli i sjećanja, dok su prsti automatski pomicali pletaće igle, nije ni zamijetila da je kratko zimsko popodne sve više sivo, a zatim i tamno. Tek onda je pletivo presavila oko vune i stavila ga na stranu. Nije se micala, prestala je čak razmišljati, sjećati se, samo je ovako skrupćana sjedila u kutu kauča i gledala preda se, u ništa. Bog zna koliko je prošlo vremena dok se nije pomakla; polako i gotovo nečujno sišla je s kauča i otišla do prozora i tu se opet umirila.

Na kraju puste ulice, iza ugla, pojavio se čovjek. »Možda je to on«, pomisli Marija i zagleda se pažljivije ne bi li prepoznala kretnje. »Ah, ne, njegov je hod drukčiji«, zaključi u sebi, a onda se odmakne snuždeno od prozora i u tami neosvijetljene sobe sjedne u duboki naslonjač. Pred njezinim je očima ostala ulica, no umjesto snijega bila je gusta magla i onaj čovjek se pretvorio u Simu koji smiješeći se odlazi natraške u maglu i nestaje u njoj. »Poput legende, baš kao legenda u dječjim pričama: bio jednom jedan...« Progutala je uzdah, no u grlu je stegne pa naglim trzajem zabaci glavu i zubima pritisne donju usnu da ne bi zajecala, ali iza zatvorenih očiju suze ovlažiše trepavice i potekoše niz lice. »Zašto Krešo ne dolazi? Već je pušten i može doći, a ne dolazi.«

Tišina. Čuje jedino svoje disanje, a i to slabo.

I onda, iza zatvorenih očiju, pred njezinim se pogledom počeo pojavljivati divni krajolik u Lici, nedaleko Plitvičkih jezera. Marija je ugleдалa sebe u trenutku kad je izišla iz barake na rubu šume i polako, šetajući, krenula proplankom. Nebo je bilo plavo, plavo, a pod jesenskim suncem nedaleke šume zelenjele su se i žutjele. Ona je išla travom u niskim čizmama i hlačama, a preko vunena pulovera prebacila je vojničku bluzu. »Morala sam izgledati smiješno; trbuh s Goranom već se zamjećivao, a ja u hlačama!« podsjetila se u mislima. »Uostalom, što onda; u to doba sve to nije bilo važno. Onda sam bila sretna, a tko pita za ostalo! Kamo sam ono pošla? Nikamo, valjda jednostavno u šetnju. Kasnije sam sjela na panj i gledala divotu oko sebe. Svi govore da u to doba nisu zamjećivali ljepotu prirode, rijeka preko kojih su prelazili, šuma po kojima su koračali i pucali. Kažu: ratovali smo a ne ljetovali. Nije istina, to govore oni koji su baš najmanje ratovali; ja sam primjećivala. Točno se sjećam da sam, sjedeći na onom panju, govorila u sebi: ovakvo vrijeme bilo je i prošle godine u to doba, kad sam upoznala Simu, a sad nosim njegovo dijete. To sam govorila u sebi

i mislila kako su to zadnji sunčani dani u toj trećoj partizanskoj godini.

Možda sam dugo gledala nepomično, ravno preda se, u daljinu. Ne znam u kojem sam trenutku počela zapažati da s onog brežuljka na desnoj strani netko silazi putem prema šumi u udolini. To je bio jedan od tri uobičajena puta kojima se dolazilo k nama; prvi se spuštao ravno iz šume iza nas i njime su dolazili iz Gorskog kotara, drugim se išlo od zapada isto kroz šumu, a ovaj treći dolazio je od Bosanske krajine i onog dijela Like, pa su se tu kuriri i drugi došljaci najčešće pojavljivali. Zato nije bilo ništa posebno da netko nailazi tim putem pa nisam obraćala posebnu pozornost na tu stazu niz brdašce, od mene udaljeno više od kilometar. Tek kad se u mojem vidokrugu više nitko nije kretao i tako staza ostala prazna, tek onda sam pogledala onamo i upitala se: tko to dolazi?

Na samom podnožju brežuljka, već skoro u udolini, put je ulazio u šumu koja se blago penjala više stotina metara prema meni i prestajala nadomak proplanka na kojemu sam sjedila. Pažljivo sam se zagledala u mjesto gdje put izvire iz šume i čekala da se pojavi nepoznati koji je malo prije ondje, na drugom kraju, ušao u šumu. Trajalo je to pet, možda i deset minuta, a onda sam između stabala opazila partizana. Odmah za njim išla je krava, ali tek kad su potpuno izašli na čistinu proplanka opazila sam da kravu vodi dječak, još dijete. Put je prolazio dvadesetak ili možda tridesetak metara desno od mene, uspinjući se blago prema drugom kraju čistine, gdje su bile dvije barake našeg komiteta sa stražom i tiskara, a iza njih opet šuma. Već sam jasno vidjela da partizan ima dobro skrojenu uniformu i čizme, a preko desnog ramena vodoravno mu je visjela nekakva kratka puška i on je preko nje prebacio ruku.

Iza njega je išao on, malen i slabašan, u seljačkim zakrpama, i na podužem konopcu vodio kravu.

U zraku je bio jesenji mir. Ništa se nije ni micalo ni čulo, samo su njih troje išli jedno za drugim: naprijed partizan, za njim on, onako malen, i na kraju krava. Korak po korak, bez riječi i bez šumova, tako da je njihovo kretanje izgledalo kao nijema slika, čudno, nestvarno. Došli su do moje ravnine i okrenuta udesno već sam ih gledala s profila, no oni su produžili kao da me nema iako su me morali opaziti. Poviše njih, iza udaljene šume, sijalo je sunce već poodmaklog prijepodneva i gledajući za njima morala sam dići ruku iznad očiju, da ih zaštitim od sunca. Kamo su to krenuli ovako, pitala sam se u sebi. Da ih zovnem ili da ih pustim? Čudni su, baš su čudni, razmišljala sam dalje u sebi. I onda, kad su već bili koso poviše mene, stali su i sakrili sunce, tako da sam vidjela samo siluete; stajali su u vlastitoj sjeni.

'Ej, drugarice!' viknuo je odjednom snažno partizan. Gledala sam i dalje netremice prema njemu, s rukom na čelu, i nisam se htjela odati, a u sebi sam govorila: trebao mi se obratiti prije, a ne sad kad

je već prošao. Onda me još jednom zovne i krene prema meni. 'Zdravo drugarice!' pozdravio je glasno, još uvijek udaljen, prilazeći, a ja sam čekala da dođe sasvim do mene i tek onda rekla kratko: 'Zdravo'.

Stajao je nada mnom, potpuno zaklonivši sunce, pa sam naposljetku spustila ruku s čela. Nisam se prevarila: na sebi je imao gotovo novu uniformu, vjerojatno prekrójenu talijansku oficirsku, a desna mu je ruka ležala na šmajseru. Ovaj je iz nekog brigadnog ili divizijskog polit-odjela, pomislila sam gledajući njegovu odoru i dobre čizme, a rukave bez činova. I tek što sam to pomislila, a on upita: 'Iz koje si jedinice, drugarice?' Samojoj sebi sam potvrdila: tako je, pravi terenac iz polit-odjela; odmah propitkuje i ispituje, umjesto da lijepo kaže što želi.

'Koga ti zapravo tražiš, druškane?' upitala sam ga napokon, možda i suviše oštro. 'Komitet tražim. Mora da je tu negdje, u ovim barakama', odgovorio je. 'Što će ti komitet?' pitala sam ja dalje, a on me ljutito pogleda; pomislila sam da neće ni odgovoriti. No, bio je ipak mekši nego što je izgledao, pa odgovori: 'E, ako baš želiš znati, meni i ne treba komitet. Odlazim u Gorski kotar, a onda još dalje, prema Istri'. Rekavši to i ne pogledavši me, nego samo dodao: 'Komitet tražim radi malog'.

Pokretom glave pokaže prema gore, odakle je sišao do mene, ali od njega ništa nisam mogla vidjeti i zato sam se, onako sjedeći, malo izmakla. Ondje je stajao dječaćić, na istom mjestu, zaokružen kolutom sunčeva blještavila što je stizalo s dalekog plavog neba, a pokraj njega bila je krava. Digla sam ponovno ruku iznad očiju da ih zaštitim, no to nije pomoglo jer on je bio u vlastitoj sjeni i teško se bilo što razaznavalo. Pitala sam se: zašto stoji gore? Što ne silazi? Dobro pamtim to svoje čuđenje, jer je bilo nečeg neobičnog u tomu da nije došao zajedno s ovim terencem, nego je ostao gore sam, s kravom.

'Tko je taj mali?' pitala sam, a čovjek odgovori: 'Ne zna se točno'. 'Čiji je?' pitala sam dalje. 'Ničiji', odgovori on.

U sebi sam se pitala, samu sebe sam pitala: što ja sada trebam učiniti? Sjećam se da sam se to pitala bez vidljiva razloga, ali možda sam slutila da je zapravo došao k meni, i valjda sam zato rekla: 'Kome ga vodiš?'

'Drugarici Mariji, onoj mojega komandanta brigade, Sime Radovića', rekao je jednostavno.

Spustila sam ruku sa čela, okrenula glavu i pogledala ravno u njega. Što je to rekao?, upitala sam se šuteći. 'Ja sam Marija komandanta Sime', rekla sam nakon prekida. Terenac iz polit-odjela nešto proguta, zatim se promeškolji, časkom osmijehnu i poravna remenje na sebi, a zatim se ponovno uozbilji i više nije stajao onako nehajno. 'Zdravo, drugarice Marija. Eto, tko bi rekao...'

'Zdravo druže', odgovorila sam mirno.

'Dakle, ja pravo na tebe. Tako... A drug Simo šalje onog momčića tebi, na čuvanje...' pa opet pokretom glave pokaže gore prema malome i zovne ga: 'Ej, dodi ovamo! Dodij, stiglij smo'.

Dječak i krava krenuše prema nama. Sada znam što je to bilo čudno kod malog; radi se o kravi, sinu mi odjednom. Pitala sam se, što će mu ona i zašto je stalno vuče za sobom? Razmišljala sam o tomu i zato ne znam jesu li išli polako ili se pak meni učinilo da se tih tridesetak metara tako oteglo. Znam jedino da je u mojoj svijesti dugo potrajalo dok je mali došao zajedno s kravom. Naposljetku on je stajao preda mnom u nečemu nalik na ostatke hlača i kaputa, držeći u ruci uže koje je bilo vezano kravi oko vrata. Glavu je okrenuo u stranu i pogledavao me ispod oka, oprezno, nepovjerljivo, svojim tamnoplavim očima, istanjenim i iskošenim ispod crnih obrva. Iznad očiju bila mu je natučena šubara, prava crna šubara. I to mi je bilo čudno isto kao i krava. Ne samo zato što je kroz prohladni jesenski zrak sunce ipak grijalo, zima je bila ipak još daleko, nego i zato što sam bila navikla da šubare vidim samo na odraslim ljudima.

Opet sam pogledala kravu pa šubaru, tražeći među njima neku čudnu i skrivenu povezanost, a onda se i nehotice osmjehnem.

'Čija ti je to šubara?' bilo je prvo što sam mu rekla.

'Moja.'

Ne znam zašto, taj me brzi i odsječni odgovor iznenadio. Vjerojatno sam očekivala stidljivo smijuckanje, snebivanje i šutnju, pa sam iznenađeno pogledala druga koji ga je doveo. No on nije razumio moj začuđeni pogled i očito nije vidio ništa posebno u odgovoru djeteta. 'Ovakve šubare nose četnici', rekla sam trudeći se da riječima i glasu dam dobronamjeran prizvuk. 'Neka nose. Ova je moja, a oni mogu što hoće, briga me', odgovorio je i, vjerojatno, u sebi dodao psovku. 'A što će ti ta krava?' pitala sam ja.

'Moja je.'

(Nastavit će se)

Daniel Ivin

CIJENA OVOM DVOBROJU
30 DINARA

POŠTARINA PLACENA

OBAVIJEST

KNJIŽARAMA, PRETPLATNICIMA I OSTALIMA

Ubuduće se za sve narudžbe u svezi s prodajom i pretplatom na FORUM izvolite izravno obraćati na naše tajništvo, Zagreb, Ulica braće Kavurića 1, tel. 433-859, od 10 do 14 sati.

(Nastavak sa 2. str. korica)

PETAR ŠEGEDIN	O GOTOVČEVOJ ZABRANJENOJ VJEČNOSTI	410
NEVEN JURICA	VERTIKALA LJUBAVI U POEZIJI ZLATKA TOMIČIĆA	415
U dva nastavka		
VIKTOR P. NJEKRAŠOV	MALA TUŽNA PRIPOVIJETKA, preveo Igor Živković	421
Roman u nastavcima		
DANIEL IVIN	HRVATSKO PITANJE (I)	446

FORUM

Naši suradnici u slijedećim brojevima:

Novela, roman: Zvonimir Balog, Dragan Božić, Stevo Drakulić, Daniel Ivin, Stjepan Mihalić, Bruno Popović, Višnja Stahuljak, Antun Šoljan, Anđelko Vuletić.

Poezija: Austrijski pjesnici, Lidiya Bajuk, Barry Callaghan, Ivan Drach, Maja Haderlap, František Halas, István Koncz, Trpimir Macan, Radovan Pavlovski, Roberto Sanesi, Giacomo Scotti, William Shakespeare, Mario Suško, Stjepan Šešelj.

Dramska djela: Tomislav Bakarić, Carlo Goldoni, Luko Paljetak, Ivan Supek, Stjepan Tomaš.

Zapisi: Nikola Miličević, Boro Pavlović, Toma Podrug.

Eseji, studije, kritike, komentari: Nikola Batušić, Stipe Botica, Ivan Brajdić, Ivan Cesar, Alojz Jembrih, Stanislav Marijanović, Tihomir Maštrović, Ante Matijašević, Krešimir Nemec, Gerhard Neweklovsky, Krešimir Pavić, Ivan Pederin, Ivo Škrabalo, Drago Štambuk, Franjo Švelec, Josip Vončina, Predrag Vranicki, Ciril Zlobec.